

НҰРСҰЛУ ӘЛҚОЖАЕВА

**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ БІЛІМ БЕРУ
ПАРАДИГМАЛАРЫ КОНТЕКСІНДЕ
ТҰЛҒАНЫ РҰХАНИ ДҮНИЕСІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Нұрсұлу Әлқожаева

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ
БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
КОНТЕКСІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ
РУХАНИ ДҮНИЕСІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ

Алматы
«Қазақ университеті»
2012

УДК 378:37.013

Ә 53

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
философия және саясаттану факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық баспа-кеңесі шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

педагогика ғылымдарының докторы, профессор **Р.К. Бекмағамбетова**
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент **А.Б. Мұқашева**
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент **Ұ.Б. Төлешова**

Әлқожаева Н. С.

Ә 53 Қазіргі кездегі білім беру парадигмалары контексінде тұлғаның рухани дүниесін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 156 бет.

ISBN 978–601–247–384–1

Монографияда жоғары мектептердегі білім беру парадигмасының ғылыми-теориялық негіздері және жоғары мектеп оқушыларын даярлау бағытындағы аспектіде университеттік білім беруді дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздемесі мен тұлғаның рухани дүниесін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары қарастырылған.

Монография студенттерге, магистранттарға, оқытушыларға және ғылым саласындағы қызметкерлерге арналған.

УДК 378:37.013

ISBN 978–601–247–384–1

© Әлқожаева Н.С., 2012
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2012

КІРІСПЕ

Монография университеттік білім беру жүйесіне сәйкес, білім беру парадигмалары контекстінде тұлға бойында рухани дүние, құндылықтарды қалыптастыруға арналады.

Қазақстанның әлемдік ғылыми-білімдендіру қоғамдастығына енуі, ғылым мен білімнің дамуы жоғары мектепте білім беру парадигмаларының өзгеруіне алып келді. Ал, жоғары мектептің міндеттерінің бірі де тұлғаны рухани тұрғыдан дамыту болса, қолданысқа осы мазмұндағы білім беру парадигмалары ие болуы тиіс. Олай болса, әлемнің қазіргі заман талаптарына сай әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан дамуы, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің және қоғамның басқа да салаларының жаңа өлшемдерін талап етуде. Әлемдік экономикалық, қоғамдық, әлеуметтік даму барысында жастардың ортаға тез бейімделгіш, бәсекеге қабілетті қажеттіліктерді туындатты, адам капиталына, білім сапасына жоғары талаптар қойды.

Қазақстан Республикасы әлемдегі басқа да мемлекеттер сияқты, заман талабына сай өзінің білім беру сферасын экстенсивті дамыту жолында. Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейту, халықаралық білім беру кеңістігіне ену жөнінде жүйелі жұмыстар жүргізілуде. Қазақстан білім беру жүйесіндегі көпсатылы реформалардың қазіргі кезеңі- ең алдымен, бүкіләлемдік интеграцияға, оқу жоспары мен бағдарламаларын әлем тенденцияларына сәйкес түзету, сонымен қатар, жоғарғы оқу орындарында дайындалатын мамандардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату.

Қазіргі кезеңде жаһандану процесі -Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру кеңістігіне ықпаласуына жол ашты.

Әлемдік өркениетке кірігуіне қатысты білім беру саласына қойылып отырған заман талабы-шығармашылықпен жұмыс істей алатын, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеп қалыптастыру [1]. Еліміздің ертенінің тізгінін ұстар, өзіне сенімді, Отанымыздың әлеуметтік экономикалық дамуына өз үлесін қоса алатын, жан-жақты дамыған мәдениетті, білімді тұлғаны дайындап, тәрбиелеу – аса жауапты қоғамдық міндет.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев дамыған 50 елдің қатарына ену үшін «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, ...» атты жолдауында атап өткендей Ұлттық бәсекелестігін қабілеті бірінші кезекте білімділік деңгейімен айқындалады деп баса айтуы-білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым-қатынасты қалыптастыруды көздейді [2].

Қазіргі заман «білім ғасыры» деп аталып жүргені баршамызға мәлім және дұрыс та. Білім деңгейі мемлекет пен қоғамның оңтайлы дамуының кепілі.

Бүгінгі таңда біздерге экономикалық және қоғамдық модернизация қажеттіліктеріне сай жаңа білім беру жүйесі керектігін Елбасы Н.Ә. Назарбаев баса көрсеткен. Мемлекетіміздің бүгінгі басшылыққа алып отырған стратегиялық міндеті алдағы он жылда бәсекеге қабілетті әлемдегі елу елдің қатарына кірігу болып отыр. Бұл елдердің қатарына кірігу жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі негізінде әлемдік экономикалық рейтинг бойынша анықталады. Ал сол Индекстің он көрсеткішінің екеуі елдің білім сапасы мен дамуына қатысты. Себебі, бүгінгі өркениетті қоғамға сай болу үшін адамға күнделікті жан-жақтан ағылып отырған білімді жинақтап, қажеттісін ала білуі маңызды. Нарық заманында бәсекеге қабілетті болуы үшін де болашақ мамандар міндетті түрде білімді, қоғам сұранысына жауап беретін маман болуы тиіс. Осы орайда білім беру жүйесіне де өзгерістер енгізілуде.

Қазіргі таңда білімнің өркениеттіліктің өлшемі, тетігі, құндылығы есебіндегі алатын орны ерекше. Білімді құндылық ретінде қарастыруымыз - әрбір елдің әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени дәрежесі мен сол елдің білімі мен сол білімді сәтті қолдана алу деңгейі байланысының болуы есебінен туындайды. Және білімді нәтижелі әрі ізгі мақсаттарға сәйкес қолдануда жаңа нәрсеге қол жеткізу мүмкін болатындықтан да ол – құндылық бола алады.

Мемлекетіміздің білім беру жүйесіне өзгерістерді енгізу арқылы әлемдік білім беру кеңістігіне бағдар тұтуы білімге деген көзқарасты жаңаша тұрғыдан қарастыруды көздейді. Осыған сәйкес қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – жоғарыда айтып өткендей, білімді, бәсекеге қабілетті, шығармашыл, дербес, ізденімпаз, өзін-өзі жүзеге асыра алатын, жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру.

Ал жеке тұлға әлеуметтік ортада қалыптасады және білімдендіру үрдісі барысында, адамда саналы психикалық қасиеттердің пайда болып, биологиялық сапалар әлеуметтік сапаға ауысады. Бұл тұрғыда білімдендіру үрдісі субъективті қарым-қатынас жүйесі, яғни тұлғаның әлеуметтенуінің негізгі факторы мен реттеушісі болып табылады, демек тұлғаның әлеуметтік мәнін анықтайды және оның әлеуметтік жан иесі ретінде қалыптасуына жәрдемдеседі. Қарым-қатынас адамның тұлға ретіндегі жүйесін толықтырады. Осы параметр бойынша адамдар арасында салыстыру жүргізу елеулі айырмашылықтарды айқындайды. Бұл дегеніміз білімдендіру процесі субъект-субъектілі қарам-қатынасқа негізделеді дегенді білдіреді. Осылайша білім беру процесінде гуманистік парадигмаға сұраныс туындаған.

Қоғамдағы өзгерістер ол ең алдымен адамды өзгертеді, сол қоғамға сай адамдардың болуын талап ететіндігін ескерсек, білім беру жүйесі – қоғамдағы адамды әлеуметтендіруші институт болып табылатындықтан онда да өзгерістер болатындығы айтпаса да белгілі нәрсе деп ойлаймыз.

Білім беру саласындағы реформалар бір жағынан, әлемдік білім беру кеңістігіне сай өркендеуге ұмтылса, екінші жағынан ұлттық болмысты қалыптастыру мақсатында мәдени- тарихи құндылықтарға сай өзіндік бет бейнесін сақтауды көздейді.

Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «...қазақтардың қайталанбас этикалық, психологиялық әлемі әлі жете зерттелмей, зерделенбей жатқан ғылыми дүние» [3], – деп атап көрсетуі өте орынды. Яғни, өткенді жаңғыртып, зерттеу тарихи шындықты қалпына келтіру - қазіргі уақыт талабы.

Біздің ойымызша білім беру жүйесі мен мазмұнының өзгеруіне сәйкес жастардың бойына рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіру арқылы болашақ ел иелерінің рухани ішкі дүниесіне белсенді түрде ықпал етуге және олардың тұлғалық және сапалық қасиеттерін дамытуға болады. Бұл үшін еліміздің және басқа елдердің білім беру тәжірибесі сарапталып, талдануы тиіс. Жалпы Қазақстандағы халық ағарту мәселесінің даму барысы А.Е.Алекторов, А.В.Васильев еңбектерінде қарастырылған. Жоғары педагогикалық білім берудің қалыптасуы мен дамуына арналған монографиялық еңбектер (Отандық Т.Т.Тәжібаев, Ә.И.Сембаев, Қ.Б.Бержанов, И.К.Қадыров, Г.А.Уманов т.б.) педагогика ғылымын дамытуға үлес қосқан. Бұл еңбектер Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің дамуы мен оқу-ағарту ісінің қалыптасуы және дамуының теориялық және әдіснамалық негізін қалады.

Қазақстандағы білім беру ісінің және педагогикалық ой-пікірдің даму тарихына арналған еңбектердің маңызы зор. Олар: Т.Т.Тәжібаев «Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века», Қ.Б. Бержанов «Из истории культурно-просветительной и общественной деятельности учительства Казахстана» (1917-1941 г.г.), Г.М.Храпченков «Школы Казахстана в начале XX века» (1901-1917г.г.), С.Мусин «Из истории учебно-воспитательной работы Казахской Советской школы Казахской АССР» (1920-1936 г.г.), Ә.И.Сембаев «Очерки по истории казахской советской школы», К.Қ.Құнантаева «Развитие образования в Казахстане (1917-2000 г.г.)», Қ.Б.Жарықбаев «Из истории развития педагогической мысли в дореволюционном Казахстане (методические рекомендации)», Р.Ж.Ержанова «Из истории развития пионерского движения в Казахстане» И.Б.Мәдин «Қазақстанда Совет дәуіріндегі педагогикалық ой-пікірдің дамуы», С.А.Ұзақбаева «История развития и проблемы совершенствования музыкально-эстетического воспитания учащихся в общеобразовательных школах Казахстана», Б.Ы.Мұқанова «История развития пионерской организации Казахстана», А.Н.Ильясова «История становления и развития педагогической науки Казахстана (1917-1988 г.г.)», Қ.Б.Сейталиев «Қазақстанда жоғары педагогикалық білім берудің қалыптасуы мен дамуы» (1920-1991ж. ж.), Т.М.Әлсатов «Қазақ хандығы тұсындағы педагогикалық ойлардың дамуы» (XV-XVIII), Омар Есенәлі «Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің қалыптасуы мен дамуы (1917-1990 ж.ж.)», Ж.Есекеев «Педагогическое образование в Казахстане (1917-

1930 г.г.)», Р.Х.Аймағамбетова «Деятельность рабочих факультетов по подготовке молодежи Казахстана к поступлению в высшие учебные заведения (1921-1940 г.г.)», Ш.К.Беркімбаева «Жалпы білім беретін қазақ мектебіндегі оқу-тәрбие үрдісінің дамуы» (1980-2000 ж.ж.), Ж.К.Ібраимова «Шығыс Қазақстан аймағындағы білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы» (1917-1930 ж.ж.), т.б. бұл еңбектердің барлығы Кеңестік дәуір кезіндегі білім берудің мазмұны мен мәнін ашты.

Тікелей білім беру парадигмаларын қарастырған ғалымдар қатарына В.В. Краевский [4], Н.Л. Коршунова [5], А.Г. Дугин [6], Т. Кунн [7], И. Лакатос [8], Л. Лаудан [9], Н.Н. Моисеев [10], В.С. Степин [11], В.С.Швырев [12], т.б. жатады.

В.В. Краевский мен Н.Л. Коршунованың және басқа да ғалымдар жалпы ғылыми түсіндірмелердегі «парадигма» терминін бірімәнді етуге ұмтылыс жасаған А.Г.Дугин ғылымның білім парадигмаларының өзгеруіне сәйкес дамығандығына тоқталған, ал, Т.Кунның парадигманың түрлері және оның құрамына тоқталған.

Ғалымдар парадигманы әртүрлі ұғымда қабылдайды, мысалы, «зерттеу бағдарламасының ядросы» (И. Лакатос), «зерттеушілік дәстүр» (Л. Лаудан), «ғылымдар негіздемесі» (Н. Н. Моисеев, В. С. Степин), «ойлау стилі» (Е.Н. Князева, В.С. Швырев), «ғылымдар негіздемесі ғылыми пәндердің жүйе құраушы факторы» (В.С.Степин).

Рухани- адамгершілік мәселелерін сонау ерте кезеннен бастап, әл-Фараби, Ибн Сина, Фердауси, М.И.Ғаззали, Ж. Баласағұн,ақ қарастырған, шетел педагогтарынан Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, А.С. Макаренко, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбов, Л.Н.Толстойды айта аламыз, отандық педагог-ағартушылар: Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев сынды ойшыл оқымысты ғалымдардың бірде-бірі рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру мен дамытудың мәні мен маңызын әр амал тұрғысынан қарастырған.

Бұл мәселе көрнекті философ ғалымдардың еңбектерінде де, орын алған, атап айтсақ Д. Кішібеков, Ғ. Есім, Ж. Молдабеков, С. Нұрмұратов т.б. Тарихи тұрғыдан С.Дорженовты жеке алып қарастыруға болады.

Қазіргі кездегі ғалымдардан рухани-адамгершілік тәрбиесін А.А.Бейсембаева, С.Қ.Қалиев, Л.Байсеркеев, К.Б.Жарықбаев, Ж.Р.Бәшірова, Р.К.Төлеубекова, С.Т.Иманбаева, Ш.М.Майғанова, Н.С.Әлқожаева, Б.И.Иманбекова, С.С.Жәнібекова, К.А.Исмаилова, С.Т.Әмірғазин, Д.Нұрғалиева, Ә.Т.Өтебаева, Г.А.Ерғалиева, Б.Сүлейменова, Г.Б.Оспанова, С.К.Әбілдина, т.б. сынды ғалымдар өзіндік үлес қосуда.

Бұл орайда басты назар аударатын жайт, білім беру парадигмаларының өзгеруіне сай рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіру арқылы қазіргі білім алушыларды, атап айтқанда жоғары мектеп студенттерін бойларына сенім ұялата отырып, тәрбиелеу.

Білім беру жүйесінің, мазмұнының өзгеруіне сәйкес рухани –адамгершілік құндылықтарды халықтық идеологиядан, халықтық дүниетанымнан, салт-

санадан, әдет ғұрыптан бөліп қарастыру мүмкін емес. Сол себептен де тарихи-этнографиялық деректерді үнемі назарда ұстаған дұрыс. Сонымен қатар, педагогика ғылымы саласында жарық көрген жұмыстарға жасалған талдау, білім беру парадигмаларын басшылыққа ала отырып, рухани-құндылықтарды меңгерту мәселесі педагогикалық аспектіде зерттелмеген тың тақырып екендігі және психологиялық-педагогикалық әдебиеттер мен жоғары мектептердің жұмыс тәжірибесін оқып-талдау да, аталмыш мәселенің сырт қалғанын бүгінгі талап-тілектерге сәйкес келмейтінін байқатады.

Жоғары мектепте білім беру парадигмаларына сай жастарды рухани-адамгершілік құндылықтарға баулу барысында бірқатар карама-қайшылықты:

студент тұлғасын қазіргі таңдағы басымшылдық танытатын гуманистік парадигма негізінде рухани-адамгершілік құндылықтарды меңгерту қажеттілігі мен оны дамытуда мүмкіндіктерді толық пайдаланбау;

- Білім беру мен тәрбиелеудегі гуманистік парадигмасына терең қызығушылық пен бұл мәселенің бағдарлық-әдістемелік деңгейде қарастырылмағаны;

- студенттің тұтастай дүниетанымының қалыптасуы жағдайындағы теориялық көріністің дамуы мен жоғары мектепте оқытылатын пәндердің эсері мен сәйкессіздігін бөліп көрсетуге болады.

1. ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕРДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Жоғары мектептердің білім беру жүйесінің қалыптасып, дамуы

Қазақстан Республикасында соңғы жылдар шеңберінде болып жатқан білім беру жүйесіндегі реформаларға, әсіресе, жоғары мектепке қатысты реформалардың нәтижесіне елдің болашағы тәуелді. Бүгінгі күнде біз қазақстандық білім беру жүйесінің модернизациялануы сияқты күрделі процестің қатысушысы болып отырмыз. Яғни, Жоғарғы мектепті дамытудың прогрессивті моделін енгізу, оның дамуының бағаналы жолдарын табу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Осы тұрғыда, жоғары білімнің қалыптасуы мен дамуына ықпал ететін әлеуметтік мәдени фактордың мәні орасан зор.

Жаһандану процесі әлемді өз қағидаларымен қамтып жатқанда, әрбір дамушы, экономикасы толық тұрақтамаған елдер өз мәдениетін, әдет-ғұрпын сақтап қалуға, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге мұқтаж. Осы жердегі біздің мақсат жоғарғы білімнің қалыптасуына әсер етпей қоймайтын әлеуметтік мәдени факторлардың дұрыс жолды тандап, ұлттық мүдде мақсаттарды көздей отырып әрбір жаңалықты қажетінше қабылдау. Бұл мәселелер бірнеше маңызды нормативтік құжаттардан орын алған. Мысалы: Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 19 наурыздағы «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» атты Қазақстан халқына Жолдауына, Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 4 желтоқсандағы №735 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі Стратегиялық даму Жоспарына сәйкес әзірленді. Бағдарлама білім беру саласындағы Мемлекеттік саясаттың Стратегиясын, негізгі бағыттарын, басымдықтарын, міндеттерін және оны іске асыру тетіктерін айқындайды әрі Қазақстан Республикасының заңнамасына, білім беру жүйесін басқару мен қаржыландыруға, құрылымымен мазмұнына, кадр саясатына және әлеуметтік саясатқа өзгерістер мен толықтырулар енгізу үшін негіз болып табылады.

Осы Бағдарламаны әзірлеу жаңа экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында тұрған білім беру сапасын арттыруға, Стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған түбегейлі қайта өзгертулердің қажеттігінен туындады.

Қазақстан Республикасын әлемдік қоғамдастық нарықтық экономикалы мемлекет ретінде таныды. Тәуелсіздігінің қысқа тарихи кезеңінде еліміз әлемдік қоғамдастыққа ықпалдаса отырып, экономикада айтарлықтай өсуге қол жеткізді.

Осы орайда, қоғамдық даму деңгейінің, елдің экономикалық қуаты мен ұлттық қауіпсіздігінің өлшемдері ретінде білім беру жүйесінің, адам ресурстарының рөлі мен маңызы арта түседі. Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер білім беруге, одан ұтқырлықты, жаңа тарихи кезеңнің болмысына барабар әрекет етуді және экономиканың даму қажеттіктеріне сай болуды талап етіп, әсерін тигізеді.

Жедел өзгеріп тұратын әлем және ақпарат легінің ұлғаюы жағдайында базалық пәндік білім міндетті, бірақ ол білім берудің жеткілікті нысанасы болып табылмайды. Білім беру ұғымы мен тұлғаның физикалық және рухани процесінің қалыптасуын, саналы түрде тарихи келісілген идеалдық бейнеге бағытталған, қоғамның сана-сезімінде анығына жеткен әлеуметтік эталондар арқылы түсіндіріледі. Педагогикалық контексте бұл түсінік тұлғаның қалыптасуында көрінетін оның дүниетанымы, адамгершілік бейнесі, эстетикалық талғамы, ерік және физикалық сапа қасиеттерін білдіреді. В.Ф.Сидоренко білім беру ұғымын қазіргі кездегі концепциялардың ішінде кең және метафорлы тұрғыдан (ауыспалы) анықтаған. Ол білім беру мен мәдениетті аналогия (ұқсастығына қарай) бойынша кең дем алу, яғни біріккен, ритмикалық іс-әрекет ретіндегі дем алу және дем шығару арқылы ассоциациялайды (оймен байланыстырады). Білім беру өзіне-мәдениет бейнесін, ал мәдениет тәрбиелік деңгейді айғақтайды.

Білім беру түсінігіне анықтама беру оның аумағы мен мазмұнын басқа ғылым сферасымен де байланыстырады. Философия-білім берудің жалпы түсінігі мен мақсатын зерттесе, әлеуметтану тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімделу қабілеттілігін, психология-педагогикалық процестің психологиялық аспектілерін, экономика білім беру инфрақұрылымын еңбек резервтерін дайындау сапасын зерттейді. Мұндай іздеп табу мен басқа ғылым, білім беру мәнін түсінуде және бұл жайында аса көп қырлы атаулар тұтас елестеуді қалыптастыруда үлкен орынға ие. Білім беру деңгей, процесс, әрекет, институт, жүйе ретінде сипатталады және түсіндіріледі. Ал, педагогика ғылымында білім беру қоғамды басқаруға бағытталған, нақты біртұтас педагогикалық процесс деп түсіндіріледі.

Педагогикалық процесс дегеніміз – қойылған мақсатқа жетуге бағытталған тәрбиелеуші және тәрбиеленушілердің өзара әрекеттесуі. Басқа сөзбен айтқанда, педагогикалық процесс - әлеуметтік тәжірибе, жеке адамның сапасына айналатын процесс. Тұтастылық негізінде оқыту, тәрбиелеу және дамыту бірлігін қамтамасыз ету педагогикалық процестің басты мәнін құрайды.

Педагогикалық процесті жүйе ретінде қарастыратын болсақ, онда ол – барлық жүйелерді біріктіретін басты жүйе болып табылады. (1-сурет). Жүйе ретінде шарттары, формалары, әдістері бар дамыту, оқыту, тәрбиелеу процестері қамтылған.

Процес тің өту жағдайларының жүйесі	Жүзеге асыру әдістері мен формаларының жүйесі	Педагогикалық процесс
		Қалыптасу процесі
		Даму процесі
		Тәрбиелеу процесі
		Оқыту процесі
		Оқытушы және оқушылардың бірге қызмет етуі
Процестің өтуі		

Педагогикалық теория педагогикалық процесті динамикалық жүйе ретінде елестетуді үйрене отырып, прогрессивті қадам жасады. Құрамдас компоненттерді нақты айырудан бөлек, елестету көптеген байланыстарды және олардың компоненттерінің арасындағы қатынастарды талдауға мүмкіндік береді, ал бұл педагогикалық процесті басқару тәжірибесінде басты ұстаным болып табылады.

Педагогикалық процесс орын алатын жүйелер – толығымен алынған халық білімінің жүйесі: жоғары мектеп: академиялық топ, аудитория, т.б.; мектеп: сынып, сабақ және т.б. Бұл жүйелердің әрқайсысы белгілі бір сыртқы орталарда қызмет етеді: табиғи-географиялық, қоғамдық, өндірістік, мәдени және т.б. Алайда, арнайы жүйелерде болады, мысалы, мектеп ішіндегі жағдайларға материалдық-техникалық, санитарлық-гигиеналық, моральдық-психологиялық, эстетикалық және т.б. жағдайлар жатады. Жүйенің тұтастығын оның құрылымы анықтайды.

Құрылым дегеніміз жүйе ішіндегі элементтердің орналастырылуы. Жүйе құрылымын қабылданған өлшемдер бойынша бөлінген элементтер немесе компоненттер, сонымен қатар олардың арасындағы байланыстар құрайды. Педагогикалық жүйелер арасындағы байланыстар басқа динамикалық жүйелердегі компоненттер арасындағы байланыстарға ұқсамайды. Педагогтың мақсатқа бағытталған әрекеті еңбектің едәуір бөлігі бар органикалық бірлікте жатыр. Процесс нәтижесі қабылданған технологияға, педагог және оқушының өзара әрекеттесуіне байланысты.

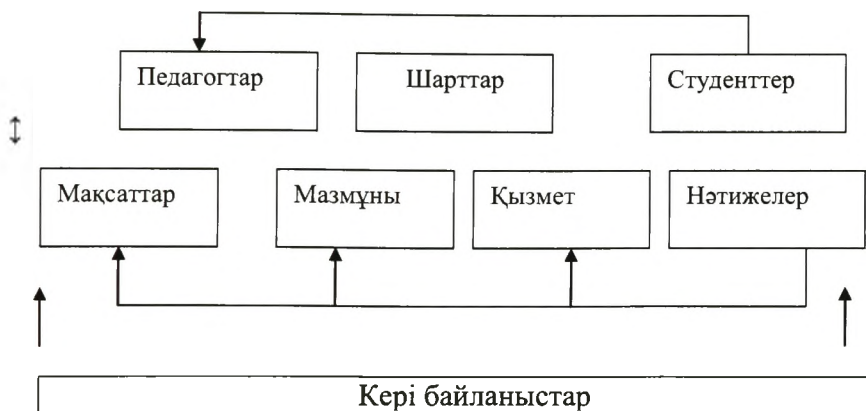
Педагогикалық процесті жүйе ретінде талдау үшін талдау өлшемдерін бекіту керек. Мұндай өлшемдерге процестің едәуір көрсеткіші немесе қол жеткен нәтижелердің шамалары жатады.

Педагогикалық процесс жүретін жүйенің компоненттері – педагогтар, тәрбиеленушілер, тәрбиелеу шарттары. Педагогикалық процестің өзі педагог және оқушылардың өзара әрекеттесуінің мақсаттары, мазмұнын, әдістерін, формаларын сипаттайды. Бұл жүйені қалыптастыратын компоненттер – мақсат, мазмұны, қызмет және нәтиже.

Процестің мақсатты компонентіне педагогикалық қызметтің алуан түрлі мақсаттары және тапсырмалары: жалпы мақсаттан – жеке тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуынан жекелеген сапаларын және олардың элементтерін

калыптастырудың нақты мақсаттарына дейін, кіреді. Мазмұнды компонент жалпы мақсатқа және сол сияқты әрбір нақты мақсатқа кіретін ойды бейнелейді, ал қызметті компонент – педагогтар және білім алушылардың өзара әрекеттесуін, олардың бірлесіп қызмет етуін, процесті ұйымдастыру және басқаруды білдіреді. Сонымен қатар бұл компонент әдебиеттерде ұйымдастырушы немесе ұйымдастыру-басқарушы деп аталады. Процестің нәтижелік компоненті оның өту нәтижелілігін бейнелейді (2-сурет).

2-сурет

Педагогикалық өзара әрекеттесу процесінде байқалатын ақпараттық, ұйымдастырушы-әрекеттік, коммуникативті байланыстардың маңызы зор. Педагогикалық процесс – еңбек процесі, өйткені ол кез келген басқа еңбек процесі секілді қоғамдық маңызды мақсаттарға жету үшін жүзеге асырылады. Педагогикалық процестің ерекшелігі оқытушы және білім алушылардың еңбегі, еңбек процесіне қатысушылардың өзіне тән қатынастарын түзе отырып, бірлеседі, бұл – педагогикалық өзара әрекеттесу. Педагогикалық процестің құрамдас бөлігі оқыту процесі. Оқыту процесі оқытушылар мен студенттердің бірлесіп жасайтын іс-әрекеттерін қамтитын екі жақты процесс. Орта мектептерге қарағанда, жоғары оқу орындарында студенттердің өз бетімен оқу қабілеті анағұрлым жоғары болуы тиіс. Жоғары мектепте оқыту процесі болашақ мамандардың тәрбиеші, ұйымдастырушы болып қалыптасуына көмектеседі. Ал студент өздігінен білім алудың дағдыларын меңгеріп, өзін қоршаған ортада еркін ұсына алуға дағдыланады.

Оқыту процесі – білім, біліктілік пен дағдыны меңгертеді, оқушылардың дүнетанымын, потенциалын, жеке қабілеттерін тәрбиелеп дамытатын іс-әрекет. Оқу барысында білім алушының сана-сезімі, адамгершілік қасиеттері, эстетикалық талғамы, тұлғалық қасиеттері қалыптасып дамиды.

Оқытудың психологиялық, педагогикалық ерекшеліктеріне назар аударайық.

Оқытудың басты мақсаты – әдіс-тәсілдер, мазмұн, міндеттер негізінде қоғам талабынан туындайтын мәселелерді шешуге үйрету. Оқыту – таным процесі, яғни білім алушының білімге деген қызығушылығын дамытады.

Оқытудың міндеті – білім алушыны қоршаған ортамен және адам дамуының негізгі заңдылықтарымен қаруландыру. Оқытуда ғылым негіздерін оқып үйренудің өзі, ғылым тарихымен, оның әдістерімен танысу, ұлы ғалымдардың өмірі мен қызметі жайлы ақпарат алады. Яғни, оқыту–дамудың негізі.

Оқыту тұлғаға білім беру, тәрбиелеу және ақыл-ойы мен шығармашылық қабілетін, демек біліктілігі мен дағдысын дамыту негізінде жүзеге асырылады. Мұның мәнісі, жеке тұлғаға кешенді ықпал жасауды көздейді. Осы негізде, оқыту процесінің бірінші қызметі – студенттерге білім беру.

Білім беру, біріншіден, ғылым негіздеріне сай білім алушыларды нақты фактілермен, қағида және түсініктермен, заңдылықтармен қаруландыруды қамтамасыз етсе, екіншіден солардың негізінде, айналасындағы әртүрлі құбылыстарға олардың ғылыми көзқарасын қалыптастыру.

Екінші қызметі – тәрбиелеу. Оқыту барысында білім алушыларды теориялық білімдер жүйесімен қаруландырып, жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырып дамыту. Сонымен бірге оқыту барысында тәрбиенің мақсат, міндеттері және мазмұны мен тәсілдері анықталады. Демек, тұлғаға білім бере отырып, оны тәрбиелейміз, тәрбиелей отыра білім береміз. Сөйтіп, тәрбие процесі дұрыс ұйымдастырылған жағдайда оқыту барысында қолайлы ықпал етеміз, соның негізінде тұлғаның танымдық қызметі мен оқуға деген қызығушылығы артады.

Үшінші қызметі – дамыту. Оқыту барысында оқушыларға білім беру оларды тәрбиелеу негізінде тұлғаның ақыл-ойы, сана-сезімі, шығармашылық қабілеті, т.б. Көптеген тұлғалық қасиеттерінің дамуына біліктіліктері шындалып, қабілеттерінің артуына оң әсер етеді. Демек, тұлға жан-жақты қалыптасып дамиды (байқағыштығы, ойы, есі, қиялы, яғни психикалық процестері де қарастырылады). Мұның барлығы тұтастай алғанда педагогикалық процесс құрылымын бейнелейді.

Педагогикалық процесс – тәлім-тәрбиелік қарым-қатынастарды ұйымдастырудың тәсілі. Педагогикалық процесті ұйымдастыратын педагог. Педагогикалық процесс – бірнеше элементтен құралатын жүйе, ол үш түрлі құрылымнан тұрады: педагогикалық, әдістемелік, психологиялық.

Педагогикалық процестің педагогикалық құрылымы: мақсат-принциптер – мазмұн-әдістер – құралдар-түрлер.

Оқыту білімдер жүйесін білім алушылардың меңгеруі белгілі бір дидактикалық:

1. Берілетін білім мақсаты мен қажетін түсіндіру және оларды әрекетке бағыттау;
2. Жаңа берілетін білімді баяндау және оны қабылдауға жағдай туғызу;
3. Білімді қабылдау және оның санасында жаңа білімнің қорытылып; ғылыми ұғымдар мен тұжырымдардың қалыптасуына мүмкіндік беру;
4. Берілген білімді бекітуге басшылық ету;
5. Білімді практикада қолдану;

6. Алынған білім мен дағдының сапасы мен деңгейін есепке алу, тексеру және бағалау сияқты буындардан немесе кезеңдерден тұрады.

Білім алудың мотиві мен мақсатын анықтау белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталады. Ол өз кезегінде білім алушылардың қызығушылығын тудыруға байланысты болады.

Педагогикалық процесс -білім берудің зерттеу пәні болып табылады. Яғни, педагогикалық процесс - *білім беру мақсатынан оның нәтижесіне қозғалысы*. Кез келген процесс – біріншісінен, басқа күйге жүйелі алмасады. Педагогикалық әрекетте жүйелі алмасу, педагогикалық процеске қатысушыларға педагогикалық ықпал етудің нәтижесі деп аталады. Сонымен *білім беру-педагог пен тәрбиеленушінің білім беру мазмұның жүзеге асыру барысында ұйымдасқан ықпалдасу ықпал ету процесі болып табылады*. Бұл процесс тұлғаның әлеуметтік мақұлданған сапасымен бірге қалыптасу қажеттілігін және оның дамуы мен өзіндік дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Педагогикалық процестің маңызды сипаттамасы – педагогтың тәрбиелеушіге ықпал етуі емес, тәрбиелеушімен өзара ықпалдасуы.

Сонымен бірге, білім беру тек процесс ретінде ғана емес, тұлғаның әртүрлі білім деңгейінде байқалатын процесс нәтижесі ретінде де түсіндіріледі. Тұлғаның әртүрлі білім деңгейінде байқалатын процесс нәтижесіне тұлғаның білімділігін жатқызуға болады. **Тұлғаның білімділігі** – тұлғаның жүйеленген білімі мен оны практикалық және танымдық іс-әрекетте қолдана білуді меңгеру деңгейін көрсететін сипаттама.

Алайда, барлық белгілер мен қабілеттер білімділігін таныта бермейді. Егер білім беруді адамға «бейне» беру нәтижесі ретінде қарастырсақ, онда ол жалпыадамзаттық мәдениет білімінен бастау алған болар еді. Ал, мәдениетті адам білім беру процесінде тек өзінің адамгершілік бейнесінің қалыптасуы тұрғысында байқалады. Бұл – білім берудің тәрбиелік функциясы. Білім негізінде табиғат пен қоғамның дамуы туралы заңы, материалдық өңдеу сферасы және тұлғаның рухани мәдениетті белгілі бір көзқарас, өнім, дүниетаным және адамгершілік сапаларды қалыптастырады.

Сонымен, педагогикалық ғылымның пәнінен құралатын әлеуметтік атау, білім беру – бұл қоғам мүшелерін тәрбиелеу мен оқыту функцияларын атқаратын тұлғаға белгілі бір адамгершілік құндылықтарды дағдыны, икемділікті, мінез-құлық нормасын, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси құрлысы мен оның материалдық- техникалық, даму деңгейінің мазмұнын меңгеруге бағытталған жүйе (**В. А. Сластенин**).

Білім беру – педагогикалық категория ретінде (категория – болмыс атауының жалпы қасиеті мен байланысынан көрінетін ғылыми түсінік) көптеген қасиеттерге ие. Соның бірі – білім берудің мақсаттылығы. Білім беру аға ұрпақтан кейінгілерге жиналған адамзаттық мәдениет пен тәжірибені тапсыру мақсатына; оларға тұлғалық даму мен қоғамда белгілі бір әлеуметтік рөлді орындаудағы дайындыққа; нәтижесінде қарым-қатынас пен әрекет тәжірибесін, дағды, икем, білімді меңгерудегі белгілі бір деңгейіне

жететіндігіне қызмет етеді. Білім беру түсінігінің негізгі мақсатты компоненті – рухани мұраны қолдану мен реттеу, тұлғаның шығармашылық мүмкіндігінің дамуы, адамдардың жағымды құндылықтарына тоқтау. Білім берудің түсінігі, XIX ғ. «немісше *Bildung*» терминімен сөзбе-сөз мағынасына бүтіндей сәйкестенеді және «бейненің қалыптасуы (рухани және денелік)» деген мағына береді. Бұл ұғымды ғылымға енгізген швейцариялық педагог – **И. Г. Песталоцци (1746-1817)**, ал орыс әдебиетінде, белгілі ағартушы – **Н. И. Новиков (1744-1818)**. Білім беру жүйесі ұзақ және күрделі тарихи дамудан өтіп, алғашқыдан карағанда оның қазіргі түрі күрделенді. Әр түрлі аймақта барлық уақытта білім беру мазмұны мен сипаты қоғамдық өндіріс, экономикалық даму, ғылыми-техникалық тұрғыдан қажеттіліктер мен күйлерін, рухани мәдениеті, педагогикалық теориялар мен тәжірибелерінің дамуын талап етумен анықталады. Материалдық өндіріс пен қоғамның рухани-адам өмірінің білім беру жүйесіне әсерінде ол халық пен аймақтың мәдени-әлеуметтік дамуына күшті ықпал ететінін өзі көрсетеді.

Білім беру әлеуметтік институт ретінде:

- білімді ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдау (трансляциялау);
- мәдениеттің кенеюі;
- қоғамның мәдениетінің сақталуы және жалғасуы (генерациялануы);
- тұлғаның әлеуметтенуі, әсіресе, жастар және оның қоғамдағы интеграциясы;
- тұлға мәртебесінің анықталуы;
- әлеуметтік іріктеу (селекциялау), қоғам мүшесін дифференциациялау және қоғамның әлеуметтік құрлымындағы өзгеріс және даралық мобилділік;
- жастарды кәсіби іріктеу және кәсіби биімделуді қамтамасыз ету;
- кейінгі үздіксіз білім беру үшін білім базасын құру;
- социо-мәдениеттік инновациялар, жаңа идеялар мен теориялар, жаңалық ашушылар мен ойлап шығарушыларды жасау және жете зерттеу; әлеуметтік бақылау сияқты маңызды міндеттерді шешеді.

Педагогикалық тұрғыдан келгенде білім берудің екі негізгі қызметін түсіну қажет:

прагматикалық функция адамдардың тіршілік әрекетін қамтамасыз ететін қасиеттілік болып табылатын, білім қасиеттілігін жүзеге асыру үшін жағдайдың жасалуы;

мәдени гуманистік функция адамдардың өміріндегі қиындығы әр түрлі дәрежедегі мәселелерін лайықты шешуге мүмкіндік беретін икемі мен қабілеттілігінен, рухани құндылықтарының дамуынан тұрады; олардың әлеуметтік және қоғамдық орта сферасындағы салдары мен құндылығы әрекетті, қабылдаған шешіміне рухани жауапкершілігі мен мінезін қалыптастыру; жеке тұлғалық және кәсіби өсу шегін, өзін-өзі басқару мүмкіндігімен қамтамасыз ету; бақытқа, дербес автономияға, ақыл-ой еркіндікке жету амалын менгеру. Келесі бір категория ретіндегі сипаты – білім берудегі тұтастық. Яғни, ол білім берудің салыстырмалы дербестігінің барлық компоненттеріндегі ішкі тұтастық. Білім беру процесіндегі тұтастық мәселесіне әр түрлі көзқарастар бар. Солардың бірі білім беру процесінің тұтастығы оқыту мен тәрбие бірлігінен құралады деген

пікіріне келіседі. Тұтас білім беру процесі бұл жағдайда аталған процесі, педагогикалық әрекеттегі білім беру және тәрбие функцияларын жүзеге асыруға, оқытуды дағдыландыруға алып келеді. Басқа көзқарастар тұтастықтың түсінігін тек оқыту мен тәрбиенің бірлігі ретінде емес, сонымен бірге тәрбие, тәрбиеші әрекет процесі бағытының (ақыл-ой адамы әрекетінің функциясының т.б.) бірлігі ретінде түсіндіреді.

Білім беру процесінің тұтастығы тәрбиелеуші мен тәрбиеленушінің әрекеттестігіндегі мінезін бақылап отырады: педагог пен тәрбиеленуші қарым-қатынасының бірлігінде «басқару алгоритмі» мен «функционалдық алгоритмі» бірлігінде жеке тұлғалық қарым-қатынас негізіне арнайы жүйеленген ықпалдастықтарда.

Ғалымдар білім беру процесін педагогикалық әрекетке жатқызады. Осы ұстанымнан оның тұтастығы педагогикалық әрекет компонентінің бірлігі ретінде көрінеді: педагогикалық процестің нәтижесін бағалау және бақылау, реттеу, ұйымдастыру, жоспарлау, болжау.

1.1.1. Әлеуметтік ұғым ретіндегі білім берудің генезисі

Білім беру жүйесі маңызды әлеуметтік институт болып табылады, алайда бұдан бұрын оның қазіргі түрінде қалыптасуында, ұзақ және күрделі тарихи даму жолынан өтті. Білім берудің күрделі және көп қырлы генезисі қоғамның рухани мәдениетінің маңызды сферасы ретінде білім берудің қазіргі күйін түсіну үшін үлкен қызығушылықты қалыптастырады. **Білім беру** - әрекеттің негізгі сферасы болып, білімді беру мен әлеуметтік тәжірибе мен қоғамның басқа өмір әрекеті түрінен бөлініп, оқыту және тәрбиелеумен арнайы айналысатын адамдардың ісіне айналған кезде қалыптасады.

Сонымен, білім беру қоғам, еңбек, ойлау және тілдің дамуымен бірге көрініс табады.

Өсіп келе жатқан ұрпақтың әлеуметтену процесі алғашқы қоғамнан айтарлықтай ерекшеленеді, бірақ оқыту мен тәрбие жүйесі туралы хабарлауға мүмкіндік беретін жалпы белгілерге ие: білім беру алғашқы кезеңде тарихи күрделенген архаизмдік типте болды.

Жеке меншіктің пайда болуымен қоғамдық тәрбие біртіндеп отбасылық тәрбиеге алмасты. Алғашқы кезеңде, отбасы тәрбиесінің басты мақсаты – жақсы үй иесі мен мұрагер қалыптастыру болды.

Бұқараның бай топтары өздерінің балаларын тәрбиелеуге білімді құлдарға және ұстаздарға тапсырды.

Уақытымен құлиеленушілік мемлекетте еркін, дербес тұрғындардың материалдық саулығы тек жеке жағдайына емес, сонымен бірге мемлекет күшіне тәуелді болды. Математикалық символдар жазулардың пайда болуы сақталу тәсілдерінде радикалдық өзгерістерге және білім берудің мазмұны мен өзгерісін зерттеу, ақпарат алмасуға алып келді. Жазуды менгеру қиын және күрделі іс болды. Бұл ұйымда, басқаларды нәтижелі оқыту үшін оқытушылардың өздері осы қызметке арнау, соған мамандану

қажеттілігі туындады. Мұнын бәрі қоғамдық өмірдің ұдайы өндіруінің тұтас процесі 2-ге:

- материалдық;
- рухани бөлінуіне ықпал етті.

Білім беру тәсілі өндірістік және қоғамдық өмірдің басқа барлық сферасынан жекеленген ауызша-баяндау негізінде жүзеге асырылды.

Білім беру процесі білімді беру және қабылдаумен байланысты, ақыл-ой әрекеттің ерекше түріне айналды. Адамдардың ерекше әлеуметтік тобы пайда болды. Олар мекемеге белгілі бір мақсатқа бейімделген, білім беру әрекетіне маманданған адамдар болды. Білім мемлекеттік басқаруда, діни қызметте, ғылым мен мәдениетпен айналысуға және қатысуға мүмкіндік берді.

Ежелгі тарихи кезеңдердегі әрбір халықта білім беру бірдей болған жоқ.

Орта ғасырдағы білім берудің дамуы Батыс және Орталық Еуропада антикалық әлемдегі қабыл алмаған мәдени мұра, христиандық діни идеологияға толық тәуелді болды. Бұл кезеңде білім берудің жалпы деңгейі төмендеді. Алайда, мемлекеттік механизм мен қоғамдық өмірдің күрделенуі көптеген білімді адамдарды талап етті. Оларды тәрбиелеу мен шіркеуден тәуелсіз қалалық мектептер айналысты.

XII-XIII ғасырларда Еуропада қалалық магистранттар мен шіркеулерді, атақты автономияны феодалдарға қарым-қатынасы бойынша қолданатын университеттер пайда болды. Олар дәрігер, дәріханашы, заңгер, нотариус қызметкері, хатшы мен мемлекет шенеуніктерін дайындады. Педагог рөлін орындайтын адамдар жетіспеді. Жеке-даралық оқытуды қабылдау және мектепте сынып-сабақ жүйесіне, университетте дәрістік семинарлардың жүйесіне көшу, бұл артта қалуды жеңуге мүмкіндік берді. Білім беру нәтижелілігінің 10 есе жоғарылауы, оқыту бағалығының төмендеу есесіне оның жетістігі жоғарылады.

Білім беру сипаты капиталистікке дейінгі кезеңде сауданың, теңізде жүзу, өндірістің дамуына себепші болды, бірақ білім беру ұзақ уақытқа экономикаға әсер етуін көрсетпеді. Бұл жағдай I өндірістік революциядан кейін өзгерді.

XXI ғ. басында Республикада:

- білім беру нәтижелілігі мәселесі.
- білім беруді гуманизациялау мен гуманитаризациялау мәселесі.
- білім беру мен жеке тұлғалық құндылық ретіндегі білім беру мәселесі.
- білім берудегі стратегиялық мақсаттың мәселелері орын алды.

Білім беру нәтижелілігі мәселесінде, алдымен, нәтиже ұғымы айқындалуы тиіс болды. «Нәтиже» түсінігінің жалпы формасы жағымсыз салдар немесе шығын минимумының максималдық немесе «қолайлы» нәтижеге дейінгі жақындау деңгейін білдіреді.

Білім берудің экономикалық нәтижелілігін қоғамдық өндіріс жүйесінде, сонымен қатар педогог пен тәрбиеленушілер жағынан қаражаттық материалдық-техникалық шығын минимумындағы білім берудің жоғары нәтижесі көзқарасымен қарастыруға болады.

Қоғам қажеттілігіне жетудің әлеуметтік және экономикалық нәтижесі барлық білімнің жүйесін жүзеге асыру мен оның барлық элементтерін құрайды.

Білім беру нәтижесі халық шаруашылығының басқа салаларынан ерекшелігі адам өмірін жақсартудың тәсілдерін құруында емес, адамның өзін дамытуы толық жетілдіруінде болып табылады. Білім беру процесінің ұйымдасқан нәтижесінде адамның әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан қайтарылуы тез жоғарлайды.

Білім беру процесінің өзі қоғамдық өмірдің салыстырмалы сферасын педагогика ғылымының заңы бойынша жүзеге асыру болып табылады. Бұл туралы әлеуметтік-экономикалық аспектілер білім берудің стратегиялық мақсатын анықтау, білім берудің негізгі құндылықтары мен әдіснамалық позицияларына әсер етеді. Ғылыми білім беру потенциалының ерекше белгілерін мойындау қазіргі қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму факторы ретінде білім беру сферасындағы шешілмеген мәселелерді өткір қарама-қайшылықтарды жасыру қажет емес. Осы сферадағы іс-әрекеттің төмен болуының себептері технократиялық тенденциялардың өсуімен, гуманистік аспектіні ескермеуден, жеке тұлғалық факторын жете бағаламаушылықтан тұрады. Бұл өз кезегінде білім беруді гуманизациялау мен гуманитаризациялау мәселесін туындатты.

Гуманизм мәні – адамның жоғары құндылыққа бағытталған басқа адамдармен қарым-қатынасынан тұратын, қоғамдық болмыс пен сананың басты сипаттарының бірі. Ол альтруизмге, жанашырлық жасауда, мейірімділікте көрінеді. Гуманизмді әр адамға жоғары өзіндік құндылық ретінде объективті және субъективті қарым-қатынастың жиынтығы ретінде анықтауға болады. Жалпы мақсатқа жетудегі көмектесушілік пен ынтымақтастық қоғамдық өмірде әрбір адамның дамуына қызмет етеді.

Гуманистік идеялардың қоғамдық санада кеңінен таралуы мен қабылдануы тек білім беру мен ағарту арқылы жүзеге асады. Бірақ білім берудің өзі және әлеуметтік институтта және білім беру процесінің:

- білім беру процесінде тәрбиеленушінің тұлғалық басымдылығын мойындау;

- оның білім беру қажеттіліктерін тіркеу;

- білім беру ортасын гуманизациялау;

білім беру кеңістігінде тәрбиеленушінің құқығы мен бостандығын бақылау сынды гуманизациялық принциптеріне жауап беруі керек.

Білім беру мен қоғам арасындағы байланыста «мәдениет» түсінігі сипатталады. Қоғам мәдениетті ұрпақтан ұрпаққа беруді қамтамасыз етеді. Мәдениетті үйрету процесі Р.Кингтің пікірінше, «білім беру» ұғымын білдіреді. Білім беру оның жоғары гуманистік мағынасында және негізгі жалпы адамзаттық құндылықтардан шеттелмеуі тиіс. Өкінішке орай, ғылыми-техникалық прогрестің өсуі, адам білімінің кеңеюінен кейде қалыптан тыс ұлғайған түсініктер: гуманитарлықтан нақты ғылыми және техникалық жетістіктер мен эмоциялық сезімнен логикалық таным, рухани байлықтан заттық байлықтар туады. Осындай қауіпті тенденцияларды сақтап қалу білім беру гуманитаризациясына тән. «Гуманизм» және

«гуманитаризм» түсінігі үнемі синоним ретінде қолданылады. Алайда, бұл – кате. Бұл ұғымдардың мәні мен мазмұны өзгеше.

Гуманитаризм – ойлау мен әрекетке қарай дамуға бағытталған, өмірді гуманизациялау амалы сапасында гуманитарлық білімді қолдану мен менгеру және барлық адамдардың игілігіне бағытталған, өмірдің жоғары құндылығы мен жоғары мәні ретінде әрбір тұлғаны сөзсіз құрметтеу.

Әлемнің дамыған мемлекеттерінде адамдардың құқықтарының этикасы, қазіргі заман гуманизмі, тұлғаның басымдылықтары қабылданған. Бұл қарама-қайшылықты мәндерге ие. Адам ең жоғарғы құндылық екені және қоғам оның баршылықты өмірімен және табиғи қасиеттерімен қамтамасыз ету керек екені рас. Екінші жағынан, бұл басымдылық абсолютті деп саналады және тұлғаның адамгершіліктік нормалардың барлығынан дерлік босатылуына әкеледі. XX ғасырдан қазіргі күнге дейін орын алған дәстүрлі, рухани және жана, гуманистік, құндылықтардан тыс өмір сүре алмайтынын дәлелденді және әлі де дәлелденуде.

Соған қарамастан қазіргі заман әлемі адамгершіліктік нормаларға мұқтаж және гуманизмнің, гуманистік адамгершілік принциптерін ұстанады. Тәрбие процесінде қолданудың ең жоғарғы құндылықтарына:

1. Гумандықты (Адамның негізгі сипаттаушы қасиеті тұлғаның интеллектуалды қасиеті ретінде көрініс берді. Ол адамды сыйлауда, оның ең жоғарғы құндылықтарын қабылдау да, оның шыдамдылығында, достықта, көмек көрсетуі мен тірегінде ашылады);

2. Адамға, гуманистік идеалдарға сенім, гуманистік құндылықтардың және өмірде қандай да құндылықтардың болуын, бұл идеалдарға қызмет етді;

3. Өзінің міндеттерін орындаудағы жігерлігін, өз мақсаттарына жете алуы және бір уақытта өзінен көптеген нәрселерді талап етуін, қоғамның талаптарына бағына білу, тәртіпті болуды;

4. Өзінің іс-әрекеттеріне жауапты болуын, өзінің қателіктерін мойындай және түзей білуін, өзінің іс-әрекеттері үшін іспен жауап беруді;

5. Жердегі барлық тірі жандарға, табиғатқа деген сыйластықты, табиғи қорғаушылық, экологиялық сана және іс-әрекетті;

6. Адалдық, принципшілдік, әділеттілік, шыдамдылыққа ие бола отырып, өзіне және өзгеге талап қоя білуді;

7. Отбасылық өмірде ұстамды және өзіндік шектеулерге дайын болуды, өзінің іс-әрекеттерінде қанағатты және жауапты болуды, жанұяда дұрыс мінез-құлықтар білдіруді, жанұяны құрай және жанұяда өмір сүре білуді жатқызуда болады.

Бұл жалпы алғанда азаматтардың моральдық кодексі емес, бірақ бұл – мектепте, жанұяда, қоғамда тәрбие жұмысының негізі бола алатын негізгі адамгершіліктік нормалар.

Либералды-гуманистік моральдан басқа қазіргі заман қоғамында діни, соның ішінде исламдық адамгершілік құндылықтар дүниесі орын алуда. Философтар, әлеуметтанушылар тәрбиелеуде дінге бағыт ұстанып отыратын педагогтар дін арқылы дәстүрлі моральдың шеңберінде жастарды қылмыстан, зорлаудан,

нашақорлықтан сақтап қалуды көздейді. Олардың ойынша, гуманистік мораль өмірде тіреу бола алмайды, оның ұстанымдары қатысты және шартты болып келеді, адамгершіліктік заң егер де Құдайдан шықпаса, онда абсолютті болмайды. Көптеген философ-моралистер және педагогтар шынайы мораль, абсолюттік адамгершіліктік заңдар адамға Құдайдан берілген, жоғарғы күшті, сакральді күшпен әшкереленген деп санайтындарды ашық айтуға болады [13]. Бұл тек қана адамгершілікті тәрбиені атап қана қоймайды, сонымен қатар, рухани өмірді, тәжірибені, яғни дұға оқу, мінәжат ету, жақсылық жасау арқылы тану, нәтижесі ретінде жанның құтқарылуы деп санайды. Моральдың рухани табиғаты діни бағыттағы педагогтар үшін күмәнсіз екені рас және олар бұдан адамгершіліктік тәрбиенің негізін және адамгершіліктіктің деңгейінің төмендеуі мен шындыққа тосқауыл болатынына сенімді.

Мысалы, Ресейде «Рухани-адамгершіліктік тәрбие» атты журнал көптен жарық көруде, бағдарлама құрастырылып, мектептер үшін православияның негізі туралы оқулықтар оқытылады. Алайда, біріншіден, мектепте христиандық мораль туралы сабақ беру заңға қайшы келеді және қоғамның қарсылығын тудырады, екіншіден, христиандық адамгершілікті сенімсіз, шіркеусіз, рухани тәжірибесіз және барлық христиандық дүниетанымсыз игеру мүмкін емес. Үшіншіден, бұл жолдың тартымдылығына, христиандықтың екі мыңдық жылдығына, христиандық идеалдың құдіретті күшіне қарамастан адамзат ғылымның жолымен, әлемнің рационалды түсіндірілуінің негізінде, басқа, ғылыми дүниетанымдылықтың негізінде жүріп келе жатыр. Негізінен орта мектептерде, білім жүйесінде адамгершіліктік тәрбие мақсаттарына ең алдымен, оқыту процесі: мораль туралы білімді оқушылар әдебиет, тарих, қоғам тану және басқа да сабақтарды өту арқылы қол жеткізе алады. Мектептерде моральды арнайы сабақ ретінде ендіруге де болар еді, бұл шетелде жиі жүзеге асырылып отырады. Сабақтан тыс тәрбие жұмысында әлеуметтік, адамгершіліктік тәрбие туралы әңгімелер жүргізіліп, жасөспірімдердің өміріндегі мәселер талқылануы керек. Адам іс-әрекетте тәрбиеленетінін еске түсіре отырып, көмекке мұқтаж адамдарға қолғабыс көрсетуге, мектепте және мектептен тыс балалардың қолынан келетін әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған қоғамдық пайдалы іс-әрекеттерді жүзеге асырып отыруға болады (кезіндегі «Тимур және оның командасы» тәріздес).

Адамгершіліктік сананың қалыптасуы, терең ойлануды қажет ететін процесс және оқушының дүниетанымын қалыптастырумен терең байланысты, оның өзіндік санасының дамуымен, өмірде өзінің орнын табумен және өзінің өмірінің мәнімен байланысты болып табылады. Сондықтан мектептердегі оқыту және тәрбиелеу процесі жасөспірімнің өмірдің шексіз сұрақтарын шешуге тырысуға, ең басты мәселе туралы ойлануға көмектесуі керек: өмір, адам, Құдай, табиғат деген не? Онда адамгершілік мәселесімен байланысты жағдай жасалған ба? т.б. Мұндай «шексіз» сұрақтарға ғылыми жауаптарды дүниетаным деп санау қалыптасқан.

Дүниетану дегеніміз – адамның санасында өмірдің жалпы суретін көрсететін және оның іс-әрекеттерінің бағытталуын анықтайтын философиялық, ғылыми, әлеуметтік-саяси, адамгершіліктік, этикалық көзқарастар мен пікірлер жүйесі. Психология дүниетанымды тұлғаның бағытталынуының бір бөлігі деп санайды. Көзқарастар мен пікірлер – бұл адамның өмірді шынайы және эмоциялық уайымдар ретінде қабылдаған түсініктері. Көзқарастардың қалыптасуының негізі ретінде ғылыми білімдер болып табылады. Дүниетанымның қалыптасуының құралдарына оқыту процесі, сабақтан тыс іс-әрекеттер, оқушылардың өзіндік жұмысы, олардың қоғамда және өмірде алған тәжірибесі жатады. Білімнің дүниетанымдық аспектілерін игеру мазмұнын таңдау арқылы, сабақ беру әдістері, білімнің және іс-әрекеттердің әрбір саласында фундаменталды ойларды бөліп шығару, сабақаралық байланыстар, интеграциялық курстарды жасау арқылы қамтамасыз етіледі. Көзқарастар мен пікірлер оқушылардың қарым-қатынаста және өзіндік тәжірибе еңбекте, қоғамдық, өнерлі, техникалық және тағы басқа іс-әрекеттерде қалыптасады.

Көптеген елдің «Білім туралы» заңында білімнің мазмұны оқушылардың санасында әлем суретінің, қазіргі заманның білім деңгейінің және оқытудың сатыларының қалыптасуын қамтамасыз ету керек екені жазылған. Бұл заңда тәрбиелеудің мазмұны дүниетанымдық бағыттардың әртүрлілігін ескеру еркін көзқарастар мен пікірлерге байланысты оқушылардың құқықтарының жүзеге асырылуына көмек көрсетуі керек. Саясаткерлер мен педагогтар мемлекеттік мектеп қандай дүниетанымдықты қалыптастыру керектігі туралы анық пікір айта алмайтынын атап көрсету керек. Экзистенциализмнің педагогтары мектеп арқылы дүниетанымдылықты қалыптастырудың дұрыс еместігін айтады, мұны тұлғаның еркіндігіне қол сұғу деп санайды. Шындығында оны эллюзия деп санау керек, себебі кез келген білім беру жүйесі дүниетанымдық ойларды қалыптастырады. Мысалы, Кеңестік кезеңде Ресейдің дамуы табиғат, қоғам, адам туралы диалектикалық-материалистік теория негізінде қарастырылса, қазіргі кезеңде мектеп жалпы оқушыларда ғылыми-материалистік көзқарастарды қалыптастыруға бағытталған. Алайда жаңа оқулықтар мен бағдарламаларда материализмнен басқа дүниетанымдық концепцияларға деген ауысу болуы да мүмкін.

Қазіргі заман жағдайдарында оқушылардың дүниетанымдылық және адамгершіліктік көзқарастар мен ұстанымдарын қалыптастыру барысында оқушылардың көзқарастарына толеранттылық пен шыдамдылық тұрғысынан қарау принципін, тұлғаның өзін-өзі анықтау принципін, яғни еркін таңдауды қамтамасыз ету және өзінің іс-әрекеттері мен шешімдері үшін жауапты болу принципін қабылдау дұрыс болар.

Оқушылардың өзінің көзқарастарын қалыптастыру үшін педагогтардың өздерінің позициясы өте қажет. Ол өз көзқарастарын орнықтырып, оларға сай өмір сүруі, олар туралы оқушылармен сөйлесуі және өзіндік көзқарастарын насихаттап, жүктемеуі керек. Отандық мектептерде оқытушы қандай да анықталған нормалардың, идеалдардың және дүниетанымдық позициялардың тасушысы болады деп санауға болады.

1.1.2. Тұлғалық құндылықтар ретіндегі білім беру мәселесі

Тұлғалық немесе басқа құндылықтарды жүзеге асыру білім берудің әртүрлі типтерінің жұмыс жасауына алып келді. Бірінші тип адаптивті практикалық бағыттылықтар, адамның тіршілік әрекетін қамтамасыз етуіне байланысты игерген, білім берудегі дайындықтың мазмұнындағы мағлұматтар минимумдық мөлшерде болуын шектейтін ынтаның болуымен сипатталады. Екінші тип мәдени-тарихи бағытта болуға негізделген. Бұл типте білім беру тікелей практикалық іс-әрекетте әдейі талап етілмеген мағлұматтарға ие болуы қарастырылады. Екі типте де аксеологиялық бағыттар орын алып, адамның нақты мүмкіндіктері мен қабілеттері, өндірудегі қажеттіліктер мен білім беру жүйесінің мақсаты өзара қатынастар болады. Білім берудің бірінші және екінші типіндегі жетіспеушіліктерді жену үшін, білім беру жобасын жете зерттеуден мәдени-тарихи құндылықтардан хабардар болу шарт. Осы заманғы адам табиғи және әлеуметтік дамуы процесінің динамикасын, оларға ықпал етуді, әлеуметтік өмірдің барлық сферасына тепе-тең бағытталуын, жеке өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін бағалауды меңгеруін, өзінің мінез-құлығы мен пікірі үшін жауапкершілікте екенін түсіну керек.

Білім беру – жалпы адамзаттық құндылық. Алайда, білім беру жалпы-адамзаттық құндылықтармен қатар индивидуалды-тұлғалық деңгейде әртүрлі дәрежеде танылады. «Адамның білімге қатынасы көбінесе қаншалықты марапаттау, бәрінен бұрын таза материалдық білім беру, қаншалықты өмір образына лайықты болуына байланысты. Барлық елде, қазіргі таңда білім беруде жеке тұлғалық құндылықтар көрініс табады. Басқа сөзбен айтқанда, білім беру – бұл тек «кадрларды дайындау емес, ол әрбір адам үшін қажетті құндылық». Адамның білім беруге қатынасы жеке тұлғалық құндылыққа және тұлғаның жалпы бағыттылығы, жеке тұлғаның құндылық шкаласы, білім берудің алдыңғы кезеңдерде оның жетістік тәжірибесіне әсер етеді.

Білім беруде ХХ ғасырдың 90-жылдары басында жастардың құндылық жүйесі төмендеп, орта шенінде қайтадан жоғарылады, бұл тұрғысында прагматикалық ықпал едәуір тұрақты болды, білім берудің материалдық игілік пен қанағаттану потенциясын қарастыру бақыланып отырды.

Енді білім мазмұнын беретін жоғары мектептердің тарихына қасқаша көз жүгіртіп өтелік.

Алдымен университетке дейінгі кезең, яғни пифогорлық одақ (Аристотель лицейі, Александр мұражайы т.б.) деп аталып, білімдендіру ұйымы ретінде көрініс тапқан.

425 жылы Константинопольде – «Аудиториум» деген атпен жоғары мектеп құрылған. Ол ұғым тыңдау дегенді білдіреді. ІХ ғасырдан бастап «Магнавра» (золотая палата- алтын палата) деп аталды.

Университеттік білім берудің тарихын А. Geuna 5 кезеңге бөліп қарастырған:

XI ғ. аяғы және XVI ғ. басы. – университеттердің қалыптасу кезеңі, ол Стадиум Дженерале (Studium Generale) немесе Университас Магиструм және Школариум (Universitas Magistrum et Scholarium) институттарының туындауымен сипатталады.

- XVI ғасырдың екінші жартысы және XVIII ғасырдың аяғы – бұл кезең университеттердің қысқаруымен ерекшеленді;

- XIX ғ. бірінші жартысы және XX ғ. – университеттерді қайта құру, дамыту кезеңі;

2- дүниежүзілік соғыстан кейінгі және XX ғасырдың 70-жылдары аралығы университеттердің кеңейтілуі және диверсификациялануымен сипатталды;

- XX ғасырдың 80-жылдарынан қазірге дейінгі кезең – жоғары мектептердің жаппай дамуы, көптүрлілігі, интернационализациялануымен сипатталды.

XI ғасырда Болонь университеті (ол Салерно медицина ғылымының орталығы болды), XII ғасырда Париж университеті, Гарвард және т.б. университеттер пайда болды.

Азия елдерінде, VIII ғасырдың соңында Бағдат қаласында «Даналық үйлері» (Дом мудрости) пайда болды, мұнда ірі ғалымдар өздерінің көзқарастарымен бөлісіп, талқылаулар жасап отырды. Сондай-ақ бағалы қолжазбалар да осында сақталды. Олардың бағдарламаларының негізгі мақсаты сауатты, қайырымды мұсылмандарды даярлау еді және ол бағдарлама: дәстүрлі және рационалды (ақылға қонымды) сынды екі циклдан тұрды. Алғашқы цикл бойынша Құран, мұсылман шариғаттары, араб филологиясы, риторика және келесі циклде каллиграфия, логика, математика, астраномия, тәртіп ережелері, медицина және т.б. оқытылды. Бұл пәндерді игергендер ияз –ғылыми дәрежесіне ие болған [14].

XI-XII ғасырларда – жаңа оқу орындары медреселер пайда болды және олар ЖОО рөлін атқарды.

Қазақ даласындағы мұсылманның дәстүрлі конфессионалдық діни мектептерінің тарихы, тым әріден басталатыны жұртқа мәлім. Еліміздің оңтүстік аймақтарындағы қалаларда VIII-IX ғасырлардан бастап, көптеген діни мектептер, медреселер, мешіттер, кітапханалар ашылған. Ол оқу орындарында мыңдаған қазақ балалары оқып, білім алған. Алайда, араб басқыншылары жергілікті түркі тілдес халықтар балаларының өз ана тілдерінде оқуына жол бермеді.

Қазақстандағы медреселердің ең ескісі әрі ең үлкені Түркістан қаласының күншығысында Қаратау бөктеріне орналасқан айтулы Қарнақ (кейінен Атабай) медресі. Оны бітіргендердің білім дәрежесі кезінде Бұхара, Самарқан, Ташкент қалаларындағы медреселердің шәкірттерінен кем болмаған. Сол сияқты Түркістан, Шымкент, Сайрам, Әулиеата, Ақмешіт, Мерке, Семей, Ақмола, Қарқаралы қалаларындағы мешіт-медреселермен бірге, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, ауылдық жерлерде де көрікті мешіт-медреселер ашыла бастады. Мешіт-медресе – деп қосарлап атап отырған себебіміз, мешіттер тек қана намаз оқитын орын емес, оларды міндетті түрде балалар оқитын мектеп үйі ретінде де пайдаланған. Үлкен әйгілі мешіттердің жанында медреселері де болған.

ХІХ ғ. аяғында Ресей империясының кейбір отарларының экономикалық жағдайы бірсыпыра дұрысталып, ұлттық буржуазияның саны көбейіп, қоғамдық санасы оянды. Оларға 1905-1907 жылдардағы орыс буржуазия-демократиялық төңкерісі де зор ықпал жасады. Сөйтіп, Ресейдің шеткі аймақтарындағы бұратана халықтар қазіргі заман мәдениеті мен ғылыми-техникалық өркениетке ұмтылды, жас ұрпақтардың білімі мен тәрбиесін өмір талабына сәйкес қайта құру мәселелерін қолға алды. Бұл салада, әсіресе, еуропаша білім, тәрбие алған буржуазия зиялылары зор белсенділік танытты.

Олар қадими дін мектептерінің, Еуропа педагогикасының ғылыми-әдістемелік жетістіктері негізінде қайта құруды, мектептерде дін сабақтарын тежеп, оның орнына жас ұрпақтарға өмірге қажетті дүниелік ғылымдардың негізін оқыту, үздіксіз дамып отырған ғылыми-техникалық жаңалықтарды, сауда-саттықтың, экономиканың негіздерін меңгеруге баулу заман талабынан туындап отырған басты міндет, маңызды мәселе деп түсінді. Ұлт аймақтарында, ескі халық ағарту ісі, мәдениет мәселелері жиі талқыланып, ескі мұраларға сын көзімен қарайтын әртүрлі бағыттағы ағымдар мен қозғалыстардың саны көбейді.

Қазақстандағы алғашқы жоғары мектеп – Абай атындағы Қазақ педагогикалық институт (1928 ж.) қазіргі Абай атындағы педагогикалық университет, ал алғашқы университет (1934 ж.) қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Бүгінгі таңда бұл екі оқу орны да алдыңғы қатарлы жоғары мектеп санатында. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жаңашылдық, сапа бойынша көшбасшы болып келеді.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанда 20 жоғарғы оқу орны, 18 арнаулы орта оқу орындары болды.

Қазақстанның жоғарғы мектептерінің алғашқы профессорлары мен оқытушылары Мәскеу, Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург), Киев, Саратов, Ташкент және басқа қалаларда білім алған.

Қазақстанның білім беру жүйесі мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, орта білім беру, орта білімнен кейінгі кәсіптік білім беру, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім беру деңгейлерінен тұрады. Яғни, үздіксіз білім беру жүйесін құрайды.

Жоғары білімді дамытудың негізгі процесі мамандар даярлау сапасын арттыру, қарқынды ғылыми-зерттеу қызметімен ықпалдастырылған инновациялық білімді дамыту, жоғары оқу-орындары зерттеулерінің әлеуметтік сала мен экономиканың қажеттіліктерімен тығыз байланысты, білім беру және ақпараттық технологияларды жетілдіру болып табылады.

Жоғары білім берудің мақсаты - қоғамның, мемлекеттің және тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін таңдауға кеңінен мүмкіндік беру.

Міндеттері:

- іргелі білімді кеңінен меңгерген, бастамашыл, еңбек нарығы мен технологиялардың ауысып тұратын талаптарына бейімделген, командада жұмыс істей білетін жаңа тұрпатты маман даярлау;

білім беру процесін демократияландыру арқылы жоғары білім берудің барлық жүйесінің сапалы білім беру қызметін ұсынуға деген уәждемелерін күшейту;

- жоғары оқу орындарын халықаралық аккредитацилаудан өтуге дайындау. Бетке ұстар жоғары оқу орындарын дамытуға объективті жағдайлар жасау;

- жоғары оқу орындарын басқарудың жаңа принциптері мен практикасын қалыптастыру, стратегиялық жоспарлау жүйесін енгізу;

- студенттердің сапалы білім алуға деген құқықтарын нығайту, жоғары оқу орын басшыларының сапалы білім беру қызметін ұсыну жауапкершілігін анықтайтын тетіктерді әзірлеу және енгізу.

Әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің дамуын талдау, онда кредиттік білім беру жүйесіне негізделген, кадрлар даярлаудың үш сатылы: бакалавриат-магистратура- докторантура моделінің кең тарағанын көрсетеді. Бұл модель АҚШ университеттерінде және Еуропаның көптеген елдерінде қолданылады. Ол неғұрлым икемді де тиімді болып табылады, академиялық ұтқырлықты және еңбек нарығының тез өзгеріп тұрған шағында түлектерге деген сұранысты қамтамасыз етеді.

Жоғары оқу орындарының мүмкіндіктері педагог кадрлардың біліктілігін арттыруда жан-жақты пайдаланылмайды. Педагог кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау мәселелерін шешу жөнінде шет елдермен тәжірибе алмасу кеш қолға алынды, шетелден қомақты қаражатқа мамандар шақырғаннан гөрі, өз мамандарын шетелде оқытқан қай жағынан болмасын тиімді. Әрине, бұл мүлде шетелден мамандар тартылмасын дегенді білдірмейді, тепеңдікті сақтау қажеттігі білдіреді. Білім беру ұйымдарының басшылары мен қызметкерлерінің жаңа білім-білікті игеруін материалдық және моральдық тұрғыдан көтермелеу тетіктері тиімді түрде жеткілікті деңгейде пайдаланылмайды, практикалық қызметке бағдарланған оқытудың белсенді тренингтік технологиялары да енді ғана қолға алынууда. Бұл мәселелер болашақта шешімін табады.

Қазақстандағы Жоғары мектеп әлемдік тәжірибелермен мемлекеттік практикаға сүйене отырып өзінің жаңару потенциалын дүниежүзілік тәжірибе позициясына сай қалыптастыруы тиіс. Сонымен қатар, әлемдік алдыңғы қатарлы Германия, Ұлыбритания, Франция, АҚШ, Қытай және Ресей елдерінің жоғарғы оқу орнының тәжірибесіне сүйеніп оқытуға және маман даярлауға аса көңіл бөлуі қажет болып отыр.

Ойлаудың жаңа тұрпаты және қағидалары алға шығуда. Осыған байланысты бүгінгі күннің ойлау бейнесіне сай келетін біртұтас педагогикалық процесті құрудың және мамандарды дайындаудың жаңа моделін ұсынуға негіз бар.

Бұл модель жаңа парадигмаға және үш қағидаға негізделген. Олар:

1) Еуроцентристік және рухани сипатты ойлау бейнелерінің интеграциясы қағидасы, яғни оқыту-тәрбиелеу жүйесінің Батыстық және Шығыстық әдістерінің бірлігі қағидасы;

2) Шындықты танудағы ғылым дамуының ішкі қарқындары заңдылығын ашу және пайдалану, оны адам табиғатына сәйкестендіру қағидасы;

3) Бүтіндей педагогикалық процесті ашық динамикалық және өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде қарастыру қағидасы; Яғни, мұны субъектілі-объектілі-субъектілі қатынастағы парадигма.

1.2. Парадигмалар мен педагогикадағы өзгерістерге көзқарас

Ғылыми-педагогикалық жарияланымдарға қарағанда, парадигма ұғымы модель, үрдіс, жүйе секілді ғылыми категориялармен қатар кең таралуда. Ол ғылыми лексиконға нық еніп, педагогикалық еңбектерде жиі қолданылуда. Педагогикадағы парадигманың өзгергендігі туралы көзқарастар кең таралуда.

Парадигма ұғымының анықтамасы әлі де нақтыланбағанымен де қазіргі кезде оның жиырмаға жуық типтерінің бар екендігі айтылып жүр. Бұл ұғым қандай түсіндірмелік функцияны атқарып жүр? Жаңа ұғымды енгізу керек пе, әлде ол бар ұғымдардың бірімен алмастырылмақ па? Педагогикадағы парадигманың педагогикалық мазмұнға өзіндік сай ерекшелігі бар ма? Педагогиканың парадигмасы өзгеруде ме, егер өзгерсе ол қандай? Осы сияқты сұрақтарға жауап беруден бұрын ең алдымен, парадигманың ғылыми-педагогикалық еңбектерде талдануын қарастырып көрелік.

Педагогикада аталған ұғымның екі түрлі түсіндірмесі бар. Біріншіден, бұл кундық (Т.Кун) классикалық, жалпы қоғамдық мағынаға жақын парадигма, ол ғылыми іс-әрекеттің, нормалардың, критериілердің, зерттеу стандарттарының жиынтығының моделі ретінде қарастырылады (А. А. Арламов, Е. В. Бережнова, Н. Л. Коршунова В. В. Краевский, В. Нұрғалиев және т.б.).

Екінші түсінік бойынша парадигма білімдендіру жүйесін жобалаудағы амалдар, идеялар, негіздеме, білім берудің базалық немесе стратегиялық моделдері болып табылады. Мұндай қорытынды да әдетте, білім берудің негізгі бағыттарын, педагогикалық мақсаттарды қоюдың бастаулары мен тәсілдерін бейнелейтін білімдендіру парадигмалары ұғымы пайдаланылады. Сондай-ақ парадигманың қалыптастырушы және гуманистік (Е. В. Бондаревская), тұлғаға бағытталған және рухани бағытталған (Т. И. Власова), ғылыми-технократиялық, гуманитарлық және эзотерикалық (И. А. Колесникова), авторитарлық, манипулятивтік және қолдаушылық (Г. Б. Корнетов), дәстүрлі-қалыптастырушы, дәстүрлі-дамытушылық, тұлғаға бағытталушылық (С. В. Кульневич), дәстүрлілік, рационалистік, гуманистік (В. Я. Пилиповская), рухани-ағартушылық (И. А. Соловцова), педагогикалық, андрогикалық, акмеологиялық және коммуникативтілік (Ю. Г. Фокин) және басқа да түрлері айқындалған.

Ғылыми-педагогикалық еңбектерде жиі айтылып жүрген парадигмалардың анықтамалары осыларға сай келеді. Педагогикалық шындықтың көппарадигмалануы туралы кең тараған ойлар ғылыми парадигмадан гөрі білім берудегі парадигмалар туралы көзқарастар болып табылады. Парадигманы ғылыми іс-әрекет және ғылымның объектісі ретінде екі жақты қарастыру ұғымды қарама-қарсылыққа қойып отыр. Ол педагогикалық парадигманы әрі зерттеушілік, әрі білімдендіруші міндеттерді шешуге орай екі жақты анықтаудан туындап отыр (Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич, И. Е. Шкабра және т.б.). Дегенмен, бұл тек интегралды, синтетикалық қана

емес, сонымен қатар көрсетілген міндеттер өзара айырмашылыққа ие болғандықтан ол жиынтық мағынасына ие.

Ғылымдағы көпжақтылықтың өзіне тән жағымды жақтары да бар. Бір ғана көзқараспен бүкіл білім беруді қамти алмаймыз. Сондықтан да қаншалықты теориялар көп болған сайын, шындыққа, ғылыми көзқарас аясына жақындай түсеміз. Бәсекелес теориялардың, қарсыластардың көп болуы ғылым үшін өнімді болып табылады. Себебі олар ғылымды бір орында тұрып қалудан сақтап, бұрынғы айтылғандарды мойындау мен стереотиптерге бой алдыру дегендерге қарсы келеді. Нағыз құнды білім өзара бәсекелестік жағдайында қалыптасады. Бір жағынан мұндай көзқарастардың арасындағы айырмашылықты ажырату үшін де ортақ тіл керек. Базалық ұғымдарды түсіндіруде бірліктің, тұтастықтың болмауы ғылымның дамуына кері әсер етеді.

Осыған орай жалпы ғылыми түсіндірмелердегі «парадигма» ұғымын бірмәнді етуге деген В. В. Краевскийдің, Н. Л. Коршунованың және басқа да ғалымдардың ұмтылысымен келісуге болады [4,5]. Дегенмен, классикалық ғылымның парадигмаға берген анықтамасы «қалыпты ғылымда» соншалықты ерекше эвристикалық мағына бермейді [7].

Педагогикадағы бұл ұғымның кең етек алуы оған басқа анықтама беруді талап етуде. «Парадигманың» педагогикаға енуін оқыс жағдай немесе ғылымдағы мода ретінде түсіндіру қиындыққа алып келіп тірейді. Бұл тұрғыдан педагогикадағы парадигманы мойындамау немесе оны ғылыми емес іс-әрекетте, білім беруде ғана пайдалану оншалықты тиімді вариант емес. Мүмкін ұғымның мағынасына баса назар аударып, оның тек педагогикаға ғана қатысты түсіндірмесін басшылыққа алғанымыз дұрыс болар. Осыған орай парадигма ұғымын педагогиканың объектісіне – білім беру процесін жатқыза отырып, оның алдын ала осы немесе парадигманың ғылым объектісіне тән сипаттамасының болатындығын айта кету керек. Бастапқы кезге көңіл аударып көрелік. Грек сөзі «paradeigma» сөзбе сөз қандай да бір көріну сипатын, манифестация деген мағына береді. Кең мағынасында парадигма – адамзат ойлауы мен адамзат болмысының негізгі, фундаменталды пропорцияларын орнататын, бірақ өзі назардан тыс қала отырып, өз алдына көрінбейтін және тікелей рефлексияға бағынбайтын құрылымданған шындық [6]. А. Г. Дугин парадигма өзінде гносеологиялық және онтологиялық сәттердің әлі бөлінбегендігімен ерекшеленетіндігін мойындайды.

Т.Кунның айтуынша, парадигманың немесе пәндік матрицаның құрамына парадигманың метафизикалық бөліктері кіретін бірнеше компоненттерден тұрады. Олардың авторлық түсіндірмелерінде оп-онай тек гносеологиялық қана емес, сонымен қатар онтологиялық сәттерді де кездестіруге болады [7]. Олай болса, әрбір ғылыми парадигма зерттеу міндеттерін шешудің үлгісіне ғана қатысты болмай, сонымен қатар ғылымның объектісі туралы көзқарастармен де байланысты.

«Парадигма» ұғымымен мен қатар ғылымда дәл осы мағынада қолданылатын және соған ұқсас функцияларды орындайтын басқа да түсініктер бар. Мысалы, «зерттеу бағдарламасының ядросы» (И. Лакатос), «зерттеушілік дәс-

түр» (Л. Лаудан), «ғылымдар негіздемесі» (Н. Н. Моисеев, В. С. Степин), «ойлау стилі» (Е. Н. Князева, В. С. Швырев). В.С.Степиннің пікірінше, ғылымдар негіздемесі ғылыми пәндердің жүйе құраушы факторы болып табылады, олар ғылыми ізденудің мақсаты бағдарлаушы әрі жаһандық зерттеушілік бағдарлама ретінде қызмет етеді. Ғылымдар негіздемесі мынадай компоненттерден тұрады:

әлемнің арнайы ғылыми картинасы (пәндік антология), белгілі бір пәннің жалпылама бейнесін, оның басты жүйелі – құрылымдық сипаттамасын бейнелейді.

Зерттеудің идеялары мен нормалары (суреттеу мен түсіндіру, дәлелділік пен негіздемелік, сондай-ақ білімдердің құрылуы мен ұйымдастырылу идеясы) ғылыми таным әдістерінің жалпылама сызбасын анықтайды.

- Ғылымның философиялық негіздемесі қабылданған әлем сұлбасын (картинасын), сонымен қатар идеалдар мен ғылымның нормаларын негіздейді, соның арқасында шындық пен оны тану әдістері туралы көзқарастар мәдениеттер ағымына қосылады.

Бұл көзқарастар парадигманың екі құрамдас: онтологиялық (ғылымның объектісі туралы генерализацияланған көзқарастар) және гносеологиялық (ғылыми іс-әрекеттің үлгілері) бөліктерін бөлуді талап етуде.

Өзінің зерттеп отырған шындық жағдайындағы құбылыстарды суреттеу, түсіндіру, жобалау міндеттері тұрған фундаменталды ғылымдар үшін парадигманың осы түсіндірмесі олардың сұранысына жауап береді. Ал педагогика болса, ғылыми-теориялық функциямен қатар, конструктивті-техникалық (нормативтік, реттеушілік) функцияларды орындайды.

Педагогикадағы парадигма туралы пікірлерді реттеу мақсатында парадигмалардың ғылыми және білімдендірушілік деп жіктеуге болады.

Ғылыми педагогикалық парадигма – ғылыми-педагогикалық зерттеулердің сипатын, идеалдарын, нормаларын анықтайтын, сондай-ақ педагогиканың әдіснамасы қызметін атқаратын білім мен ғылым туралы онтологиялық және гносеологиялық көзқарастар. Білімдендіру парадигмасы – білім беру практикасының өзі мен білімдендіру процесін жобалаудың нақты амалдарын анықтайтын педагогикалық қауымдастықта қабылданған дүниетанымдық және теориялық алғышарттардың жиынтығы. Философиялық негіздеулері мен әлем сұлбасы бойынша сәйкес келгенімен бұл екі парадигма бірінші жағдайда – мәнділікті зерттеумен, екінші жағдайда, болжам жасау мен жүзеге асыруы бойынша идеялар мен нормаларда ажыратылады. Парадигманы бұлай бөлу педагогтарға қарастырып отырған ұғымды әртүрлі контексте қолдануға жол береді.

Талқылап отырған мәселенің түсіндірмелі және болжамдық потенциалы парадигмалды талдауды қолданған кезде толықтай ашыла бастайды. Парадигмалды талдаудың негізгі қызметі қорытынды постулаттардың көтерілуіне ықпал етеді, оларды анықтайды, түсіндіреді және қажет болған жағдайда сыни талдауға алып келеді. Бұл функцияны жүзеге асыру педагогикадағы «аксиоматика көлеңкесінен», ғылымның дамуына ықпал

етеді әрі әлем туралы ескірген көзқарастардан құтылуға көмектеседі. Парадигмалды талдау педагогикалық зерттеулерде әдіснамалық «құрал» ретінде қолданылады. Ол ғылыми-теориялық теорияларды, үлгілерді, білімді жетілдірудегі амалдарды салыстырмалы талдау үшін «координаталар жүйесі» түріндегі ғылымның «қозғалысын» болжауға және ескеруге көмектеседі.

Ал, қазіргі педагогика үшін өзекті сұраққа жауапты іздестіру мақсатында қолданылады. Педагогиканың дәстүрлі парадигмасы кез келген ғылыми ізденістерді реттейтін позитивизмнің, гносеологиялық ұстанымдар мен идеалдардың негізінде қалыптасты. Педагогикада ғылыми іс-әрекеттің моделі мен теорияларды құрастырудың үлгілері біршама ерекше қасиеттерге ие болды, бірақ оған және барлық басқа да гуманитарлық ғылымдар үшін классикалық ғылым, жаратылыстанулық танымдар үлгі болды.

Классиктерге жүгінсек, парадигманың өзгеруін олар ғылыми революцияның болуымен немесе ғылымдар негіздерінің қайта құрылуымен түсіндіреді. Дегенмен, В.С. Степин ғылымдар негізіндегі қайта құрулар парадигманың өзгеруіне алып келмеуі керек, оның процесі болуы тиіс деп санайды. В. С. Степин негіздемесінің қайта құрылуының екі жолын көрсетеді: 1) пәнішіндегі білімдердің дамуы есебінен, зерттеу аясына жаңа объектілердің енуі, қайшылықтар мен мәселелердің жиналуы; 2) пәнаралық байланыс есебінен, бір ғылымнан екіншісіне пәндік антологиялардың, идеалдар мен зерттеу нормаларының ауысуы [11]. Мұндай парадигмалық (екінші жол) ғылыми мәселенің басқа қырын ашып, бұрын соңды ғылыми таным аумағына түспеген құбылыстарды қарастыруға ықпал етеді. Олай болса, парадигманың біртіндеп өзгеруі туралы дәлелдер осындай өзгерістердің алғышарттарын талдау мүмкіндігі туралы айтуды, ал бөліп қарастырылған екі жол болса, педагогикалық және жалпы ғылыми деңгейде қарастыруды талап етеді. В. С. Степиннің «Теориялық білім» атты фундаменталды еңбегіне сүйене отырып, олардың бірізділігін талдап көрелік.

Айтып өткеніміздей ғылымдар негіздемесі үш компоненттен: әлем сұлбасынан, идеалдар және зерттеу нормаларынан тұрады. Әлем сұлбасы – «ғылымның зерттеу пәнін оның белгілі бір даму тарихына сай жария ететін теориялық білімдердің формасы және әртүрлі ғылыми ізденістердің нәтижесінде алынған нақты білімдерді жүйелеуге әрі біріктіруге ықпал ететін форма» [11]. Білімдердің жүйеленуіне орай әлем сұлбасының типін бөліп көрсетуге болады: жалпы – ол әлемнің, қоғам мен адамның тұтас бейнесін қалыптастыратын барлық ғылымдардан алынған білімдер жүйесінің көкжиегін; нақты ғылым аймағындағы білімдерді жүйелейтін әлем сұлбасын; әлемнің арнайы ғылыми сұлбасын – пәндік онтология немесе зерттелінуші шындықтың сұлбасын білдіреді. Яғни, педагогикадағы жалпы ғылыми алғышарттардың ауысуын жалпы әлем сұлбасындағы және гуманитарлық ғылымдардағы әлем сұлбасының өзгерісінен (адам бейнесінің өзгеруі), ал нақты ғылымды – педагогикалық пәндік онтологиялардағы, педагогикалық зерттеулердің идеалдары мен нормаларындағы өзгерістерден іздеу керек.

Әлемнің жалпы ғылыми сұлбасын жан-жақты талдамай тұрып, зерттеп отырған мәселенің кейбір мәнді аспектілеріне тоқталып өтелік. Философтардың айтуынша (Н. Н. Моисеев, В. С. Степин, В. С. Швырев және т.б.), қазіргі таңда әлемнің жалпы ғылыми сұлбасы туралы сөз қозғауға болады, ал оларды құрудың алғышарттарына: ғылымның постклассикалық емес кезеңге өтуі, жаһандық эволюционизмнің қазіргі идеялары, өзін-өзі ұйымдастырудың тұжырымдамалары және т.б. кіреді

Постклассикалық емес ғылым, ғылыми рационалистік ғылымның типін өзгертуді көздейді. Қазіргі ғылымда объект туралы алынатын білімдердің тек құрал мен іс-әрекет операцияларымен сәйкестілігі ескеріліп қоймай, сондай-ақ құндылықты-мақсаттылық құрылымына сәйкестігі де ескеріледі.

Универсалды эволюционизм «адамды біздің Әлемнің дамуындағы заңды әрі табиғи кезеңі, өзі өмір сүріп отырған әлемнің жағдайы үшін жауапты ғарыштық эволюцияның объектісі ретінде қарастырудың негізін жасайды» [11]. Әлемнің ғылыми сұлбасына: адамның тұтастай ғарышқа органикалық енуі мен адамды ғарыштық эволюцияның нәтижесі ретінде қарастыру кіреді.

Тұтастай алғанда әлемнің жалпы ғылыми сұлбасы ондағы адамның орны мен рөлінің өзгергендігін айтады. «Адам әлемді қайта жасаушы әрі өзгертушісі ретіндегі биоәлеуметтік тіршілік иесінен «космибиопсихоәлеуметтік» адамға айналады», дейді Ю. Г. Волков [15].

Ғылымдардағы білімдерді жүйелейтін әлем сұлбасындағы адамның бейнесін нақтылаған жөн. Пәнаралық байланыстың арқасында бұл әлем сұлбасы жалпы ғылымдармен тығыз байланысты. Мұндай өзара байланыстың сипатын талдамас бұрын ең алдымен, психологиялық білімдердегі адам туралы көзқарастардың өзгерісіне көңіл аударып көрелік. Бұған қызығушылықтың туындауы ең біріншіден, психологияның педагогикамен байланыстылығында болса, екіншіден психологияда басты зерттелуші адам тұлғасы екендігі.

Философтар мен психологтардың пікірінше (В. П. Зинченко, А. П. Огурцов, М. В. Розин, Н. И. Кузнецова, В. А. Мазилев, А. А. Пузырей, А. В. Юрвич және т.б) психология дағдарыс жағдайын бастан өткізуде. Әлемнің жалпы ғылыми сұлбасының өзгеруі, өркениеттің дамуының қазіргі заманғы тенденциялары, адамдағы адамшылықтың жойылу алдындағы қауіптері секілді дағдарысқа жауап ретінде психологияның зерттеу объектісі мен оны танудағы амалдар өзгерді, оның ішінде:

- «психологияның объектісі күрделі өзіндік дамушы жүйе болғандықтан қалыптастырушы эксперименттің» күрделенуі;

- Шынайы өмірдегі шынайы адаммен эксперименттік психологияның әрекеттестігінің мүмкін болатындығына күмән туындауда. Осыған орай адамды танудағы жаратылыстану – ғылыми парадигмадан гуманитарлыққа, яғни, адамды оның тұтастығында қарастыруды көздейтін герменевтикалық, феноменологиялық таным әдістерін қолданып зерттеуді қажет етеді.

- Гуманистік психология өзінің ұстанымын нақтылай түсуде, онда адам тәнінің, жанының және рухани тәжірибенің интегралды бірлігі ретінде, бол-

мыстың мазмұны мен процесіне көңіл аударатын адам ретінде қарастырылады.

- Психология адамгершілік құндылықтарға деген қатынаста бейтараптық танытады және «ғылым-дін-адам» кеңістігінде өз орнын іздейді.

Көптеген белгілі психологтардың (А.С. Арсеньев, А.С. Братусь, А.А. Мелик-Пашаев, А.Б. Орлов, В.И. Слободчиков және т.б.) еңбектерін талдау қазіргі психологияның тағы да бір тенденциясын ескеруді талап етуде: адамның Әлеммен бірлігін мойындау, руханилықты адамның ең негізі терең мәнділігі деп түсіну. Әсіресе, әрбір адамның өзіндік құндылық екендігі, әрқайсысының рухани және шығармашылық потенциялының бірегей, қажеттілігі мен өзін жүзеге асырудағы бірегей екендігін мойындау сынды гуманистік идея кең таралуда. Адам туралы мұндай көзқарастар зерттеу тәсілдерін таңдау және олармен өзара әрекеттестікке ықпал етеді.

Дегенмен, барлық айтылғандарға қарамастан, гуманитарлық ғылымдардың әлем сұлбасына сай, сонымен қатар психологиядағы парадигманың өзгергендігі туралы айту әлі ертерек сияқты. Отандық академиялық психология әлі де жаратылыстану ғылыми ұстанымында тұр. Бірақ жоғарыда айтылған психологиядағы адам өмірінің өзгергендігі туралы тенденциялар белгілі бір деңгейде Ресейдегі жалпы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің және қазіргі заманғы әлемнің картинасының өзгерісіне орай сәйкестенді. Бұл бізге психологиядағы өзгерістерді белгілі бір реттілік тенденциясы ретінде қарауды талап етеді.

Педагогикадағы парадигманың ауысуының жалпы ғылыми алғышартынан ғылым ішіндегіні талдауға көшеміз. Зерттеп отырған шындықтың өзі педагогикада өзгеріске ұшырады ма? Психологиядағы «әлем сұлбасы» ұғымы адам бейнесін білдіреді, себебі психологияның зерттеу шындығы – адам. Педагогиканың объектісі – адамның өзі емес, оның білімділігі, тәрбиесі, педагогикалық процесс.

Білімге қатысты көзқарастардың талдауының нәтижесінде оқушы тұтастылықта қарастырылуы керек, яғни, ол физиологиялық және психикалық жиынтық тұрғысынан емес, оның адами қасиеттеріне, бала тұлғасына деген қызығушылықтың артып, руханилық пен субъектілік ұғымдарына зейін аударуды көздейді.

Педагогиканың базалық категориялары да өзгеріске ұшырады. Білім берудің анықтамасында адам «көріне» бастады, ол тек қана менгеруші ғана емес, мәдениетті жасаушы әрі танушы адамға ауысты. Әлеуметтік пайдалы сапаларды қалыптастыру ретіндегі тәрбиеге деген көзқарас мәнділік жасаушы процесі (Е. В. Бондаревская), мәдени құндылықтарды интериоризациялау процесі (И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов), «құндылық-мәнділікті» тәрбие субъектілеріне со-трансформациялау (Н. М. Борытко) процесіне ауысты. Педагогика біртіндеп оқытудың – білімді беру мен менгеруінен тұратын мағынасынан «тұлға болып қалыптасуға тәжірибе жинақтау» ретіндегі оқытуға көңіл аударуда [16]. Педагогиканың ұғымдық-түсінік аппаратымен байланысты тағы бір жағдай бар. Зерттеу объектісі туралы көзқарастардың өзгеруі жаңа ұғымдардың қалыптасуына алып келеді немесе басқа ғылымдардан алуды қажет етеді. Қазіргі педагогика тұлғаға бағытта отырып, адамның өзінің қажеттіліктері мен өзінің

өмір жолын жүзеге асыруда құқылы болуы оны психологиямен айтарлықтай жақындастыра түсті. Бұны педагогикалық еңбектерде «тұлға», «субъект», «жеке даралық», «кұндылық», «мәнділік», «даму», «қолдау» секілді ұғымдардың кең ауқымды қолданылуынан байқауға болады. Мұндай адам бейнесінің бір ғылымнан екіншісіне ауысуын В.С.Степин «парадигмалы екпе (прививка)», деп қарастырған [11].

Педагогиканың парадигмасының ауысуының тағы бір педагогикалық алғышартына педагогтардың теорияларды, философиялық сұрақтарды негіздеуге деген қызығушылықтарының артуын әрі ғылым мен практика арасындағы байланыстардың үзілуі, түсіндірмелі-ұғымдық сөздердің болмауы, қолда бар әдістердің көмегімен білім берудегі құбылыстарды түсіндіруге және зерттеуге қабілетсіздігі, т.б. мәселелер мен қарама-қайшылықтардың туындауын жатқызамыз.

1960-1970 жылдардағы отандық ғалымдардың ғылыми-педагогикалық жұмыстарын соңғы он жылдықтағы еңбектермен салыстыра отырып, зерттеушілердің философиялық ұстанымдарының әртүрлілігіне көз жекіземіз. Әрине ол еліміздегі әлеуметтік-мәдени өзгерістердің болуымен байланысты. Бірақ тек бұл факторлармен ғана ғылымды негіздеуді сыни философиялық-рефлексивтілік қайта ұғындырылуын, білім философиясы сияқты білім аясының буржуазиялық дамуын, «адам философиясының қолданбалы аясы» ретіндегі педагогика әдіснамасының кеңеюін түсіндіру мүмкін емес. Ғалымдардың айтуынша, мұндай фактілер ғылыми революцияның жақындағанын, яғни парадигманың ауысуын білдіреді. Бұл нұсқаны дәлелдей түсетін тағы бір мәселе – ғылым мен практиканың бір-бірінен алшақтай түсуі, деп көрсетеді. Ғылым өз алдына өзі үшін жұмыс жасауда, ЖОО-да алынған педагогикалық білімдер болашақ педагогтардың практикалық іс-әрекеттерінде шын мәнісінде, қолданыла бермейтіндігі де айтылып жүр. Мәселенің бұлай болуы ғылыми теориялары негіздеуде, деген тұжырым жасауға болады. Адамның ғылыми моделінің толықтай аяғына дейін құрылмауы, олардың ең маңызды жақтарының айырылуымыз практикадағы ғылыми теориялардың жұмыс істемеуіне алып келуде (бұл мәселе барлық гуманитарлық ғылым салаларында кең етек алуда, мысалы, дәрігерлік, психотерапия, практикалық психология). Қазіргі замағы білім берудің гуманистік теориялары адамның шынайы бейнесіне жүгінеді. Бұл орайда ғылым мен практика арасындағы алшақтық мәсесі шешімін тапқандай болды. Бірақ білім беру ісінде «тұлға бағытталу теориясы мен авторитарлы басқару практикасы» арасындағы тұрақсыз баланстың пайда болуы мәселенің шешілуіне жол бермей келеді (Н. Б. Крылова).

Келесі маңызды сұрақ: ғылыми зерттеулердің сипаты өзгере ме? Себебі зерттеу пәнінің жалпы жүйелі – құрылымдық сипаты арнайы әлем картинасында көрініс табатындықтан, ол таным идеялары мен нормаларында анықталатын коррелятивті әдістер сызбасына енеді.

Айтып өткеніміздей академиялық психологияда әрі ғылыми педагогикада позитивістік тұрғыда толықтырылған танымның жаратылыстану-ғылыми

идеяларына бағытталу дәстүрге айналған. Педагогика мен психологиядағы зерттеу идеяларының өзгеруіне деген қажеттілікті ескере отырып, екеуіне де ортақ нәрсені көруге болады: адам туралы өзгермелі көзқарас, «оны адами тұрғыда өлшеуге» деген қызығушылық гуманитарлық таным әдістерінің дәстүрлі позитивистік таным әдістерімен салыстырылатын позицияны ала бастайды. Біздің ойымызша, зерттелініп отырған ғылыми шындық сұлбасы мен позитивистік ғылым постулаты арасында қарама-қайшылық туындайды.

Дегенмен, ғылымда осындай қарама-қайшылықтарды шешудің алғышарттары жасалуда. А.В. Кезиннің айтуынша, «ғылымилықтың қазіргі кездегі стандарттары өздерінің құндылықтарынан айырылып бара жатыр, ол барған сайын универсалды танымдық қызығушылықтарға жауап беретін әртүрлі идеалар мен стандарттардың ғылымилығы туралы көзқарастарды туындататын адамзат алдында тұрған мәселелерді шешудің құралына айналып бара жатыр» [17].

Педагогикалық зерттеулерде синергетикалық әдіснамаға «функционалды эксперимент емес, адам тұлғасының дамуына ықпал ететін педагогикалық ортаны, біртұтас білімдендіру жобаларының жүйесі негізге алынатын» жаңа әдіске өту туралы, сандық, статистикалық әдістер сапалыққа қарағанда бағынушылық жағдайда болатындығы, ғылыми-педагогикалық іс-әрекеттердің идеалдары мен әдістерінің дамуы туралы болжамдар айтылып келеді [18].

Әлемнің жалпы ғылыми картинасын, психологиядағы адамның бейнесін, пәндік онтология мен педагогиканың қазіргі жағдайын талдау педагогика негіздемесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда, соның ішінде педагогиканың мынадай ғылыми парадигмалары туралы айтуға болады:

- адамның жаһандық эволюция процесіндегі маңызды рөлін мойындау, әлемнің жалпы ғылыми картинасындағы мәңгілік адам идеясын тарату;
- психологиядағы адам бейнесінің өзгеруі, адамды тек оның көріністері мен қызметтері тұрғысынан зерттеп қоймай, оны тұтастықта, бірегейлігінде, әлеммен бірлігінде зерттеу;
- ғылымның «субъективтілік өлшемін» мойындау, гуманитарлық таным әдістерін тарату, психология мен педагогикадағы зерттеудің жаңа әдістері мен амалдарын іздеу;
- педагогиканың базалық категорияларының мағынасының өзгеруі;
- педагогтардың теорияларды, философиялық сұрақтарды негіздеудегі қызығушылықтарының артуы, педагогикадағы мәселелер мен қарама-қайшылықтардың жинақталуы.

Дегенмен, педагогикалық шындықтың қайта құрылған картинасы өзіне жауап беретін зерттеу идеялары мен нормаларын өзгерткен жоқ, олай болса, педагогикалық парадигманың өзгергендігі туралы емес, оның дамуының белгілі бір тенденциялары туралы қорытынды жасауға болады.

Педагогикадағы «қозғалыстың» әлемнің жалпы ғылыми картинасындағы өзгерістердің сәйкестігін, сол сияқты әлемдегі адамның рөлі мен қызметін қайта ұғындырумен байланысты жаһандық мәселелерді шешудің базалық траекториясына да сәйкестігін атап өткен жөн.

«Парадигма» грек сөзінен аударғанда норма, үлгі дегенді білдіреді. Қазіргі философия ғылымында парадигма – барлық ғылыми қауымдастықтардың келісімімен қабылданған және ғылыми міндеттерді шешу үшін қолданатын теориялық, әдіснамалық және аксиологиялық бағдарлар жүйесінің үлгісі деген анықтама берілген. Ғылым философиясына алғаш рет «парадигма» ұғымын позитивист Г.Бергман енгізгенімен, оны кең таратып, қолданысқа енгізген Томас Кун болатын. Ол парадигма деп барлығымен мойындалған ғылыми жетістікті айтады және де белгілі бір уақыт өткен соң ғылыми қауымдастықтың мәселені шешудегі басшылыққа алатын үлісіне айналады, дейді.

Ал психологиялық сөздікте біріншіден, берілген білімдер саласындағы белгілі бір тарихи кезеңдегі ғалымдардың зерттеу практикасы соларға қарап ұйымдастырылатын негізгі ғылыми жетістіктер (теориялар, әдістер) жүйесі; екіншіден, шындық болмыстың мәнді сипаттарын білдіретін ұғымдар жүйесінде тұлғаланған қатаң ғылыми теория; үшіншіден, белгілі бір тарихи кезең ішінде ғылыми қоғамдастықта үстем болатын зерттеу әдістерінің, проблемалар қою мен оларды шешудің бастама тұжырымдамалық сызбасы, моделі, деп айқындалған.

Кейбір әдебиеттерде «парадигма» мен «әдіснама» ұғымдарын қатар немесе синоним сөздер ретінде қарастырылған. Авторлардың айтуынша, әдіснама ұғымы - әдістер мен таным принциптері туралы ілім, яғни басқа сөзбен айтқанда әдіснама – бұл парадигманы нақты ғылымға, ғылыми оқу пәндерге бөлшектеу болса, парадигма – нақты әдіснаманы құрастыруда реттеуші қызмет атқарады.

С. Криппнердің көзқарасы бойынша, парадигма әлемнің жай-күйінің сипаты. Олар қоғамда қабылданған сенімдердің, қабылдау ерекшеліктерінің, құндылықты және практикалық бағдарлардың жиынтығын суреттейді және осы қоғам мүшелерінің іс-әрекетін басқарады. Парадигма, сонымен қатар өте кішкентай қауымдастықты, мысалы, ғылыми-зерттеу тобын немесе тұтастай мәдениетті сипаттауы мүмкін.

Ал, білім беру парадигмасы немесе педагогикалық парадигмаға келер болсақ, оны білім беру моделінің құрылымы мен мақсаткерлігімен байланыстырады. Олай болса, педагогикалық парадигма міндетті түрде білімдендіру процесінің моделінде көрініс табады. А.П.Валицкая сол қоғамға сай әлемнің жалпы бейнесін бейнелейтін идеялар жиынытығы (бала туралы, білім берудің мүмкіндіктері, мақсаттары, міндеттері, оқытушы және оның негізгі сипаттамалары туралы көзқарастар) деп анықтама береді.

Парадигма ғылымның фундаменталды категориясы болып табылады. Сондай-ақ парадигма – теориялық стандарттардың, әдіснамалық нормалардың, құндылықты белгілердің жиынтығы ретіндегі ғылыми іс-әрекеттің моделі.

С.А.Смирнов білімдендіру парадигмасы деп мәдениеттің өмір сүруінің қандай да бір тәсілі және оның ішінде – адамның өзінің өмірлік ресурстарын қайта жаңғырту формасы мен тәсілі деп түсіндіреді. Басқаша айтқанда, білім

беру парадигмасы ол тек мектептегі оқыту әдісі ғана емес, ол – адамның өмір тіршілігінде басшылыққа алынатын ойлау типі.

Білім беру парадигмасы – білім алушыларды мәдени табиғатқа сай әдіснамалық тұрғыдан негізделген эталон құрылымы бойынша білім стандартына сәйкес жоғары адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеу. Қазіргі таңда қолданыста:

1. Дәстүрлі-консервативтік (білімдік парадигма).
2. Феноменологиялық (гуманистік парадигма).
3. Рационалистік парадигма (бихевиористік, мінез-құлықтық).
4. Технократиялық.
5. Эзотериялық парадигма сияқты бес түрлі парадигма бар.

Әрбір парадигманың алдында тұрған міндет жастарды қалай тәрбиелейміз және не үшін, оның мақсаты не? - деген сауалдарға жауап іздейді.

Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда білім беру парадигмаларын анықтайтын элементтерге: адамға нақты тарихи кезеңде қажетті білімдер мен біліктер жүйесі туралы көзқарастар, ақпаратты кодтау мен беру қағидасы, адамның мәдени дамуын ұғыну, білімнің қоғамдағы рөлі, білімдендіру кеңістігіндегі оқытушының бейнесі мен орны, баланың білім беру, оқыту, тәрбиелеу құрылымындағы бейнесі мен рөлі жатады.

Бүгінгі әлемдік білім беру процесінде В.А.Пилиповскийдің салыстырмалы сипатын енгізген білім берудің парадигмалық моделі қолданылады. Парадигмалардың әржақтылығы білім беру мен мәдениет мақсатына қойылатын әртүрлі ыңғайлармен түсіндіріледі.

1-ыңғай. *Құндылық* (аксиологиялық). Мұнда мәдениет адамзат өмірінің мәні ретінде қабылданады. Мәдениеттің өркендеуі мәдениеттің жетістігі ретінде түсіндіріледі.

2-ыңғай. *Іс-әрекеттік*. Мұнда мәдениет материалдық және рухани құндылықтарды жасау бойынша әрекеттер тәсілін апробациялау ретінде қарастырылады.

3-ыңғай. *Жеке тұлғалық*. Мәдениет нақтылы бір тұлға бойынан ғана табылады деп түсіндіріледі. Парадигмалар оқытушы мен оқушының арасындағы өзара педагогикалық әрекеттің сипаты мен мақсаты бойынша анықталады.

Негізгі құндылықтарды таңдау білім беру парадигмасын айқындайды. Парадигмалардың мазмұнын төмендегі кесте арқылы көруге болады:

1-кесте

№ №	Білім беру парадигмаларының аты	Білім беру парадигмаларының мазмұны
1	Дәстүрлі-консервативті немесе академиялық (білімдік) парадигма	Дәстүрлі-консервативті парадигма негізін үш постулат құрайды: 1) білім беру негізінде базалық білімдер мен соларға сәйкес икемділіктер мен дағдылар жатуы керек.

		<p>2) білім беру жүйесі академиялық сипатқа ие болып, ғылымның негізгі салаларына бағдарлануы керек. Мектеп уақыт сынынан өткен, білім беру негізін құрайтын мәселелерге баса назар аударуы тиіс.</p> <p>3) Этикалық құндылықтарға ерекше орын беріледі.</p> <p>Бұл парадигма сақтаушылық функцияға негізделген. Мектеп мақсаты әлеуметтік реттілікті сақтауға ықпал ететін идеалдар мен құндылықтарды сақтау және кейінгі ұрпаққа беру болып табылады. Академиялық бағыттылық өмірмен байланысты жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Аталған парадигма Кеңестер Одағында өткен ғасырдың 50-жылдарына дейін сақталып келді.</p>
2	Технократиялық (аралық) парадигма	<p>Бұл парадигма ғылыми-техникалық революция құбылыстары мен деректерін қадағалау мен олардың салдарынан туындады. Оның негізінде ғылыми дәлелденген, тәжірибеден сынақтан өткен шындық туралы түсініктер жатыр.</p> <p>Технократиялық парадигмадағы мұғалім ұраны: «Күш - білімде!».</p> <p>Мұнда шынайылық өлшемі тәжірибе болып табылады. Бұл жағдайда білім нәтижесі «иә-жоқ», «біледі-білмейді», «менгерген-менгермеген» деп есепке алынады. Әрдайым белгілі бір эталон, үлгі, норматив болады да, білім деңгейі сонымен өлшенеді. Адамның сапасы белгілі бір әлеуметтік функцияларды орындауға дайындығын бағалау арқылы анықталады. Қажетті білім, тиісті мінез-құлық туралы түсінік мемлекеттік деңгейде анықталып, бекітіледі. Философиялық сана деңгейінде ғылым мен білімге деген «сүйіспеншілік» болады, бірақ балаға деген шынайы сүйіспеншілік артық нәрсе ретінде алынып тасталып, оның орнына талап пен құрмет назарға алынады.</p> <p>Ресми түрде Кеңестер Одағында 1958 жылы ендірілді. Оқулықтардан конституция, психология, логика алынып тасталды. Орнына техникалық қызмет көрсету, әскери дайындық пәндері енгізілді. Қазіргі еңбек практикасы - сол парадигманың жаңғырығы.</p>
3.	Рационалистік немесе	<p>Бихевиористік (құлық) парадигма негізінде психологиялық бағдарлану жатыр. Бихевиоризм – мінез-</p>

	<p>Бихевиористік (кұлық) парадигмасы</p>	<p>құлықты адамның сыртқы ортаның әсеріне реакциясы ретінде қарастыратын мінез-құлықтың психологиялық теориясы. Мұнда ішкі көңіл-күйге емес, сыртқы стимулға көбірек назар аударылады. Бұл үлгіде мектеп балалардың мінез-құлқын қалыптастыру мақсатында білім игеру жолы ретінде қарастырылады.</p> <p>Мектеп мақсаты: оқушыларды ортаға, белгілі бір жағдайларға бейімделген мінез-құлық қалыптастыру және әлеуметтік нормаларға, мәдени талаптарға сай келетін белгілі бір әрекеттер жиынтығын беру.</p> <p>Құлық ұғымымен адамға тән (ойлар, сезімдер, әрекеттер сияқты) барлық реакция түрлері белгіленеді. «Әлеуметтік инженерия» терминін американдық психолог Скиннер енгізген. Мұның бәрі нақты бір дағдылар мен реакцияларды қалыптастыруға бағытталады. Бұл парадигма Австралияда, Бельгияда, АҚШ-та қолданылған.</p>
4.	<p>Гуманистік (феноменологиялық) парадигма</p>	<p>Басты назарда – оқушының дамуы, оның жеке мұқтаждықтары, тұлғааралық қарым-қатынастар. Түйіні: ізгілікті амал, тұлғалық өсуге көмек беру, өмірге дайындығына назар аудару.</p> <p>Бұл амалдың негізінде даму, өзіндік даму, өзін-өзі көрсету, шығармашылық жатыр.</p> <p>Даму – оқушының берілген тапсырманы шешуде белсенділік пен дербестіктің жоғары деңгейіне өтуі.</p> <p>Выгодскийдің айтуынша, даму балаға берілетін көмек шамасымен анықталады. Выгодский бойынша, дамудың екі аймағы бар:</p> <p>Өзекті даму аймағы, яғни БИД (білім, икем, дағды) меңгеріп, оны өздігінен пайдалану аймағы.</p> <p>Жақын даму аймағы, яғни білім игеру үшін баланың ересектер көмегін пайдалану аймағы.</p> <p>Сонымен бірге, жалпы даму (әмбебап қабілеттер), арнайы даму (салалық қабілеттер, дарындылық), мәдени даму салалары бар.</p> <p>Дамудың ең жоғары деңгейі – өзіндік даму.</p> <p>Бастысы: таным жолын әркімнің өздігінен табуы. Ұраны: «Таным – күш!».</p> <p>Педагогикалық процесс диалог немесе полилог бойынша жүзеге асады және импровизацияға толы, біржақты шындық болмайды.</p> <p>Негізгі ұстанымы: әркімнің дүниені тану құқығын</p>

		<p>шектемей балалар мен ересектердің құндылық-бағдарлы теңдігі.</p> <p>Бұл бағыт субъект-субъектілік қарым-қатынасты қалыптастырады.</p> <p>Мұғалім мен оқушылар іс-әрекеттің мақсатын, оның мазмұнын бірлесе жасап, оны ұйымдастыру мен бағалау формаларын ынтымақтастықта жұмыс жасай отырып, тандайды.</p> <p>Негізгі өкілдері: Сократ; Коменский; Песталоцци; Руссо; Дьюи және тағы басқалар.</p> <p>Олардың көзқарастары бағыттас болғанымен, пікірлері бірдей бола бермейді. Парадигма аясында білім берудің алуан түрлі үлгі, нобайлары қатар жүзеге асырылуда. Бірақ олардың бір бағыттас екендігін балаға деген құндылық қатынас пен баланың дамуы мектептің басты мақсаты екендігін мойындауы көрсетеді.</p>
5.	<p>Эзотериялық парадигма</p>	<p>«Эзотерия» ұғымының грек тілінен тура аударғандағы мәні: жасырын, сырлы, түбегейлі дінге, мистикаға, магияға арналған дегенді аңдатады. Оның мағынасы мәңгі де мызғымас ақиқатқа бағыштылықты білдіреді. Бұл үлгі тараптарының пікірінше, педагогикалық қызметтің түпкілікті мәні ғарышпен қатынасқа келу үшін қажет болған шәкірттің табиғи күштеріне еркіндік беріп, оларды дамыту, жоғары санаға жол ашып беру</p>

Бүгінгі қоғамдағы сапалы білім беру оқыту процесінің сапалы ұйымдастырылуы мен ғылыми-педагогикалық кадрлар сапасы бойынша анықталады. Сапалы білім алуды философиялық көзқарастар тұрғысынан қарастыратын болсақ, ол:

- адамның сапа-қасиеті;
- мазмұн сапасы;

білім беру технологияларының сапасы сияқты компоненттерді қамтуы тиіс.

Осы тұста бүгінгі мұғалімнің жеке басына қойылатын талап, ең алдымен оқытушының адам ретіндегі сапасының жоғары болуын қажет етеді. Ол – күрделі процесс және шартты түрде мынадай бөліктерден тұрады:

- адамның әлеуметтік-жүйе тұрғысындағы сапа-қасиеттері яғни азаматтық болмысы, патриотизмі және т.б.;
- құндылық бағдары байқалатын адамның құндылық-дүниетанымға қатысты сапа-қасиеттері;

- адамның рухани-адамгершілік сапа-қасиеттері, ол дүниетанымдық сапа-қасиеттерімен байланыса отырып, оның мінез-құлқы мен әрекеті арқылы көрініс табады;

- адамның психологиялық - мотивациялық сапасы. Ол оның психикалық даму деңгейінен көрінеді;

адамның дене жағынан дамуының сапалық көрсеткіші, ол оның денсаулығымен, физикалық шыдамдылығымен байланысты келеді;

- адамның интеллектуалдық тұрғыдан даму сапасы. Бұл ең алдымен ойлау деңгейі, білім бойынша алгоритмді білуі, жүйелеу мен проблематикалық мәселелерді танып білуі, болжау, талдау мен қорыту және т.б. бойынша білу деңгейі арқылы сипатталады. Мұның барлығы, тұлғаның құндылық дүниесін дамытуға бағытталған.

Құндылық түсінігі адамзат әлемі мен қоғамында қолданылады. Адам жоқ жерде құндылық болуы мүмкін емес. Өмірдің әлеуметтік жағдайларының өзгеруіне байланысты және қоғамның, тұлғаның қажетінің артуына байланысты педагогикалық құндылықтар да арта түсуде. Педагогикалық құндылықтарды өзінің пайда болу деңгейіне қарай анықтауға болады. В.А.Сластенин педагогикалық құндылықтарды: тұлғалық, топтық және әлеуметтік құндылықтар, деп үш топқа бөледі.

Әлеуметтік-педагогикалық құндылықтарға әртүрлі әлеуметтік жүйелердегі құндылықтар жатады. Олар білім беру сферасында қоғамның қызметін көрсететін – идеялар жиынтығы, нормалар, ережелер, дәстүрлер.

Топтық-педагогикалық құндылықты нақтылы білім беру институттар көлеміндегі педагогикалық қызметке бағыттаушы және көрсетуші нормалар, концепциялар, идеялар түрінде қабылдауға болады. Мұндай құндылықтардың жиынтығы тұтастық сипатқа ие болады, сөйтіп, салыстырмалы түрде тұрақтылық пен қайталанушылыққа ие.

Тұлғалық-педагогикалық құндылық мұғалім тұлғасының мақсаты, мотиві, идеалы, міндеттері және басқа да дүниетанымдық сипаттары байқалатын әлеуметтік-психологиялық білім беру ретінде көрінеді.

Жалпы жеке тұлға әлеуметтік ортада қалыптасады және білімдендіру процесінде, адамда саналы психикалық қасиеттердің пайда болып, биологиялық сапалар әлеуметтік сапаға ауысады. Бұл тұрғыда білімдендіру процесі субъективті қарым-қатынас жүйесі, яғни тұлғаның әлеуметтенуінің негізгі факторы мен реттеушісі болып табылады, демек тұлғаның әлеуметтік мәнін анықтайды және оның әлеуметтік жан иесі ретінде қалыптасуына жәрдемдеседі. Қарым-қатынас адамның тұлға ретіндегі жүйесін толықтырады. Осы параметр бойынша адамдар арасында салыстыру жүргізу елеулі айырмашылықтарды айқындайды. Бұл дегеніміз білімдендіру процесі субъект-субъектілі қарым-қатынасқа негізделеді дегенді білдіреді. Осылайша білім беру процесінде гуманистік парадигмаға сұраныс туындаған. Яғни, оқыту мен тәрбиелеуде гуманистік бағыт басшылыққа алынады. Біздер мұндай білім беру парадигмасына тек кейінгі кездері ғана көше бастадық.

Байқап отырғанымыздай бүгінгі қоғам талабына сай білім беру парадигмалары да өзгеріп, олар болашақ ұрпақтың жан-жақты дамуына орай бағдарлануда. Олай болса, бүгінгі қоғам талабына сай және білім сапасын арттыру мақсатында қолданыстағы парадигмаларды мақсатынша, тиісінше дұрыс қолдануымыз қажет.

Парадигмалық білім 1991 жылы әр жерде мұғалімдер бастамасымен енгізілді. Осы уақытқа дейін өзектілігін жойған жоқ. Кейбіреулер бұл парадигманың уақытша құбылыс екенін, кейін менталитетке сай келетін білімдік парадигмаға қайта оралатынын айтады.

Парадигманың негізінде педагогикалық іс-әрекеттің негізі мен сипаты туралы әр түрлі басымдылық танытушы көзқарастар жатады.

Қазіргі таңда білім берудің гуманистік парадигмасы, антропологиялық парадигмалары, нәтижеге бағытталған білім беру парадигмалары бар. Гуманистік парадигма тұлғаны, оның рухани адамгершілік сапаларын жоғары құндылық ретінде басшылыққа алады. Ал антропологиялық парадигма өзінің негізгі бағыттарында (психологиялық, мәдени, әлеуметтік) адамды және оның тұлғасының үйлесімді дамуын алға тартатын болса, нәтижеге бағытталған парадигмада болжам жасай отырып, нәтижені алдын ала анықтау және оған жетуге бағыттайды.

Білім берудегі антропологиялық парадигманың мақсаты- тұлғаны дамыту. Сондықтан ол оқушылардың өз бетінше дамуын, өзін жетілдіруін басшылыққа алады әрі тұлғаға бағытталған оқыту арқылы жүзеге асады. И.А.Зимняяның айтуынша, тұлғаға бағытталған амалда оқытуда оқушы оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде басшылыққа алынады. Осы кезде оқушының жеке дара индивидуалды ерекшеліктері ескеріледі. Басқаша айтқанда, «тұлғаға бағытталған оқыту – ол білімдендіру процесінің біртұтас субъектісі ретіндегі оқытушы мен оқушының тұлғасын дамытуға бағытталған жүйе болып табылады». Ал И.С. Якиманскаяның пікірінше, тұлғаға бағытталған оқытуда:

- оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде оқушы тұлғасының дамуын және өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ету;
- өздерінің икемділіктерін, қабілеттерін, қызығушылықтарын, құндылық бағдарларын ескере отырып, өздерін жүзеге асыруға мүмкіндік беру;
- оқушылардың жеке бас ерекшеліктеріне орай білім мазмұнын таңдау және т.б. идеялар басшылыққа алынады.

Өзіміз көріп отырғандай, аталған парадигмалар бірін-бірі толықтырып отырады, яғни тек бір ғана парадигманы ұстана алмаймыз. Қоғам сұранысына байланысты болашақта тағы да басқа парадигмалар туындауы әбден мүмкін, бірақ алдыңғылары жоққа шығарылмайды, толықтырылады.

Білім берудің жаңа парадигмасы білім берудің утилитарлы – прагматикалық мақсатынан, яғни іс-әрекетті сәтті орындауда қажет білім, білік, дағдының жиынытығынан, гуманистік мақсатқа, яғни субъектіге, оның тұлғалық дамуына бағыт алуда. Ал дамыған мемлекеттерде мұндай парадигма сонау ерте кездің өзінде-ақ болған. Мысалы, Оңтүстік Кореяның 1947 жылы

кабылданған негізгі «Білім туралы» Заңында: «Келешекте ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың басты мақсаты индивидтердің өзін-өзі жүзеге асыру мен мінезін, демократиялық көзқарас пен азаматтық нормаларын қалыптастыру, саяси саналылық пен патриоттық сезімін дамытып, өз елінің салт-дәстүрін құрметтеуге, рухан сапаларды, ұлттық мәдениетке деген ар-намыс, ауызбіршілікті қалыптастыру» [19], – деп көрсетілген.

Негізінен, кез келген парадигма белгілі бір құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталады. Өйткені, мемлекеттік білім берудің міндетті стандартында да оқушы, маман қандай құзыреттілікті игерулері керек екендігі айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда Джон Равен құзыреттіліктердің дамуы үшін: біріншіден, оқытушылар жеке оқыту бағдарламаларын басқара білулері екіншіден, білім алушылар өздерінің арнайы қабілеттерін көрсетулеріне мүмкіндіктер туғызулары, үшіншіден, оқытушылардың еңбегі білім алушылармен қатар марапатталып, мадақталынуы, ынталандырылуы, төртіншіден, педагогикалық диагностикаға жауап беретіндер, білім беру бағдарламалары мен білім беру саясатын жетілдіруге бағытталған зерттеулерді жоспарлап отыруы, бесіншіден, еңбек саясатын дұрыс жүзеге асырып, кадрларды дұрыс таңдаулары тиіс, дейді.

Білім парадигмасы бір орында тұрмайды, ол өзгеріп отырады, жетілдіріледі және ол қалай жетілдірілгені есепке алынып, өзгертіліп отырылады.

Джон Равен, парадигманы анықтау үшін алдымен құзыреттілікті анықтаған дұрыс, деп санаған.

Жалпы білім беретін орта мектептің өзінде оқушыларға мораль, азаматтық қорғаныс, этика, өнер және дене тәрбиесі сабақтарына көп сағат бөлінеді. Осы арқылы оқушыларды ең алдымен, өз елінің патриоты мен рухани дамыған тұлға етіп тәрбиелеуге ұмтылады. Яғни, оқыту мен тәрбиелеуде гуманистік бағыты басшылыққа алынады. Біздер мұндай білім беру парадигмасына тек кейінгі кездері ғана көше бастадық.

Байқап отырғанымыздай бүгінгі қоғам талабына сай білім беру парадигмалары да өзгеріп, олар болашақ ұрпақтың жан-жақты дамуына орай бағдарланауда. Олай болса, бүгінгі қоғам талабына сай және білім сапасын арттыру мақсатында қолданыстағы парадигмаларды мақсатынша, тиісінше дұрыс қолдануымыз қажет.

XX ғасырдың екінші жартысында білім беру жүйесі де тығырыққа тірелді, сондықтан ірі реформаларға ұшырады. Бұл туралы 1968 жылы Ф.Кумбс өзінің «Кризис образования :системный анализ» еңбегінде жазған. Оның ойынша, білім беру:

1. Адамдардың білім алуға сұранысының жоғарылауы;
2. Қаржы жетіспеушілігінен, білім жүйесі жаңа сұраныстарды қанағаттандыра алмауы;
3. Білім беру жүйесінің инерттілігі;
4. Қоғамның өзінің инерттілігі сияқты төрт мәселеге байланысты тығырыққа тірелген [20].

Бұл себептер батыста білім беруді реформалауға алып келді.

Яғни, білім берудің тығырыққа тірелуі: әлеуметтік, экономикалық, саяси және т.б. көптеген мәселелерді қамтиды. Мысалға, техниканың қарқынды дамуы ғылыми білім көлемінің ауқымданғанын көрсетеді, ал оны азғантай аралықта ұрпаққа беріп үлгермеудеміз. Мұндай кешеуілдеу адамдардың жаңа нәрсеге бейімделуіне қиындық туғызып, физикалық, психологиялық ауыртпалыққа алып кеп соғуда. Ақпараттың, білімнің өсуі, техниканың дамуын жеделдетті. Әрине, мұның өзі экологиялық апатқа алып келді. Мұндай ірі мәселені Римдегі 1968 жылы құрылған ғалымдар мен менеджерлердің клубы толық мойындап, шешу жолдарын қарастырған. Ол Аурелио Печчейдің «Человеческие качества» еңбегінде жазылған. Ауқымды мәселелер тобына: ядролық соғысты, кедейшілікті, ашаршылықты, сауатсыздықты және ескі білім беру жүйесін, құндылықтардың азаюын, сенімді жоғалтуды және т.б. жатқызған. Шындығына келсек, адамзаттың негізгі міндеті өзінің қасиеттерін жетілдіру болып табылады. «Адам қажеттілігін қанағаттандырудың» негізгі мақсаты адамның өзін-өзі ұсына алуы. Ол кім және кім бола алады? -деген сұрақты басшылыққа алады. Адамның ізгі қасиеттерін, қабілеттерін дамыта отырып өзгертулер ендіруге болады. Клуб мүшелері мәселені шешудің жолы ретінде гуманистік педагогиканы алға қойды.

Гуманизация процесі дегеніміз – білім беру жүйесін ізгілендіруге арналған шараларды күшейту.

Н.Н.Пахомов бұл тығырықты:

1. Әлеует пен білім беру арасындағы сәйкессіздік, яғни әлеуметтендіру мәселесі, (яғни, жастардың жаңа қоғамға бейімделуі);
2. Білім беру мен мәдениет арасындағы сәйкессіздік (мектеп білім береді, құндылық пен әдеп нормаларын үйретпейді, (школа учит знаниям, а не ценностям и нормам));
3. Білім берудің ғылымнан артта қалуы сынды үш мәселемен байланыстырады.

Н.Н.Пахомов ХХ ғасырда тарихи-мәдени мұраның түрлері ауысты, десе, М.Хайдегердің бұрын адамдар тарихқа енген болса, қазір олар болашақты божау арқылы өздері оны тарихқа ендіруге дейді.

Яғни, өмір бойы білім алу емес, өмір арқылы білім алуға ауысу.

Ақпарат, білім, жаңа техникалық құралдар т.б. легінің көбеюі :

- шығармашыл, өзіндік білім алатын, тез икемделгіш;
- жалпы адам және маман ретінде аса жауапкершілікті;
- жоғары мәниетті жеке адам (этикалық, кәсіби, эстетикалық және т.б.);
- кешенді ғылыми білімі бар, дүниеге жаңа көзқарас тудыра алатын;
- өзін -өзі үнемі басқара алатын жаңа адам тәрбиелеуді қажетсінеді.

Бүгінгі күні, білім болашақтың капиталы, олай болса, болашақ ұрпақ иелері толыққанды білім алуы тиіс. Ол дегеніміз, балабақша, мектеп, жоғары мектептен тыс өзіндік білім жиынтықтары болуы тиіс. Қазіргі кездегі оқытушылардың қызметінің күрделенуі де осыған байланысты. Ақпараттық заманда әркім өзіне қажетті ақпаратты таңдай және өңдей білуі тиіс.

1.3. Білім беру мәніне философиялық және педагогикалық көзқарастар контексті мен жоғары мектептердің өзгерістер сипаты

XX-XXI ғасырлардағы ҚР-дағы түпкілікті өзгерістер барлық өмір бағыттарын қамти отырып, елдің жаңа жүз жылдықтағы дамуы үшін өзіндік міндеттерді айқындайды. Оның ең басты шарты - білім екендігін бүкіл қоғам болып мойындайды. Ең алғашқы университеттердің ұйымдастырылуы кезінде дәл осы оқу орындары білім беру жүйесінің жоғарғы сатысында тұрды, соған орай қазіргі таңдағы өзгерістер де университеттердің дамуына да ықпал етуде.

Қазақстандағы білімнің модернизациялану жағдайында жоғары мектеп педагогтарын дайындаудағы классикалық университеттердің орны мен рөлі олардың сипаты мен қалыптасу тарихын анықтау өзекті мәселе болып отыр. Осыған орай, отандық классикалық университеттердің генезисінің ерекшелігін ұғыну мақсатында ғылыми әдебиеттерге ретроспективті талдау жасалды. Ол классикалық университетінің өзіне ғана тән мәнді сипаттарды анықтауға мүмкіндік береді. Зерттелініп отырған мәселеге қатысты анықталған ерекшеліктер екі аспектіде болды: бір жағынан, XXI ғасырдың басындағы Қазақстандағы университеттік білім мен ғылымды дамыту мен жетілдіру маңызды мемлекеттік міндетке айналды әрі, әсіресе, университеттердегі болып жатқан жаңалықтар университетпен байланысты барлық мәселелер кешенін тарихи ресурста қарастыруды ұсынады; екінші жағынан, тамыры сонау он жылдыққа артқа кететін мәселелердің мәнін анықтау арқылы ғана білім беру саясатын тиімді етуге болады.

Қазіргі таңдағы әлеуметтік-саяси өзгерістерге байланысты университеттер қазіргі заманғы жоғары білімнің даму тенденциясында дағдарысты бастан кешіруде. Оның себебі әлі күнге дейін билеп келе жатқан жоғары білімдегі техноцентристік концепция университеттердің өндіріске бағытталуына және қолданбалы сипаттағы білім беруіне мәжбүр етті. Ол концепция бойынша, университет түлегі кез келген жоғары оқу орнының түлегі секілді ең алдымен, маман, қажетті практикалық білімнің иегері ретінде қарастырылады, ал білім болса, қоғам алдына биліктің қойған әлеуметтік және өндірістік міндеттерді техникалық шешу мен біліктілікпен орындау үшін қажетті аралықтағы өнім сияқты қабылданды. Білім тұлғаның рухани-адамгершілік мәдениеті мен тұтастай бейнесін қалыптастырудағы рөлі арқылы бағаланады. Кеңестік қоғамда мұндай жағдай «уақыт рухы» деп аталды әрі білімді қатал идеологияландыру тұрғысынан басқару арқылы көрініс тапты. Ол кезде жоғары оқу орындары тұлғаны білімдендіру мен ғылымды дамыту үшін іргелі құндылықты бағдарларын таңдауда еркіндік пен дербестікке қолы жетпеді. Қоғамтану кафедралары маманның «моральдық тұрақтылығын» тәрбиелеу үшін тұлғаның құндылықты-рационалды бағдарын қажетті бағытқа бағыттау үшін, оқу жоспарлары мен ғылыми бағдарламаларды орта деңгейге алып келді. Әсіресе, бұл өзінің беделін және іргелі білімдердің сапалы орталығы әмбебап ғылыми және дүниетанымдық идеялардың, жоғары құралдық технологиялардың таратушы ғана емес, сонымен қатар жоғары рухани мәдениеттің тара-

тушысы ретіндегі өзіндік бейнесін жоғалтып бара жатқан университеттер үшін ауыр болды. Осының бәріне қарамастан қоғам тұтастай алғанда, біздің көзқарасымыз бойынша білім мен жоғары мектептегі дағдарыс қаупінің те-рендігі мен дәрежесін бағаламайтын сияқты. Тіпті, дағдарысты (конструк-ция) ведомствалық мәселе ретінде қарастырып, «одан әрі жетілдіру» жолы-мен, «ағымдағы жөндеу» құрылып, қолдан жасау арқылы және «жекелеген кемшіліктерді түзеу» арқылы ол мәселені шешетіндіктерін айтады.

XXI соңғы он жылдығында білімнің әлемдік дағдарыс жағдайында жаңа сапалы университеттік білім беруді қажеттілігі айқындалды. 90-жылдардың басында Қазақстанның өз дербестігін алуымен көптеген салалық жоғары оқу орындары университетке айналды. Осыған орай республиканың барлық облыс орталықтарында университеттер пайда болды. Осылайша университе-тизациялау біздің республикамыздағы жоғары білімді шынайы реформа-лаудағы мәнді процестердің біріне айналды. Дегенмен, қоғамда мұндай про-цеске деген қатынас, соның ішінде жоғары мектептің өзінде білім жүйесін басқару органдарында да бір мәнді емес. Бұл процеске күдікпен қарайтындар мұның барлығын ешнәрсені өзгертпейтін жай ғана модаға еру деп қарастырды. Әрине, бұл скептицизмнің өзіндік осыған орай негіздемелері болды, себебі қайта құрылған университеттер бірнеше сапалық инсти-туттарды біріктіре отырып, классикалық университет идеясын толығымен жүзеге асыра алмады. Сонымен қатар, мұндай көзқарас әлемдегі өркениет пен мәдениеттің даму заңдылықтарын ескерген жоқ. Бұл жерде көптеген дамыған елдерде жоғары оқу орындарының ішінде әсіресе, аймақтық университеттерге ерекше мән беріледі, олар аймақтық интеллектуалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады (АҚШ, Германия т.б.).

Университетер педагогикалық кадрларды дайындамауы керек деген пікірлер де кең тарауда. Мұндай көзқарас классикалық университеттерде көпденгейлі мамандарды дайындау жағдайында тұтастай өзгеруі қажет. Бұл жерде жалпы орта білім беру жүйесінің көптүрлілігіне орай, барлық мамандардың бакалавриат түлектері жалпы орта білім беретін мекемелерде педагог болып қызмет жасай алатындығы маңызды болып отыр. Универси-теттік білімнің келесі сатысының түлектері Мемлекеттік стандарт бойынша жоғары білімнен кейінгі ғылыми-педагогикалық білім «Магистр» академия-лық дәрежесін алады. Оларға ғылыми зерттеушілік және жоғары оқу орын-дарында оқытушылық іс-әрекетпен айналысуына болады. Орта және жоғары білім беру саласының педагогтарын дайындау классикалық университеттің басымдылық міндеті болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстан нарықтық экономикасы бар ел ретінде әлемдік қа-уымдастықпен мойындалған. Қазақстан тәуелсіздікті алған қысқа ғана уақыт аралығында экономикада әлемдік өркениетке кірігу, жаңа прогрессивті технологияларды қолдануда күшті серпілістерге қол жеткізді, ол еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму перспективаларын анықтауға негіз болды.

Бұл контексте қазіргі заман университеттік білімнің рөлі мен мәні арта түседі, себебі оның даму көрсеткіші әлеуметтік қайта құрудың деңгейінің

өлшемі болып табылады. Ол қоғам өмірінің жаңа сапасының негізін қалайды, экономикалық күштің базасы мен маңызды факторы бола отырып, әлемдік қауымдастықтағы орнын анықтайды.

Өз кезегінде қоғамдық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер білімге де ықпал етеді және одан мобильділік пен жаңа тарихи кезеңнің міндеттеріне адекватты жауапты талап етеді. Бұл университеттік білімді Қазақстанның даму қажеттіліктерімен сәйкестендіруге әкеледі. Дегенмен, барлық бұл өзгерістер білім беру жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне сатылап енуіне жеткіліксіз білім әдіснамасы, құрылымы мен мазмұны бұрынғы жағдайында жүзеге асуда. Алдыңғы қатарлы әлемдік державаларда білімнің философиясы мен әдіснамасын жаңартудың жаһандық тенденциясы орындалуда. Бұның негізінде білім мазмұнын жетілдіру, оқытудың тиімді модельдері мен білімді басқарудың тәсілдері іздестірілуде.

Кез келген әлеуметтік жүйеге, соның ішінде білім беру жүйесіне де «даму» құбылысы тән. Ең алдымен, «даму» түсінігін философиялық позицияда қарастырып көрелік. Онда даму - қозғалыстың, материя мен сана өзгерісінің жоғарғы типі, бір күйден басқа сапалы күйге, ескіден жаңаға ауысу деген мағына береді [21].

Даму, генезис – материя мен сананың заңдылықты өзгерісі, олардың әмбебап қасиеті, анықтау, бұрын да болған, дайындалған, бірақ қабылдауға жеткіліксіз заттардың, бөлшектердің, күйлердің, қасиеттердің болуы.

Дамуды өзгерістің синониміне немесе прогреске жатқызуға болмайды. Даму ұғымын әртүрлі типтегі әмбебап байланыстарды талдаудың негізінде қалыптастыруға болады. Даму – бұл өзгерістің ерекше типі.

Объективті шындықтың дамуы өзара байланысты, өйткені бүгінгінің болашағынан белгілі бір кезеңдерден тұратын диалектикалық процес болып табылады. Бұл тарихи сатылардың арасында әртүрлі байланыстар бар: 1) тұрақты, мәнді, заңды; 2) тұрақсыз, оқыс. Ерекше байланыстар жекелеген кезеңдердің құрылымдық, функционалдық және мазмұндық элементтері арасында, сондай-ақ әрқайсысының өз ішінде орны бар. Даму ұғымы жүйені жаңартумен, оның ішкі құрылымдық және функционалдық өзгерістерімен, жаңаға ауысуымен байланысты өзгерістердің ортақ массасынан бөлініп шығады. Даму – ұзақ, жинақталушы, қайта келмейтін, жеткілікті мөлшерде уақыт интервалдарының күрделі, жүйелі объектілердің өзгірісі.

Философияда қоғамдық дамудың негізгі типіне эволюция мен шарықтау жатады, олар сандық және сапалық өзгерістерді көрсетеді. Дамудың тарихи кезеңдерінің өзара байланысының мәні, неміс классикалық философиясының өкілдерінің пікірінше, жаңа сатыда алдыңғы тарихи материалдарды сақтау мен дамытуда.

Тарихи кезеңдердің өзара байланысы дамудың үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Дамуды сызықты процес ретінде қарастыруға болмайды. Шынайы әлеуметтік-тарихи даму әрқашанда жан-жаққа ауытқып отырады немесе артқа қайтады, дамушы процес кейде сәйкестіндіріледі және синтезделеді, дамудың түрлі сызықтарын біріктіреді.

Мұндай жағдайда тарихилық принципін ұстанған жөн. Оның мәні себептерге байланысты белгілі бір жағдайларда пайда болған объектілерді тұтас жүйе ретінде қарастыруында. Тарихилық құбылыстардың детерминациясы тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Тарих – алдын ала нәтижесі белгіленген процесс емес. Тарихи дамудың объективті заңдылықтары бір ғана мүмкін болатын формада жүрмейді. Олардың жүзеге асуы өзгермелі.

Я.А.Коменскийді қазіргі заманғы білім теориясының негізін салушы деп дәстүрлі түрде қабылданған. Кейінгі қайта жаңару дәуірінің қайраткері өзінен кейін көптеген маңызды жұмыстар қалдырды, оның негіздері қазіргі кездегі профильдік бейне жүйесін тапты. «Ұлы дидактикада» баяндалған бірыңғай ұлттық мектептің жобасы - өз дәуіріне сай өзіндік оқу аймағының моделін жасады [22].

Автор мектептік білімінің ұлттық жүйесін академия немесе университетпен байланыстырады.

Я.А.Коменскийдің университеттік білімі біртұтас мектептік жүйе моделінің екі деңгейі арасында ажыратылған. Университеттік білім беру ұйымдарына гимназия жатқызылуы керектігі айтылады.

Я.А.Коменскийдің «Ұлы дидактикасының» құрылуы тұсында Еуропалық еркениетте айтарлықтай өзгерістер болды.

Университеттік білімнің пәндік парадигмасының өзгерісін орта ғасырдағы қалыптасқан күйінде қарастыруға болады. Я.А.Коменский бойынша университеттік білімнің бастапқы кезеңін ұйымдастырудың жаңа компоненті оқу процесін бірнеше бірізді топтарға бөлуде. Бір жағынан, Я.А.Коменскийге университеттің бастапқы факультеті ретіндегі гимназияда сабақ берудің бағдарламасын айтарлықтай кеңейтуге мүмкіндік туды. Сол арқылы жаңа заман университеттік білімге жаңа талаптар қойып отырғандықтан қоғам өмірі мен ғылыми білімдер даму деңгейі және университеттік білім бағдарламасы арасындағы сәйкессіздікті жоюға ықпал етті. Я.А.Коменскийдің ойынша, гимназиялар мемлекеттің әрбір қаласында болуы керек. Ал академиялар болса, ол жерлерде біреуден-ақ тіпті «әрбір провинцияларда» бір немесе бірнеше болса жақсы болатындығын айтады [22].

Я.А.Коменский 3 пункттен тұратын Академия бағдарламасын ұсынды. Бағдарламаның бірінші пунктіне автордың пікірінше ғылымдар мен адамзат даналығының жинағын қамтитын барлық шығарылатын сабақтардан тұратын білім мазмұны кіргізіледі. Осы пунктте Я.А.Коменский университеттік білім үшін негіз болып табылатын академиялық білімнің тұтас қамтылуы, әмбебаптылық талаптарын қалыптастырады. Бағдарламаның екінші пунктінде Академиядағы білімнің әдістемелік базасына тоқталады. Я.А.Коменский Академияда «осында келушілердің барлығына негізделген білім беруде оңай әрі дұрыс әдістерді қолдануды ұсынады [22]. Үшінші пункте сый-құрметке, адамзат тағдырына ықпал етуші кандидаттар ретіндегі Академия түлектерінің әлеуметтік мобильділік мәселелері айтылады. Яғни, мұнда қоғамның барлық сферасын басқаруға өзіндік рөлін қосатын жоғары білімді мамандарды қалыптастыру жайлы айтылады.

«Ұлы дидактикада» кәсіби белгілері бойынша яғни, әлеуметтік топ қасиеттерін меңгерген белгілі бір әлеуметтік топ пен генетикалық әдепті ашу үшін байқалатын академиялық әдепті ашу үшін негізделген бөлім көрсетіледі.

Я.А.Коменский бойынша университеттегі қызметкерлердің әлеуметтік этикасын сипаттай келе, ең алдымен ортағасырлық кәсіби топқа тән сананың, қасиеттің корпоративтілігін атап өткен. Я.А.Коменскийдің «ортағасырлық университеттік интелегенцияны, студенттер мен оқытушылар арасындағы өзара сыйласымдық қатынас моделін сипаттағаны қызығушылық туғызады. Бір жағынан оқу процесінде авторитарлық позиция ұстанатын профессорлардың басқарушылығы мойындалады. Екінші жағынан студент қауымы пікір сайысқа дайындалуды мәтін таңдауда белгілі бір еркіндікке ие, әртүрлі тіпті сыни сұрақтар қоюға құқылы, жиналыстағы талқыланып отырған мәселе бойынша өзінің пікірін айтуға құқылы. Осы айтылған құқықтар студенттерге кепілденген, ал ол кепілдікті өзінің моральдық және ғылыми беделін жүзеге асыратын профессор беретіндігін сенімділікпен айта аламыз.

Айтып өткеніміздей, Я.А.Коменскийдің шығармашылық іс-әрекеті қайта жаңғырту дәуірінің соңына тура келеді, олай болса, ол өзіндік дүниетанымы бойынша гуманист болуы керек. Гуманизм адамзат және барлық басқа болмыс бастауларынан адамзаттың жоғары тұратындығын білдіреді. Бірақ, кез келген жағдаят дами келе өзінің қарама-қайшылықпен ғана айналуы мүмкін деген әйгілі заңдылық бар. Бұдан гуманизм де қашып құтыла алмайды. Гуманизмге қарама-қайшы - технократизм болады. Ол да гуманизммен қатар пайда болды, онымен бірлесе отырып, қалыптасу және даму кезеңдерін бастан кешірді, тіпті, гуманизм өзінің көптеген жетістіктерімен ұтымды жақтарынан технократизмге міндетті.

Гуманизм еуропада басты идеологияға айналғаны сол еді, технократизм сол сәтте-ақ онымен жеңісті бөлісуге кірісті. Одан әрі қарай гуманистік тенденциялар қалай басылды, оның орнын технократия қалай басты, осылайша дүниетанымның ішкі метаморфозасы жүріп жатты деген сауалдарға тоқталдым. Гуманистік дүниетанымды тұтынушылардың көпшілігі бұл өзгерістерді байқамағандықтарын айтып өткен жөн.

Еуропаның ағартушылық адамзат тұлғасының эмансипациясы, адамзат прогресінің негізгі қозғаушы күші ретіндегі ғылымды рационалды ойлауы мен түсінуге қабілетті адамзат ақыл-ойының құдіреттілігі идеясын алға тартты. Еуропа ағартушыларының теориялық ізденіс пен практикалық іс-әрекетінің жоғарғы мәні қоғамды дамудың феодалды-теократиялық перспективасының шынайы баламасын өмірге енгізуге дайындауда болды. Ағартушылар буржуазиялық өркениетке ауысу мен азаматтық қоғам идеясын жүзеге асыруды қажетті қоғам мен адамды терең трансформациялауды орындауды ұсынды.

Біз өзіміздің зерттеуіміздің аймағындағы сол замандағы Еуропадағы университеттік білімнің дамуын кең және толықтай айта алмаймыз, тек кейбір сәттерінен мәлімет береміз.

Еуропалық университеттік тарихтың кезеңінің мазмұнын түсіну үшін ағартушылардың мұраларын талдау қажет.

Университеттік білімге деген еуропалық ағартушылардың қатынасы туралы айтқанда генетикалық тұрғыда жалпы еуропалық құбылысқа тән ағартушылықтың ұлттық көптүрлілігіне сай келетін үш ерекше нұсқаны бөлуге болады. Яғни, ол ағылшын, француз және неміс деген үш нұсқа. Бөлінген бұл қатынас нұсқалары екі жағдайдың кешеніне: жекеленген немесе индивидуалды және жалпы немесе сыртқы байланыста.

Сыртқы жағдайлар кешеніне сол елдің ұлттық- мәдени ортасындағы мәдени жағдайлармен интеллектуалды ахуалының ерекшелігін жатқызуға болады.

Неміс және француз нұсқауларына сәйкес генетиканың байланысқан екі мінез-құлық ми сызықтары туралы айтуға болады. Олар Декарт-Лейбниц пен Лютер-Меланхтон сызықтары. Егер алғашқылары таза ғылыммен айналысып, білім беру іс-әрекетінен бас тартуды ұсынса, екіншілері ғылым мен оқыту іс-әрекетін қатар алып жүруді ұсынып, бұл екеуін бөліп қарастырмауды айтты.

Бұл мәселеде ағылшын ағартушыларының ішіндегі Джон Локтың (1632-1702) орны ерекше. Ол Оксфордта медицина бакалавры дәрежесі мен университеттік білімді иеленіп қана қоймай, 1664 жылы Оксфорд университетіндегі Крайст-Черч колледжінде мораль философиясын уағыздау қызметін атқарды.

Дж. Локтың шығармаларында университеттік білімнің мазмұндағы өзгертулер корпоративтық қатынастардың өз ішіндегі әдеппен университеттік қауымдастықтың адамгершілік қатынастарына басты назар аударды. Дж.Локк өз заманына талабына сай ағылшын университеттерінің ғылыми білім беру мекемелеріне айналуына куәгер болды. Дж.Локк университетті қоғамға ғалым интеллектуалдарды, оқытушыларды ғана емес, рух пен ақыл- ой ақ сүйектерін, дайындап шығаратын білімдендіру ұйымы ретінде түсінді.

Француз ағартушылары жайлы айтқанда оларды екі тобын анық әрі жүйелі, бірізді түрде бөліп көрсетуге болады. Алғашқыларына толықтай болмаса да университеттік білім алып шыққан ағартушыларды (Дидро, Гельвеций), екіншілерінде ондай білім алмағандарды (Вольтер, Руссо) жатқызамыз. Француз ағартушылардың өздерінің еліндегі университеттік білімнің жай-күйін аса сақтықпен бағаланады. Әсіресе, Жан- Жак Руссо (1712-1778) мен Клод Адриан Гельвецийдің (1715-1771) сыни көзқарастары ерекше атап өтуге болады. Гельвеций өзінің «Адам туралы» кітабында (1769 ж.) адамгершілік туралы ғылымды өңдеу мүмкіндігі, оған сай оқыту пәнінің пайда болуы керектігін айтады. Яғни, ол тек Пари университетінің теология факультетінде ғана емес, тұтастай бүкіл Сарбондағы әрекеттердің ғылыми бірізділігінің жоқтығын баяндайды. Жан-Жак Руссо болса, өзінің бір еңбегінде барлық ғылыми білім беретін ұйымдарды, оның ішінде бірінші кезекте университеттерді жабу туралы ой айтады.

Англиядағы университеттік білім жағдайының жекелеген аспектілері Франсуа Мари Аруэ Вольтер (1694-1778) және Дени Дидроның (1713-1784)

шығармаларында көрініс тапқан. Вольтердің «Философиялық хаттар» (1727-1732) еңбегінен көптеген ойларды табуға болады. Вольтер «Философиялық хаттарында» елдің әлеуметтік кеңістігі шеңберіндегі университеттің қауымдастықтары мен университеттік білімнің ағылшындық жүйесінің қалыптасуының кейбір контурларын көрсететін мәліметтер береді.

Ағылшынның әскери және шіркеу аристократияларының мінез-құлық модельдері мен әдет-ғұрыптарын университеттік колледждердегі оқыту ерекшеліктері арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік алды.

Неміс мемлекетінің ағартушылары әдетте, университет (регент) ретінде болды, ағартушылықтың көрнекті өкілдеріне Имилианулл Кант (1724-1801) пен Иоганн Готлиб Фихтені (1762-1814) жатқызуға болады.

Ең алдымен, И.Кант өзінің философия факультетінде профессор бола жүріп, онда аристократиялық білімнің эмансипациялануына көп үлес қосты. Өз еңбектерінде дәстүрлі түрде дайындық факультетінде оқыту бағдарламаларын кеңейту туралы ойларын баяндады. Сонымен қатар, Кенигсберг университетінің профессоры И.Кант жаңа дәріс курсы кұрайтын университеттік оқыту зертханасын суреттейді. Кант жас ғалымдарды дайындау алдыңғы қатарлы ғылым жетістіктерін ескере отырып жасалған оқу курстарының негізінде құрылуы керектігіне сенімді болды.

Неміс университеттік білім тарихындағы Иоганн Готлиб Фихтенің алатын орны ерекше. Ол ұлттық университет тарихының үш дәуірін біріктірді: гумбольд алдындағы, гумбольдтық, гумбольдтан кейінгі Берлин мен Йен университетінің профессоры ғалымдар тобының жаңа мораль кодексін жасады. Фихте ұсынған әдеп концепциясы бір жағынан, ғалымдар тобы деген ұғымды енгізу арқылы университеттің интеллектуал-ғалымдарын тікелей қоғамдық ұйымға жатқызды. Ал мұндай топтағылар жоғары әлеуметтік статусқа ие болды. «Ғалымдарды тағайындау туралы бірнеше дәріс» атты шығармасында баяндалған Фихте концепциясының маңызды бір элементі - ғалымның қоғамға қатынасындағы функционалды міндеттер тізімін анықтауы болып табылады. Мұндағы ғылыми білімдерді жетілдіру міндеттерімен қатар оқытушылар мен тәрбиешілердің қызметтері де кіреді. Олай болса, Фихте жаңа кәсіби әдеп пен университеттік қауымдастықтың әлеуметтік философиясының элементтерінің, оның жекелеген мүшелерінің әлеуметті мәдени қызметтер кешенімен біртұтас контексте біріктіруге қол жеткізді. Оның бұл синтезі қалыптасқан буржуаздық қоғам мен жаңа заманның мәдени кеңістігі жағдайындағы университеттік білімнің дамуына негіз болды.

Еуропа ағартушыларының универсиеттік білім беру жүйесі мен олардың университеттік білімді дамытудағы көзқарастарын талдай отырып XVII ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырдың соңындағы Еуропаның университеттік тарихына өз сәулесін төгеді. Сондай-ақ еуропалық ағартушылардың мұраларын талдау келесі кезеңдердегі ағылшын, француз және неміс ұлттық-мәдени дәстүріндегі университеттік білімнің даму ерекшеліктерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Англия мен неміс ұлттық-мәдени дәстүріндегі ағартушылардың университеттік білім беру жүйесіне қатынасында конструктивті ұстанымда

болғандықтан, ол жақта университеттік білім беру жүйесі эволюциялық жолмен, көптеген реформалар жүргізу арқылы тасымалданып отырылды.

Францияда болса, ағартушылардың университеттік білімге гиперсыни қағынас пен француз ағартушыларының университетке радикалды деструктивті қарсылықта болғандықтан, университеттік білім беру жүйесі революциялық жолмен тасымалданды. Ол 1783-1793 жылы апат жағдайымен ұласты, оның нәтижесінде ХІХ ғасырдың 80 жылдарында ғана қайта құрыла бастаған университеттік білімнің жойылуына алып келген еді.

Университеттік классикалық идеяның пайда болуы ХІХ ғасырға тиесілі. Оның негізінде өз дәуірінде негізін қалаған тұлғалар: В.Гумбольд пен Дж.Ньюменнің университет модельдері көрініс тапты. Бұл модельдерде университет іс-әрекетінің әртүрлі мақсаттары айқындалды. В.Гумбольд зерттеушілік модельді ұсынса, Дж.Ньюмен интеллектуалды университет негізін қалаушы болып саналады. Егер В.Гумбольдтің концепциясында ғылыми іс-әрекетке баса назар аударылса, Дж.Ньюмен теориясында тұлғаны тәрбиелеу мен қалыптастыруға көңіл бөлінді. Барлық кейінгі университеттік идеяның концепциялары анық немесе жанама түрде осы классикалық теория құрылымдарымен ұштасып жатыр. Бұл құрастырылған классикалық университет теориялары сол кездегі басталған қайта құрулардың шынайы нәтижелерін бейнелеп, жоғары оқу орындарының алдағы уақыттағы қайта құрылуының негізін қалады, университет құрылымында оны басқару жүйесінде, оқыту мазмұнында, жоспарлар мен бағдарламаларда, кадр саясатында тікелей бейнесін тапты. В.Гумбольд концепциясының практикалық көрінісі 1810 жылы Берлин университетінің негізін қалауымен сипаттала отырып, университеттік білімнің дамуындағы тұтастай дәуірге айналды. Бұл модель барлық герман университеттеріне таралды. В.Гумбольд моделі классикалық болып табылады, себебі, ол университеттің өзінің шынайы мәнін иеленудегі алғашқы қадамы болған еді. Осы кезден бастап ғылым мен ғылыми зерттеулер университет іс-әрекетіндегі басты құндылықты бағдарға айнала бастады. Шынымен де ХІХ ғ. неміс университеттері ғылыми білімдердің даму орталығы бола бастады.

В.Гумбольд моделі негізгі үш принципті жүзеге асырды. Біріншіден, білімді әркім өзі үшін емес, тек практикалық пайда үшін бағаланатын білімге деген жабайы утилитарлы көзқарастан бас тарту. Екіншіден, В.Гумбольд эмпирикалық ғылымның басып озуына жол береді, себебі ол іргелі теориялық білімге қарама-қарсы келетін еді. В.Гумбольдтің пікірінше, жаратылыстану, математикалық және гуманитарлық білімдер, сонымен қатар философиялық білімдер қалған барлық білімдерді көтереді, олардың негізін құрайды, оларсыз жекелеген пәндердің оқылуы шынайы интеллектуалды білімге айнала алмайды [23].

Жоғарыда қарастырып өткен классикалық университет бейнесін Ньюменнің моделі толықтыра түседі. Ол университетке либералды білім дәстүрлерін кеңінен таратты. Мұнда университеттің негізгі құндылық бағдары либералды білім дәстүрлерін ұстану болды. Дж.Ньюмен либералды білім мә-

нін былай анықтады: «Оқыту процесі ондағы интеллект жекелеген мақсатқа, жекелеген арнайы кәсіпке немесе оқуға бағытталудың орнына олардың өзі үшін, өзінің мәдениеті үшін ұйымдасса – ол либералды білім деп аталады» [24]. Көптеген авторлардың пікірінше, университеттің іс-әрекеті дұрыс стандарттарды дұрыс бекітіп, соларға сүйене отырып оқыту, студенттерге өздерінің әртүрлі қабілеттеріне сәйкес оқыту. Либералдық университеттік білім жекелеген тұлғалардың қажеттілігіне бағдарланады, ал ол арқылы тұтастай қоғам қажеттілігіне бағдарланады. Университеттік білімнің мақсаты – қоғамдық өмірді интеллектуалды деңгейде көтеру, ақыл-ойдың культивациясы, джентельменді тәрбиелеу секілді құндылық бағдарлардан көрініс табады. Университет жоғары білім беру процесінде интеллектті тәрбиелеп, ойлауды қалыптастыру керек. Білім өзіндік мақсат, интеллигенттілік пен интеллектуалдылық университеттік білімнің негізі мен мазмұны болып табылады.

Дж.Ньюменнің ойынша, университет қоғамның рухани байлығын жинақтау мен таратуға арналған. Орта ғасырдан бастап ағылшын университеттерінде дамыған либералды білім беру идеясы университетке деген ньюмендік көзқараста көрініс тапты. Либералды білім беру элитарлы сипат алып, оның мақсаты қоғамды жетілдіруден гөрі ең алдымен адамның интелектісін, рухани әлеуетін дамытуды көздейді. Осы базалық модельдер негізінде классикалық университет идеясы мәнді сипатқа ие болады. Оның негізгі құраушылары ретінде: автономия, зерттеу мен оқыту еркіндігі, ғылым мен зерттеушілік университеттік қауымдастықтың жетекші іс-әрекеті ретінде, білімнің фундаменталдылығы қоғамдық өмірге араласу, жоғары мәдени құндылықтар мен тұлғаны тәрбиелеуге көшу көрсетіледі. Барлық кейінгі университет модельдерінде осы концептуалдық құрылым идеялары қолданылды. В.Гумбольд пен Дж.Ньюмен модельдері классикалық болып есептеледі, себебі оларда эталонды модель ретіндегі базалық принциптердің тұтастығы ретіндегі университеттің біртұтас бейнесі көрсетілді.

Барлық кейінгі модельдер идеализацияланып, әлеуметтік мәдени және білімдендіру құндылықтарына бағдарланды. Солардың кейбірін қарастырып өтелік. М.Вебер 1918 жылы Мюнхелс университетінде жасаған «Ғылым атак әрі кәсіп ретінде» баяндамасында университеттің әлем тұтастығын сақтаудағы рөлін айтып өтті. Ол мұнда либералды-гуманистік идеяны негіздеді. Сұрақтың мұндай қойылуы Германияның тарихи дәстүрін жалғастырды. Германияда университеттік білімнің мәні мен міндеттері туралы сұрақ неміс ұлтының тағдырымен ғана емес, жалпы адамзат мәдениетінің тағдырымен өзара байланысты қарастырылады [25].

Х.Ортега-Гассет университеттерден қоғам мүмкіндіктерін көрді, сол кездердегі Испанияның жағдайын ол «өркениетті варварлық» ретінде бағалады, ал оның жоғалтқан гуманистік бағытын университеттен күтті.

«Таптық қоғам» тоталитаризмінен қашу үшін «интеллектуалды аристократия» тәрбиелеу қажет болды. Мәдениет білімнің адекватты құндылығы бола отырып, университет іс-әрекетінде басымдылық орын алуы керек болды.

Қазіргі заманғы ортаевропалық адам мәдениеттен құр алақан болды. «Тек білім арқылы ғана шыңдауы, мәдени идеалға адамдар өздеріне идеал жасап алмаса, адамшылықтан жұрдай болады», деп тарату мүмкіндігі бар [26]. Адам жалпы идеалдардың іске асырушысы, ал педагогика болса адамдарға осы жалпы ортақ идеалдарды анықтау мен бекітуге көмектеседі.

Х.Ортега-Гассет университеттің ньюмендік моделін қайта жаңғыртты деуге болады. Университет ең алдымен, қарапайым адамнан мәдениетті адамды шығаруы керек – бұл оның құндылық бағдарының негізі болып табылады [26]. Университеттің ең басты функциясы негізгі мәдени пәндерге: физика, биология, тарих, элеуметтану, философияға үйрету. Мәдениет – адамның қоршаған әлеуметтік ортада бағдарлануына мүмкіндік беретін интеллектуалды даму деңгейі. Х.Ортега-Гассет бойынша қарапайым адамнан жақсы маман даярлап шығаруға болады. Білім арқылы рухани байытып, сол арқылы тұлғаны еркіндікке және ашылуына ықпал етуі керек.

Ғылым ғылыми-зерттеу мағынасында университеттің басты құраушысы емес. Ғылым, мәдениет және кәсіпке оқыту әртүрлі нәрселер. Оқыту үшін ғылымды білу жеткілікті. Бірақ, білу – ол зерттеу емес. Зерттеу – яғни, шындықты алу немесе керісінше, қателіктерді жария ету. Білу – білімдерді ассимиляциялау, алынғаннан кейінгі фактілерді менгеру деген сөз.

Карл Яперс жоғары мәдени идеалдарға жүгіне отырып, университет концепциясын ұғындырады [27]. Ол ізгілік принципін университеттің имманентті мәні деп қабылдады. Оның көзқарасы бойынша, университеттер қоғам мен мемлекеттің өзіндік дәуір санасын дамытатын орын болып табылады. Идея университеттің зерттеушілік қызметінен көрініс табады. Себебі шындыққа жету барысында жеке даралық қалыптасады. Университеттің міндеті мен басты құндылығы – шындыққа жету, ғылыми-зерттеулер арқылы шындықты табуға оқыту, үйрету. Сол арқылы К.Ясперс зерттеушілік университет идеясын жаңғыртады. Университет идеясы зерттеу, оқыту мен тәрбиелеу секілді құраушылар арқылы сипат алады. К.Ясперс бұл үш құндылық бағдардың бірлігін университеттің рухани құндылығын құраушылар ретінде мойындайды. Ол университетті әрі зерттеу институты, кәсіби мектеп және мәдениет орталығы ретінде қарастырады.

Х.Ортега-Гассет пен К.Ясперс концепциялары алдыңғылар секілді еуропалық ойдың ғасырлық тарихындағы классикалық университет идеясы тұрақты еместігін, оның ұлттық дәстүрлерді синтездеу арқылы және білім мен мәдениет саласындағы жана тәжірибелерді ұғыну арқылы тарихи дамытындығын баяндайды. Университет руханилық пен жоғары мәдениеттіліктің үлгісі мен идеалына бағдарланған, сол себептен университетте мәні бірегей. Университеттің идеалды бейнесі сол білімдендіру мекемесінің іс-әрекетінің жоғары нормативті және құндылық деңгейімен сипатталады.

Тарихи педагогикалық әдебиеттерді талдау барысында жоғарыда біздер атап өткен амалдарға (диалектикалық әдіс, жүйелілік, тұлғалық- іс-әрекеттік, мәдениеттанушылық, аксиологиялық, антропологиялық және т.б.) сәйкес университеттік білімнің даму процесі айтарлықтай өзгеріске ұшырады.

XX ғасырдың 80-90-жылдары білімді универсализациялау білімдендіру құрылымы ретіндегі университеттің функционалды ерекшеліктеріне зерттеушілердің назарын аударды. Зерттеу объектісі ретінде XIX ғасырда батыстың классикалық университеттер үлгісі бекітілді. Олардың ерекшеліктерін зерттеуге И.В.Захаровтың [28], Н.С.Ладыжецтің [29], Е.С.Ляховичтің [23], Л.Мишельдің [30] және т.б. еңбектері арналған. Олардың зерттеу материалдары қазіргі заманғы классикалық типтегі университетті түсіндіру үшін негіз болып табылады.

Қазіргі заманға қоғамның даму деңгейі жоғары білімге жоғары талаптар қойып отыр. Оларда XIX ғасырда қалыптасқан университет модельдері ұстанымымен қанағаттандыру мүмкін емес. Сол себептен 90-жылдары классикалық университеттің негізгі қызметі айтарлықтай кеңейіп, қайта түсіндіруді талап етті.

Талдаған барлық теориялар жаңа замандағы классикалық университетті түсіндіруде негізгі пайымдауларды қарастыруды талап етеді.

Ең алдымен, жиі айтылып жүрген талаптардың бірі автономияға талдау жасаған жөн. Гумбольд былай: «Мемлекет ішкі сенімге ие болуы керек, өзінің соңғы мақсатына жете отырып, университеттерде оның соңғы мақсатына жауап беруі керек деп экономикалық жоқтық пен азаматтық парыздың ығыстырылуы деген тәуелсіздік – сапалы оқу процесінің кепілі болып табылады», деп жазады [23].

Еліміздің, жеріміздің, халқымыздың алдыңғы қатарлы мемлекеттер қатарына енуі білімдендіру жүйесіне, білімдендіру саясатына тікелей байланысты. Елді, жерді, мемлекетті дамытатын үш таған: саясат, экономика, әлеумет. Мұның біреуі төмендесе, қалған екеуі де сонымен бірге төмендейді. Ал, оларды дамытатын да, алға жетелейтін де білім, ғылым екендігіне ешкім күмән келтірмес.

Бұл тұрғыда ғұлама-ойшыл Ж. Баласағұнның пікіріне жүгінуге болады, ол: Жақсылық білімдіден елге жетеді,

Білімдінің данқы шартарапқа кетеді... – деп білім, тәрбие арқылы рухани өміріміздің толығып, толысатынын айтады. Ж.Баласағұн адам өмірін екі нәрсе, бірі – жақсы ісі, екіншісі – жақсы сөзі ұзартады, деп өте тамаша айтып кеткен. Сондай-ақ, адамның мінез-құлқы, оның ақыл-ойы мен білімділігін көрсетеді деп, адамзат бойындағы ізгі қасиеттер білім мен тәрбие арқылы қалыптасатынын атап өткен. Ж.Баласағұнның ойын халқымызға белгілі ағартушы Ыбырай Алтынсарин ең басты нәрсе оқу-білімге, ғылымға қол созу деп жалғастырады. Әсіресе, ол өз елі үшін бұрын-соңды болмаған кәсіптік мамандықты жолға қойып, жастарға жаңа бағыттағы жұмыс ұсынуы сол кез үшін айырықша жаңалық, асқан тапқырлық еді: ол қазақ халқының экономикалық дамуына қажетті мамандар әзірлеу ісіне ерекше мән берді. Қолөнер, ауылшаруашылық училищелерін ашуға едәуір күш жұмсап, халқымыздың кәсіби білімденуіне қомақты үлес қосқан. Ал, қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы:

«Дүние де өзі, мал да өзі,

Ғылымға көңіл бөлсеңіз» [31], деген. Ақын адам - өз тағдырының қожасы және құрушысы деген ой түйді. Демек, мұны әрбір адам, халық өз болашағының иегері және автономияның негізі де осыда деп түсінуге болады.

Сонымен қатар, ақын балам адам болсын десең, оқыт деп кеңес беруі білімнің адам өмірінде қажеттілігін айқындай түседі. Және де ілім, білімді адамның өзіне, еліне, басқаларға пайда келтіру үшін меңгеру керек деген ой-пікірді де тудырған осы ойшылдар. Көрнекті ақын Ш.Құдайбердиев ілім, білім алу барысында адамдар бойында құнды қасиеттер қалыптасады, оның бірі ұждан деп көрсеткен. Ол: «...Ұждан қатыспаған жерде адамдар өздері үйренген ғылыммен түрлі қару жасап, улы газдар тауып, басқа адамдарды аң есебінде атып, әлсізді қолданып, жердің бетін адам қанымен бояғаннан басқа іс бітірмейді» [32], - деп адамда ар, ұяттың қалыптасуы, пайдалы іс-әрекеттің кепілі болады, олай болмаған жағдайда, кері процестің жүретіндігінен сақтандырады. Яғни, адам баласы үнемі даму үстінде болуы тиіс, ол оқу, білім алу барысында ғана нәтижелі болмақ. Сол үшін де дұрыс бағытта білім алуға жіберілген қаржы, еселеп қайтарым беретіндігіне сенім білдіруге болады.

Сонау, кеңес дәуірінде білім беру жүйесін қаржыландыру қалдықты принципке сүйенген болса, бүгінде арнайы қаржыландырылады. Бұл саланың мамандары білім, ғылымға салынған қаржының қайтарымы мол, нәтижелі екендігін жақсы түсінеді.

Бүгінде университет автономияға қол жеткізіп, «өз шылбырын» өзі ұстап, жауапкершілікті өз мойнына алуға.

Жалпы алғанда, оқу орындарының автономия алуы мемлекет, қоғам, ЖОО араларындағы байланысты айқындайды. Университет нарықтың қажеттілігін қаншалықты ескерсе, соғұрлым оның сыртқы қызығушылықтары әр жақты бола бастайды. Лимск декларациясында автономия - жоғарғы оқу орнының мемлекетке тәуелсіздігімен ерекшеленеді деп көрсеткен. Демек, қаржыландыру, басқару, өзіндік білім беру саясаты, ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне өзі жауапты деп түсіндірілген. Дегенменде, 1998 жылы ЮНЕСКО-ның Парижде өткен дүниежүзілік конференциясында: «... толық академиялық еркіндік пен автономияны жоғарғы оқу орындарының құқықтары мен міндеттерінің кешенділігі ретінде және қоғам алдындағы жауапкершілігі деп түсінуге болады», - деп атап өткен. Жоғарғы оқу орындарының автономиясы, оның оқу-тәрбие процесін өзіндік тұрғыдан құрастыруын қамтамасыз етеді. Яғни, мамандықтар бойынша, оқу жоспарларын құруға құқықты, сондай-ақ білім мазмұнын және міндетті, таңдау курстарын, бағалау өлшемдерін де өздері айқындайды.

Сонымен қатар жоғарғы оқу орындарының автономия алуы, оның ғылыми-зерттеу іс-әрекеттерінде өздері айқындауымен сипатталады. Оған кәсіби ғылыми-зерттеу құрылымдарын құруды және ұйымдастыруды жатқызуға болады. Жоғарғы оқу орындарын басқару барысында, кенестер, студенттер қоғамдастығын, өзіндік басқару органдарын құру да еркіндікпен ерекше ленеді.

Әлемнің қазіргі заман талаптарына сай әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан дамуы, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің және қоғамның басқа да салаларының жана өлшемдерін талап етуде. Әлемдік экономикалық, қоғамдық, әлеуметтік даму барысында жастардың ортаға тез бейімделгіш, бәсекеге қабілетті қажеттіліктерді туындатты, адам капиталына, білім сапасына жоғары талаптар қойды. Қазақстан Республикасы әлемдегі басқа да мемлекеттер сияқты, заман талабына сай өзінің білім беру сферасын экстенсивті дамыту жолында. Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейту, халықаралық білім беру кеңістігіне ену жөнінде жүйелі жұмыстар жүргізілуде. Қазақстан білім беру жүйесіндегі көпсатылы реформалардың қазіргі кезені – ең алдымен, бүкіләлемдік интеграцияға, оқу жоспары мен бағдарламаларын әлем тенденцияларына сәйкес түзету, сонымен қатар, жоғарғы оқу орындарында дайындалатын мамандардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату.

Соңғы жылдары білім беруді жаңаландырудың негізгі тенденциялары оқытудың гуманизация, гуманитаризация, демократизация, децентрализация, дифференциация, индивидуализациясымен сипатталады. Білім берудің ұлттық моделінің қалыптасу мен бекітілу процесі белсенді жүруде, оның негізгі идеясы – ұлттық-мәдени негізде тұлға мен қоғам талабына сай өзін-өзі дамытуға қабілетті білім беру мен тәрбие жүйесін құру. Қазіргі уақытта жоғары мектептердің дамуына ықпал ететін жаңа ұйымдастырушылық-басқарушылық тұлғаның бейнесі сомдалуда. Шынымен-ақ, даму үстіндегі жоғары мектеп өзге типтегі басшыны – оқу мекемесін тек басқарып қана қоймай, оны сапа тұрғысынан жаңа деңгейге көтеруге қабілетті тиімді менеджерді қажет етеді. Тек, жақсы басқарушысы бар жоғары мектептер ғана сапалық деңгейде алдыңғы қатарда бола бермек. Жоғарғы оқу орындары өздеріне оқуға түскен әрбір студенттің болашағына жауапты.

Әсіресе, автономия алған оқу орындары бұл мәселеге аса жауапкершілікпен қарайды және өздерінің бітірушілерінің білім, тәрбие сапасының кепілі бола алады. Яғни, мұндай оқу орындары «өз-өздеріне қожа» деп толық айта аламыз.

XX ғасырдың 90-жылдарындағы еңбектерде автономия мәселесі ерекше орынға ие болды, көп жағдайда өзгеріске де ұшырады. «Академиялық еркіндік» пен «университеттік еркіндік» интернационалды ұғымдар. Олардың мазмұны көптеген халықаралық декларацияларда баяндалған.

1988 жылы Лима (Перу) қаласында қабылданған Декларацияда академиялық еркіндік академиялық қауымдастық мүшелерінің ғылыми зерттеу, оқыту, талқылау жасау, жазбаша баяндау арқылы ғылыми білімдерді іздестіру, дамыту және беру еркіндігі», ретінде анықтайды.

Бұл аталған 1988 жылы қабылданған Хартияда еуропалық университеттер еркіндігінде университет автономиялылығы жарияланды. Ол ғылыми-зерттеулер мен оқыту арқылы мәдени құндылықтарды жасайды, талдайды, бағалайды және таратады. Сонымен қатар, ғылыми зерттеулердің еркіндігі университет өмірінің фундаменталды принципімен аталады.

Академиялық персоналдардың академиялық еркіндігі мен әлеуметтік жауапкершілігі туралы декларация академиялық қауымдастықтың барлық

мүшелерінің оқу, ғылыми зерттеу, жасау, ауыстыру, ақпаратты алмастыру бойынша өздерінің қызметтерін орындаудағы құқықтарын белгілейді. Бұл орайда мемлекет немесе басқа қоғамдық басқару органдары тарапынан ешқандай қысым немесе араласу болмайды.

Академиялық еркіндік пен автономия құқығын жүзеге асыру абсолютті болмайтындығын ескерген жөн. Себебі, әлемде өзінің университетін бақылап отырмайтын мемлекет жоқ. XX ғасырдың соңғы он жылдығында академиялық еркіндіктің басқа түріндегі шектеулердің бар екендігі кеңінен таралуда. Бұл жерде университеттің қоғам мен мемлекет алдындағы жоғары моральдық жауапкершілігі жайлы айтылуда. Бұл туралы XXI ғ. жоғары білім туралы дүниежүзілік декларациясының 13-бабында: «Жоғары оқу орындарына өздерінің ішкі істерінде автономия берілуі керек, бірақ өкіметке, парламентке, оқушылар мен тұтастай қоғамға нақты әрі транспарентті есеп берілуімен орындалуы тиіс», - деп айтылған.

Практикада академиялық еркіндік дәрежесі ЖОО-ның қаржыландыру көзімен анықталады. Университеттерді орталықсыздандыру мен автономия жүйесі ғылыми өмірді догматизм мен идеологизациялаудан қорғайды. Университет өз еркіндігін жоғалту арқылы институционалды бейнесінен айрылған Ресей тарихы көрнекті мысал бола алады. Ғылым ағымдарының әртүрлігімен өмір сүреді. Тек ғылым ғана университет өмірінің ағысын анықтайды, тек мемлекеттің секталар немесе партиялардың қызығушылықтарын анықтамайды. Либералды-классикалық түсініктегі университеттің басты белгісі осында.

Салыстырмалы түрдегі университеттің тәуелсіздігі оқу процесінің табиғатында, барлық білімдердің ішкі ұйымдастырылуында көрінеді, бұл қағиданың мәнін Фихте ашқан. Университеттің мақсаты – кітаптағы білімдерден жаттығу емес, кітаптың көмегімен ғылыми түсіну өнерін дамыту. Университеттің ерекшелігі өнімді ойлауды мадақтауында. Бұл маңызды қағиданы Ф.Шлейермахер мен Штеффенс ары қарай дамытты. Шлейермахер оқытушы өзінің білгенін айтпай, оқыту арқылы жүзеге асырылып отыру керектігін айтқан. Шлейермахер бойынша, тыңдаушылар білімдерді жинақтап қоймай, оқытушы ойындағы білімнің пайда болу процесін бақылап отыруы керек. Басқа сөзбен айтқанда, ғылыми курсты оқытудың әдістемесі ғылым әдіснамасына негізделіп қоймай, онымен сәйкес келуі тиіс. Шлейермахердің пікірінше, оқытушы үшін дәріс ойын емес, шындық болуы тиіс. Ол дәрісті аудитория зейінін аудартпай бастамауы керек. Оқытушы дәріс оқу барысында өзі де үйренеді, білімін толықтырады. Профессордың мақсаты – ешкім дау тудырмайтын ақиқатты баяндау мен түсіндіру емес, ол өзінің зерттеу жұмысының нәтижесін баяндау болып табылады. Оқытушы - белсенді зерттеуші, ал студент - оқытушының зерттеу жұмысына қатысушы, сонымен қоса бастама ғалым болуы керек. Оқытушының мақсаты студентті дербес ойлануға үйрету, зерттеудің негізгі ұстанымдарын оқыту. Рационалды, аналитикалық ойлай алу іскерлігі – міне, студентке керекті осы. Профессор мен студент ғылымды алдыға жылжытады,

себебі, оқыту мен зерттеудің сәйкестігі студенттерге оқу арқылы өзбетінше зерттеуге көшеді, ал профессорлар зерттеу арқылы өздерінің үздіксіз білімдерін білімдерін жалғастырады. Студент ғылыми жұмыста өзінің дербестігін көрсете алады.

Гессен бойынша, көп уақытын оқытушылық жұмысқа арнаған профессор – нашар профессор, себебі оның ғылыми білімі таусыла бастайды. Фихте бойынша, университет кейінгі ұрпаққа қазіргі заманғы ғылым жетістіктерін беретін ғылыми мұралардың сақтаушысы[33]. Гумбольдтің ойынша, университеттік оқытудағы ғылым әлі де шешімін таппаған мәселе, әлі зерттелу үстіндегі нәрсе ретінде қарастырылады. Университеттік оқыту барлық жаңаға, соның ішінде даулы, жаңа пайда болған әрі әлі де тексеруден өтпеген теориялар мен ғылыми жаңалықтарға жауап береді. Сондықтан, университет ғылымның өзін жүзеге асырады. Зерттеушілік пен оқытудың бірлігі үшін университеттерде ғылыми әдістердің барлық негізгі бағыттары көрсетілуі тиіс. Ғылымның толықтығы ғана ойлаудың бір жақтылығынан айырады, тірі ғылыми шығармашылықтың шарты болып табылатын ойлаудың кендігі мен шыдамдылықты қамтамасыз етеді.

Оқыту процесінде өнімді білім оқытушы мен студенттің бірлескен жетістігі арқыла алынуы керек. Бұл жерде дәрістер, семинарлар, дискуссиялар басты рөл атқарады әсіресе, дәрістің маңызы зор, ол жағдаяттық ғылыми ойлаудың дамуына ықпал етеді. Оқытушы өзінің білімін, дәлелдерді студенттің өзі барлай алатынындай етіп беруі тиіс. Дәріс тек студентке ғана емес, оқытушы үшін де қажет. И.В.Гумбольд пен И.Г.Фихте оқытушы студент үшін ғана емес, екеуі де оқу процесі үшін қажетті. Оқу еркіндігі білім беру еркіндігімен тығыз байланысты, яғни студенттер өздерінің ғылыми қызығушылықтарына жауап беретін курстарды талдау құқығына ие.

Ф.Шлейермахер академиялық еркіндік қағидасын қарастыра отырып бұл мәселенің екі жағын бөліп көрсетті. Бір жағынан, еркіндік оқу процесі қалыптасуы үшін шартты болып келетін интеллектуалды шоғырлануды құрайды. Ал, екінші жағынан «жеңіл қателіктер» мен «аспанда қалықатап жүруте» алып келуі мүмкін.

Университетті құраушы басты идеяларға: білім, ғылым және мәдениет жатады. Бұлар бүгінгі таңда әлеуметтік жүйелер мен қажетті өзара әрекеттікпен толықтырылуда. Осы тұста университеттің дәстүрлі мақсаттарын, қоғам қажеттіліктерін орындаудағы міндеттерін сәйкестендіруге байланысты мәселелер туындайды. Университет өзінің біртұтастығын сақтай отырып, әлеуметтік орта сұранысына бағдарлануы тиіс. Университеттер өзінің басты қағидасы ретіндегі ғылыми және интеллектуалды рефлексияны жылдам өзгеріп отырған еңбек нарығына бейімділігін мобильді білімімен байланыстыра алуы тиіс. Тек осылай ғана университет мәдениет пен күнделікті қоғамдық практиканың өзара ықпалдасуына мүмкіндік алады. Бірлескен практикалық жұмыс әр түрлі топтар мен индивидтердің көзқарастарының құрамдас бөлігі болып табылатын мәдени идеяларға бағдарлануы тиіс. Әлі күнге дейін университеттер белгілі бір академиялар жігін дайындаумен айналысты.

XX ғасырдың соңғы төрттігінде жаппай жоғары білім алу тенденциясы университеттерде жалпы мәдени базисті құруға итермелейді. Осыған орай мамандарды дайындау мақсаты да өзгерді, басты бағыт ғылыми білімдерді кеңейту емес, адамның кәсіби іс-әрекетін қалыптастыру болды. Содан кейін университет медициналық, заң, экономикалық, педагогикалық, инженерлік-техникалық және т.б. жоғары кәсіби білім бере бастады.

С.И.Гессенге жүгіне отырып университетке тура мағанысында өзін-өзі жалғастырушы және автономды түрдегі ғылымдардың одағы деген анықтама беруге болады [33]. Дәл осы ерекшелік университеттік білімнің дамуындағы ғылыми негіздеме болып табылады.

Мәдени-құндылықты парадигма студентті әлемді жан-жақты тану мақсатындағы ұлы ойшылдардың еңбектерін терең әрі жүйелі оқу арқылы әмбебап мәдениет элементтері мен өткен дәуір құндылықтарын меңгертуге бағытталған. Осы парадигма шеңберінде бірінші университет түлектер - білімді адам – философ немесе қайрымды адам деген жоғары лауазымға ие болады. Сол кезден бастап білім беру стратегиясы мәдени мұраларды, рухани құндылықтар мен ғылым жетістіктерді меңгертуге байланысты күні бүгінге дейін классикалық білім феноменіне жатқызылады.

Ғалымдардың пікірінше, университеттік білім дамуының негізіне көптеген парадигма білімдерін жатқызуға болады. Олардың алғашқысы «академиялық парадигма» деп аталады, ол университет түлектерінің жаңа білімдерді іздестіруге бағдарлануын, ғылым, теория, гипотезалар позициясы арқылы адамдар әрекеті мен әлемді түсіну мен ұғынуға, фундаменталды ғылымдарды дамыту мен теориялық білімдердің приоритеттерімен сипатталады.

Тағы бір парадигма – «кәсіби», жаңа заман талаптарына жауап беретін, мемлекет қоғамның мамандарға деген сұранысына жауап ретінде пайда болды. Кәсіби парадигманың мәні – университеттік білім мазмұнын байыту мен кеңейтуден көрініс табады. Мұнда ғылым әлемді тану мен түсіндіру сипатындағы өзіндік құнын өндірістік күш қызметін орындауға бағыттайды. Осыған орай, мамандарды дайындау мақсаттары да өзгереді, басты бағыт ғылыми білімдерді кеңейту емес, адамның кәсіби іс-әрекетін қалыптастыруға арналады. Содан бастап, университеттер медициналық, заң, педагогикалық, экономикалық және т.б. жоғары кәсіби білім бере бастады.

Алғашқы университеттердің әлеуметтік-педагогикалық мәндігі жоғары болды, себебі оларға ұлттық және демократиялық сипат тән еді, ал бүгінгі таңда мектепте де, ЖОО-да тәрбиелеу мен оқытудағы ұлттық элементтер әлі де болса жеткілікті дәрежеде бағаланбауда. Яғни, парадигмалардың мазмұнына осы мәселені қосу керек немесе гуманистік парадигманы кеңінен қолдану тиімді нәтиже береді, деп тұжырым жасауға болады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында университеттік білімнің үш технократиялық парадигмасы анықталды. Мұнда студенттерді оқытуда техника мен технологиялар, экономика мен бизнес ғылыми және мәдени құндылықтардан басып озды. Бұл өз кезегінде жоғары білім мен ғылыми

білімнің дамуында тар прагматикалық бағыт алды. Сол себептен де төртінші гуманистік парадигманың туындауына алып келді. Гуманистік парадигманың маның ерекшелігі оның тұлға қабілеттері мен қызығушылықтарына бағдарлануында. Университеттік білім беруде ол фундаменталды ғылымдардың дамуы мен теориялық білімдердің басым бағыттарымен, университет түлектерінің жаңа білімді іздеуге, әлем мен адам әрекеттерін ғылым, теориялар мен гипотезалар позициясында ұғыну мен түсіндіруге бағдарлануын сипаттайды.

Ерте заманда университеттерге «Alma-Mater» деген атақ беріліп, ол ғылыми білімдерге даналық пен ағартушылыққа деген қатынасты білдірді. Оның міндеті бар білімдерді рухани және мәдени құндылықтарды сақтау мен тарату ғана емес, мәдениетті жаңарту үшін интеллекті дамыту да болатын.

Тарих процесінде университеттерде жаңа білімдер туындап, ғылыми теориялар пайда болды және өмірді, әлемді, космосты, адамды түсіну үшін дүниетанымдық ұстанымдар қалыптасты.

Университеттердің ерекшелігі олардың базасында ғылыми теориялардың үздіксіздігі құрылды, яғни ол ғылыми негіздер мен таным әдістерін оқытуда, студенттерді зерттеушілік іс-әрекетке араластыруда. Осының барлығы оқу – білімдендіру, зерттеушілік процесіне еркіндік, шығармашылық пен талпыныс рухын енгізу арқылы өтіп жатты.

Университет студенттерге олардың қоғам элитасына енуіне мүмкіндік беретіндей әмбебап білім беруге тырысты. Сондықтан болар алғашқы университет тарихын мәдениет, ғылым, ағартушылықтың дамуына үлес қосқан атақты ойшылдар – Р.Бекон, Я.Гус, А.Данте, Дж Уинкли, Н.Коперник және т.б. есімдерімен байланыстырады.

Олай болса, университеттік білім беру өзінің даму барысында жетіле отырып, бүгінгі таңда жекелеген сфералардың, сондай-ақ бүкіл қоғам дамуындағы қажетті де маңызды факторға айналып отыр. Бірақ, адамзаттың басты жетістігі сонда, университеттік білімнің дамуының тарихи контекстін ол ең алдымен, адамның өз қажеттіліктері мен олардың ғылыми білімдердің тұтастай жүйесін алуға бағытталуымен, оқи алу іскерлігін қалыптастырумен, ұлттықпен өзара байланыстағы жалпы адамзат мәдениеті контекстіндегі субъект ретіндегі өмір сүру мен жұмыс істеуге негізделді.

XXI ғасыр табалдырығындағы жоғары білім берудің алдағы дамуының негізгі принципі гуманизм, адам мен табиғаттың, индивид пен қоғамның, рух пен тәннің, жан мен ақыл-ойдың үйлесімділігі болып табылатынын, ҚР-ғы жоғары білімді дамыту стратегиясы авторлары айтып өткен.

Арнайы әдебиеттерді талдау барысында университеттік білімнің жаңа парадигмасын жасау ең алдымен, жоғары білім жүйесіндегі кемшіліктерді анықтау мен талдау, бұл білімдегі дағдарысты белгілеу мен дағдарыс себептерін табуға деген ұмтылыстармен байланысты болатындығына көз жеткіздік. Ал ол кезегінде XVI-XVII ғасырлардағы Коменскийдің, Фребельдің, Песталочийдің, Герbartтың көзқарастарына негізделген университеттік білімнің классикалық еуропалық моделін сынауға алып келді.

Дәстүрлі парадигмада университеттік білімнің мақсаты әртүрлі пәндер бойынша «реттелініп қойылған» жаратылыстану ғылыми білімдермен студенттерді қамтамасыз ету болды. Бұл ең алдымен, аналитикалық ойлау мәдениетін қалыптастыруға бағытталды да, оның есесіне бүгінде қажетті болып отырған жүйелі ойлау ақсап қалды.

Университеттік білім беру жүйесінің теориялық әдіснамалық аспектідегі реформалау мәселесімен Қазақстан, Ресей және т.б. елдердің философ-педагогтары белсенді түрде айналысуда. Бұл жерде ең алдымен Ж.М.Әбділдин [34], О.В.Долженко[35], Ә.Н.Нысанбаев [36] секілді зерттеушілерді атауға болады. Философиялық және педагогикалық әдебиеттерде жоғары білімнің дәстүрлі білімдендіру тәжірибесінің өзгеруіне ықпал еткен факторлар қарастырылады.

О.В.Долженко олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетеді:- жоғары білімнің дәстүрлі жүйесі адамдарды сол адамдардың дайындығы бар жағдайда өмірге дайындады. Ал бүгінде біздер өскелең ұрпақты өзіміз де аз білетін өмір жағдайына дайындаудамыз;

дәстүрлі тәжірибе қателік пен сынау әдісі арқылы құрылды. Дұрыс шешім табу үшін ең алдымен, бірнеше сәтсіз қадамдар жасау керек болды. Қазіргі кездегі адамдар іс-әрекетінің көлемі олардың әрбір шешімдері қоршаған ортаның бастапқы күйін өзгертеді. Сол арқылы әрбір шешім осы қадамға дейін қоғамда болған мүмкіндіктер бөліктерін азайтады. Келесі кезеңде:

дәстүрлі болашақ бүгінгінің немесе өткеннің кеңейтілген және азайтылған көшірмесі болды, яғни болашақ бүгінгінің құралымен тарих материалдарынан құрылды. Бүгінгі жағдайда болашақ саналы әлеуметтік жобалау болып табылады, оның негізін бүгінгі әрекеттегі негізгі тенденциялар құрайды. Өткенмен байланыс айтарлықтай азаяды;

егер болашаққа деген дәстүрлі амал бүгіннің технологиялық мүмкіндіктерімен, прагматикалық мақсаттарымен, технократиялық амалдармен анықталса, қазіргі жағдайда шешімнің әртүрлі нұсқаларын анықтайтын қоғам тіршілігінің негізінде жатқан этикалық тұжырымдамалардың рөлі бірден өсуде;

адамның дәстүрлі технологиялық іс-әрекеті тірі және өлі табиғаттан тұратын әлемнің тұрақты картинасына бағдарланды;

- іс-әрекеттің дәстүрлі жүйесі тұрақты білім, іскерлік және дағдылар жүйесіне бағдарланды.Қазіргі жағдайда білім өмір жекелеген аймақтары 3-5 жасқа қысқарып отырған кезде білім дәстүрлі түсінікте оқушылардың мақсаты ретінде көріне алмайды. Болып жатқан өзгерістерге қатысты жоғары тұрарлыққа ие білімнің жаңа кванттарын іздестіру міндеттері пайда болды;

- іс-әрекеттің дәстүрлі жүйесі бұрын табылған шешімдердің ұлғаюымен байланысты таңдау мүмкіндіктеріне байланысты таралады. Сол себептен білім берудің мақсаты тек қана шығармашыл қызметкерлерді дайындау ғана емес, бар білімдерді өндіре алатын адамдар дайындау болды. Қазіргі таңда ақпаратты өңдеу жүйесі, интеллектуалды іс-әрекетті автоматизациялау

құралдары, компьютерлік техника бұл қызметтердің өздеріне алып отыр. Осыған орай оған және жоғары білім беру жүйесіне деген талаптар да өзгеруде өзгеруде – практикалық іс-әрекетті орындауға стандартты емес ойлауға қабілетті маман дайындауға көшуде.

Оқу процесінің дәстүрлі мақсаты әсіресе, техникалық ЖОО-да ең алдымен іс-әрекеттің репродуктивті типін қалыптастыруға бағдарланған.

Университеттік білім берудегі дәстүрлі парадигмаға деген бірден-бір маңызды кемшілік оның жаратылыстану ғылыми әлем картинасындағы әдепке, моральға және адамгершілікке орынның университеттік білімнің классикалық моделі мамандандырылған білім культіне негізделе отырып, мақсатқа кез келген жолмен жетуге деген талпынысты туындатады, білім алушыларда сенімділікті қалыптастырады. Дегенмен, бүгінгі жағдай экологиялық халықаралық қауіпсіздік, қызығушылықтардың, қажеттіліктердің әртүрлі болуы, әлеуметтік топтардың, партиялардың, мемлекеттердің, жекелеген индивидтердің көптілігіне орай қоғам мен тұлға алдындағы міндеттерді шешуде мұндай амал шектеулі екендігі айтып өткен жөн. Бұл заңдылықты дұрыс шешім қабылдау үшін көптеген факторлар мен өлшемдер негізінде ұғыну және ескеру керек.

Бүгінде көптеген ЖОО білімдендіру аймағындағы зерттеулерде ғылымдарды бүгінгі өркениетті адамдардың басып озуы анықтайтындығы үрейлендіреді. Ондай адамдар біріншіден, ешқандай тыйымдарды мойындамайды, өткен мен болашақ алдындағы жауапкершілікті білмейді, екіншіден, ерекше қызметті және күшті, мәңгілік байлықтарды жасау мен талқандауда ерекше қайсар әрі батыл болып келеді. Мұндай бұқаралық адамдар типі классикалық мектеп ұрпағының үлгісі болып табылады. Бұл мектеп, бір жағынан олардың санасын прагматикалық білімдермен жүктеп тастайды, еңбек пен табысты қатал тәртіпке үйретеді. Бір жағынан олардың санасын басып тастайды, жоғары мәдениет жігінен шектейді, сезімнің дамуын ең қарапайым деңгейде ұстап қалады [37]. Мұндай жоғары білім беру жүйесі қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды, себебі, олардың негізіндегі қағидалар жаңа әлемді даму тенденциясымен үйлесе алмайды. Бұл бұрынғы «қолдаушы оқыту» жүйесі постиндустриалды өркениетте қалыптасқан талаптармен сай келмейтіндігін білдіреді.

Бұқаралық білім беру негізінде қалыптасқан натуралистік сана адамзат мәселелерін толықтай түсіндіре де және әлеуметтік өмірдің қиындықтарына жауап бере де алмайды.

Заттарды танудағы жаратылыс ғылымдарының тамаша жетістіктері деп жазады Х.Ортега-Гассет. Сондай-ақ ол – адам алдындағы олардың жігерсіз болуы қарама-қайшылығынан көрінеді дейді. Адамилық физика-математикалық ақыл-ойдан, тордан аққан су секілді ағып кетеді. Мұндай болмау үшін университеттік білім өзіне адами әлеуметтік, мәдениеттілікті де қосуы тиіс. Бұл жүзеге асуы үшін университеттік білім беру адами, әлеуметтік, мәденилікті қосу керек. Осыған байланысты дәстүрлілікті ауыстыратын жаңа, классикалық білімдендіру парадигмасын қарастыру міндеті пайда болады.

Жоғарыда айтып өткендерге негізделе отырып, Гегельдің «Рух феноменологиясының» ұғымдардың генетикалық экспозициясы екендігіне көз жеткізуге болады. Бұл шығарманың мазмұнын материалистік тұрғыдан талқылау мынадай қорытынды жасауға алып келеді. Даму процесі мен кез келген тұтастықтың қалыптасуы аморфты, құрылымсыз жағдай мен өткенді қарапайым қайталау емес, ол тарихи күрделі қарама-қарсылықты процесс болып табылады. Бұл диалектикалық процесс ретінде көрінетін жоғары білімнің дамуына да қатысты. Диалектикалық материализм ұстанымы бойынша дамудың мәні оның қарапайымнан күрделіге өту нәтижесіндегі белгілі бір материалдық және құндылықтардың берілуі жүзеге асуында. Мұндай құндылықтардағы қайшылықтар қол жеткізілген дамудың деңгейі оны өзгерту жолымен сақталады.

Негізінен адам ұрпағы «қоғамның өндіргіш күштеріне, материалдарына, капиталдарына» иелік етеді. Осы кезде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін материалдық және рухани факторлар жинақталады және өткен ұрпақ іс-әрекетінің нәтижесіне айналады» [21].

Нәтижесінде жаңа ұрпақ мұраға берілген іс-әрекетті өзгермелі жағдайда жалғастырады және сондай-ақ, ескі жағдайларда өзгертілген іс-әрекет арқылы өзгертеді. Бұл өзінің тарихи қалыптасуында өзгерістерге ұшырап, сол арқылы жетілген, бірақ қарапайым қайталау арқылы емес, қарсылық күресімен белгілі бір кезеңдерден өткен университеттік білімнің дамуына да қатысты. Сол кезде Гегельдің алдыңғы өткен тарихсыз нәтижені ұғыну мүмкін емес» деген философиялық ойы түсінікті бола бастайды. Құбылыстың даму мен қалыптасуын тану үшін оның тарихи алғы шартын, қалайша алынатын нәтижемен байланысты және қандай форма мен жағдайды олар қосылғандығын анықтап алу қажет. Сондықтан да біздер үздіксіз білім беру мәніне философиялық және педагогикалық көзқарастан контекстіндегі» классикалық университет ұғымының қалыптасу генезисін анықтау қажет болды. Университеттік білім берудің жауапкершілікті ойлау қалыптасатын мамандарды уайымдауда жобалық іс-әрекет дағдылары өндірілетін, жас ұрпақтан әлемді жаңаша көре алатын, жаңа әлем картинасына сай жаңа көзқарастар мен құндылық бағдарлар қалыптасатындай жаңа идеялар мен орынның бастауы болуы үшін бар идеяларды, жоғары білімнің мазмұнын институционалды және институционалды емес формалары мен әдістерін жетілдіру қажет [38].

Сәйкес философиялық ғылыми пәндер арасында білім беру саласының социотехникалық практикасын интеллектуалдық қамтамасыз ету де әзірге қалыпты, функционалды берілу жоқ, себебі философтар өз алдына, педагог-теоретиктер өз алдына жұмыс жасауда; яғни білім беру жүйесі де өз алдына тіршілік етуде, олардың бірлесіп ынтымақтастықта қызмет етулері қажет.

Осының бәріне қарамастан барлық дүниежүзіндегі білім беру жүйесі радикалды өзгеріс жағдайында. Бұл оқыстан даму немесе мақсатты түрдегі реформалар. Соңғысы күткен нәтиже бермейді, себебі, реформалау да қандай қызығушылықтар мен құндылықтар барлығын көрсететін рефлексияның

жоқтығы немесе оның сәйкессіздігімен түсіндіріледі. Дегенмен, мұның бәріне қарамастан білім беруді дамытудың барлығы мойындаған тұжырымдамасының жоқтығынан көптеген теориялық идеаларды білімдендіру практикасына енгізе бастау керек [39].

Қарастырылып отырған мәселе контекстінде білімнің ұлттық сипатын сақтау мәселесі өзекті мәнге ие болып отыр. Оның ядросы «үздіксіз» аталатын ұғымның сипаты мен мазмұнынан көрінетін білім берудің ұлттық жүйесіндегі жалпы адами және ұлттың арасындағы қарама-қайшылық болып табылады. Бұл қарама-қайшылық әр елдегі университеттік білім мәселесіне теориялық көзқарастардың ерекшелігін жүзеге асырудан көрінеді.

Отандық философиялық әдебиеттерде білім берудің кейбір мәселелері егеменді Қазақстан үшін білім моделін таңдау жағдайында қарастырады. Біздер білім моделін таңдағанда бірнеше сәттерден шығады деген Г.А.Бейсенованың пікірін қолдауға болады. Олар біріншіден, қоғамдағы рухани бірлік пен консолидацияны, бейбітшілікті сақтау; екіншіден, дін негізінде еңбек этикасын құрастырудың мүмкін еместігі; үшіншіден, ұлттық колоритті сақтай отырып, ұлтаралық және полимәдениеттіліктің негізінде университеттік білімнің әлеуметтік мәдени негіздерін дамыту [40]. Бұл қазіргі заманда университеттік білімді жетілдіруге де қатысты.

Жоғарыда айтқандарды қорытындылай келе, біз университеттік білім көпғасырлық тарихи дамуды бастан кешкендігін көреміз. Бұл орайда университеттер әлеуметте барлық елдер мен халықтардағы ғылым мен мәдениетте болып жатқан өзгерістерге ықпал етіп отырды.

Бұл мәселенің гензисін анықтау жоғары мектеп оқытушысын дайындауға бағытталудағы университеттік білімді дамытудың ғылыми негіздерін теориялық-әдістемелік негіздеу мен жаңаша ұғындыруға мүмкіндік берді. Университеттік білімді ғылыми негіздеу философиялық, диалектикалық әдіске жүгінуді талап етеді.

1.4. Университеттік білім беру жүйесінің әлемдегі дамуы: тарихы мен қазіргі жай-күйі

Жоғары мектеп педагогикасы тарихында университеттік білімді дамыту мәселесі ерте кезден-ақ отандық және шетел ғалымдарын толғандырып келеді. Сол себептен зерттеп отырған мәселе төңірегіндегі көптеген әдебиеттерді талдай келе біздер бірнеше қорытындыға келдік. Біріншіден, классикалық университет идеясы идеалды университет моделінің көп кері аспектілі теориялық негіздерінен тұрады; екіншіден, университет идеясы тұрақты құрылым емес, ол үнемі қоғамдық-тарихи прогрестің бағытына сәйкес өзгеріп отырады; үшіншіден, классикалық университет деп классикалық университет идеясының негізінде жатқан принциптерді толықтай жүзеге асырушы қоғамдық институт түсіндіріледі; төртіншіден, классикалық университет идеясы

интернационалды, дегенмен белгілі бір мемлекет аумағында дами отырып, ол ерекше бірегей қасиеттерге ие болады.

Мәселе бойынша арнайы әдебиеттерді оқу барысына университеттік білімді дамыту туралы белгілі бір ғылыми-педагогикалық білімдер жүйесін жинақтай алдық. Жаңа заман кезінде Еуропалық елдерде университеттер консервативті мекеме ретінде болды. Олар Інжіл ақиқаттығын түсіндірумен және таратумен байланысты бір ғана ғылыми бағытты таратумен сипатталды. XVII-ғасырдың соңына дейін неміс университеттерінің профессорлары өздерінің миссияларын ақиқатты түсіндірушілер деп қарастырды. Бұл Жаңа уақыттың басында Еуропалық қоғамдағы университетте ортағасырлық антикалық дәстүрді сақтап қалғанымен де ғылыми схоластикаға, құдайшылыққа кері қатынастың болуына орай қабылданбады.

Айтып өткендей, қазіргі заманғы университеттік білімнің негіздерін XIX ғасырдың басында В. Гумбольд қалыптастырды. Зерттеушілердің ойынша ғылымның маңызды өндіргіш күш екендігін басқа елдерден бұрын ең бірінші Германия түсінген [43]. Англия секілді бай колониялары болмаса да, Германия өзінің экономикалық өсуі мен әскери потенциалын берік етудің негізі ғылымның дамуында екенін білді, сол себептен мемлекет оны дамытуға ықпал етті. Бұл орайда американдық педагог әрі саясаткер Джеймс Коланттың: «Неміс университеті – XIX-ғасырдағы Әлемдегі ең мықты университет», - деген ойы дәлел бола алады. Егер XIX ғасырдың 70-жылдарында Германияда 20 университет болып, онда жастардың 0,5-1% -ы оқыса, ғасырдың соңына қарай олардың саны екі есеге өсті [43]. Классикалық университеттің тар элитарлы аумақта ғылыми дайындау бағдары біртіндеп өзгеріске ұшырады әрі университеттік білім бұқаралық сипат алды. Бұл бір жағынан, тұрғындардың ахуалының жақсаруымен, екінші жағынан шаруашылық іс-әрекетке ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерін кеңінен қолданумен байланысты еді. XX ғасырдың басында Германиядағы университеттік білім әлі де болса әлемдегі алдыңғы қатардағылардың бірі болып келді. Мұнда В. Гумбольдтың оқыту, сабақ, ғылымның бірлігі туралы идеясы жүзеге асты [23]. 80-жылдардың ортасына қарай бейне өзгере бастады. Бұл әсіресе, лекция, семинар, практикалық және зертханалық сабақтар секілді оқу процесінің негізгі формаларын ұйымдастыруда болды. Дәрістер бірнеше жүз адамдарға, семинар сабақтар жүз, тіпті, одан да көп студенттерге оқытылды. Нәтижесінде оқытушының студенттермен жеке қатынасқа түсе алмады, әрі студенттердің көпшілігі ғылыми іс-әрекетке араласа алмай қалды [23].

Қазіргі уақытта Германиядағы жоғары білім беру жүйесі оның мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылуымен, Білім мен ғылым Федералды министрлігіне бағынуымен, айқын сатылы құрылымның және т.б. жоқтығымен ерекшеленеді [42]. Шамамен 60-70% қаржы қызметкерлерге төленеді, 20-30% оқыту мен ғылыми зерттеулерге, 10-15% басқару жүйесіне

жұмсалды [42]. Мемлекеттік ЖОО-да оқыту ақысыз. Студенттер материалдық көмек, ұзақ мерзімге пайызсыз несие, жәрдемақы ала алады.

Жер ісі жөніндегі комиссариат ЖОО іс-әрекетіне құқықтық қадағалауды, бюджеттің берілуін бақылауды және ереженің орындалуын жүзеге асырады. ЖОО заңды түрде тәуелсіз, өзін-өзі басқарады, оқытудың құрылымын, әдістері мен мазмұнын, ғылыми-зерттеудің бағытын өздері анықтайды.

ЖОО-ның жартысы – академиялық университеттер, техникалық университеттер, жоғары техникалық және басқа да арнаулы біріктірілген жоғары мектептер, теологиялық, педагогикалық, өнер ЖОО. Бұл ЖОО-ға: жоғары академиялық дайындық, кең ауқымды зерттеушілік жұмыс, автономия, дәреже беру құқығы тән.

Академиялық емес ЖОО-на қолданбалы сипатта дайындайтын жоғары кәсіби оқу мекемелері жатады.

Формалды түрде толық орта мектепті бітірген түлектер аттестатына сай ЖОО-ға түсе алады. Дегенмен, талапкерлердің көп болуына орай шектеулер де бар. Екінші мамандық алғысы келетін шетел азаматтарына, оқуын бітірген соң нақты бір жерде жұмыс істеу міндеттелгендерге квота (жеңілдік) бар, ал қалған орындар аттестаттың орташа балына, ЖОО-ғы орынды күту мерзіміне орай үлестіріледі.

Сонымен қатар еңбек нарығындағы қажеттіліктерді жоспарлау мен жобалаудағы жаңа жүйенің жоқтығы, жоғары мектепке қабылдаудағы арнайы мамандардың аздығы секілді мәселелер де кездеседі.

Соңғы он жылдықта Германияның жоғарғы мектебі айтарлықтай қиыншылықтарға кезікті. Көпшілігі барлық қиыншылықтың себебін білім беруді мемлекет тарапынан реттелуінен көреді және бәсекелестік арқылы білімнің жоғары стандарттарын қамтамасыз ететін американдық жоғары білім беру жүйесіне наразылық көрсетеді. Жоғары білімнің нарықтық жүйесін жақтаушылар мамандарды жұмысқа алуда формалды білімнен гөрі біліктілігіне аса мән береді. Бұл олардың ойынша еңбек нарығында бәсекелестікті күшейтеді, ЖОО мамандарының біліктілігіне қойылатын талаптарға оперативті ықпал етеді. Талапкерлердің көпшілігі ЖОО-на гимназияның жоғары сыныптарында оқытылған пәндерге сай мамандықты таңдайды. Студенттердің бағалауынша гимназиядағы дайындық курстары жоғары мектепте де сәтті оқулары үшін қажетті білімді бермейді [42]. Оқу жоспарлары ең қажетті пәндер жиынтығымен шектеледі. Әрбір студент белгілі бір бөлімнің оқу іс-шараларының тізбегін пайдалана отырып, жеке жоспарын жасайды. Академиялық еркіндік принципіне сәйкес басқа бөлімдегі дәрістерге қатысуға болады, тіпті, басқа ЖОО-да, бірақ емтиханды өзінің түскен оқу орнында тапсырады.

Оқу мерзімі жалпы теориялық пәндерде 4 семестрден тұрады, содан соң диплом алды, емтихан болады, содан кейін 4 семестр арнаулы және бітіру емтиханы болады. Оқу мерзімінің көлемі орта есеппен аптасына – 36-сағат, оның 19 сағаты кіші курстарда аудиториялық болады, жоғары курсқа қарай сағат саны азая береді [42].

Оқу уақытының үштен жартысы – дәрістер, семинарлардың мөлшері мамандандыру кезеңіне қарай артады. Көптеген ЖОО-да зейіннің жазуға емес, материалға аударылуы үшін алдын ала дәріс конспектісін тапсыру практикасы бар. Бітіру емтиханына диплом алды емтиханын тапсырған және оқытудың екінші кезеңінде міндетті курстарды тындағандар жіберіледі. Бітіру емтихандары дипломдық, мемлекеттік және бітіру болып бөлінеді. Дипломдық емтиханды техникалық, экономикалық, жаратылыстану-математикалық маман атағына ие болуы үшін, ал мемлекеттік емтиханды медициналық, педагогикалық, заң және т.б. мамандық түлектері тапсырады. Содан кейін олар тәжірибеден өтеді және екінші мемлекеттік емтихан тапсырған соң дербес жұмыс жасай алады.

Жоғары кәсіби оқу мекемелері – негізінен техникалық және экономика мамандығы бойынша қолданбалы сипатта дайындалады. Олар студенттердің жалпы санының 23,3 %-ын құрайды.

Сондай-ақ жоғары мектепке бөлінетін мемлекеттік қаржының 8% - ы ғана бөлінеді. Әсіресе, жастармен кәсіби бағдар жүргізу маңызды орынға ие. Еңбек ведомствасымен білім беру органдарымен ынтымақтаса отырып кеңес беру орталықтары жұмыс жасайды. Кейбір ЖОО оқу басталардан екі апта бұрын бағдарлану фазаларын өткізеді: талапкерлер ЖОО-мен танысады, оқуға қабылдау, педагогикалық үрдістің ұйымдастырылуы туралы қажетті ақпаратты алады. ЖОО-ның негізгі жұмыс бағыттары бойынша шолу дәрістерін тыңдайды. Олармен психологтар, тьюторлар жұмыс жасайды.

Көптеген зерттеушілердің мойындауынша дүниежүзіндегі бірден-бір тиімді жоғарғы білім беру жүйесі АҚШ-та, бірақ АҚШ-тың бастауыш және орта мектебіндегі білім жүйесін халықаралық салыстыру бұл деңгейлердің әлсіздіктерін көрсетеді [42].

АҚШ-тағы алғашқы білім беру аумағындағы реформалар Кеңес Одағының бірінші жасанды жер серігін ұшырумен байланысты болды. Тіпті, кейбір заңдар мен бағдарламалардың атауы да мысал бола алады: «Ұлттық қорғаныс жолындағы білім туралы Заң» 1958 жылы қабылданды. «Ұлттық қорғаныс жолындағы студенттерге қарыз» атты бағдарлама жоғары білім алғысы келгендерге қаржылық қолдау көрсетуге бағытталған.

АҚШ-тың жоғары білімінің қалыптасу құрылымының диверсификациялануымен сипатталады: курстар, оқу бағдарламалары біртұтас әлеуметтік институт болып табылады; олар маңызды әлеуметтік және идеологиялық қызметтерді орындайды. АҚШ президенті Дж. Буштың білімдендіру реформалары бағдарламасына көңіл аударайық. Ол америка қоғамының тарихи идеалына сай жасалды және «Барлық балаларға теңдей мүмкіндік» деп аталды. АҚШ білімі әртүрлі мәдениет адамдарын, түрлі діни конфессияларды, түрлі әлеуметтік және саяси көзқарастарды біріктіру мақсатын көздейді. XII ғасырдың басынан XIX ғасырдың аяғына дейін Ұлыбританияның жоғары білімі екі университет – Оксфорд және Кембридж арқылы көрсетілді.

Алғашқы күнінен бастап XVIII-ғасырдың ортасына дейін бұл университеттер рухани жұмыскерлерді дайындады. Екі университетте де

студенттер саны аз болды және XVIII ғасырдың ортасына қарай олардың саны азайғаны соншалықты, тіпті, ол университеттер қиын жағдайда жұмыс жасады. Бұл жылдары университеттердегі оқытушылардың бейнесіне де ағылшындықтардың көңіл толмаушылығы болды [43]. XIX ғасырдың басында оқыту деңгейі Еуропа университеттерінен айтарлықтай қалып отырды – ол аймақтық колледж деңгейіне сай болды, бұл мекемелерде ғылыми-зерттеулер жүргізілді. Екі университетте де оқу-ғылыми және тәрбиелік іс-әрекетердің ұқсас болуы салдарынан екі университетке ортақ Oxbridge (Оксбридж) атауы пайда болды.

Ұлыбританиядағы Оксбриджден басқа XVIII-XIX ғасырларда оқу орындары қарқынды дами бастады. Шотландияның (St.Andrews, Glasgow, Aberdeen, Edinburgh) 4 ежелгі университеттері жұмыс жасады. Олар XV-XVI ғасырларда негіздерін қалады және Оксфорд пен Кембриждегі сияқты оқыту жүйесі қымбат болды. XVIII ғасырда олар бұдан бас тартты. Аудиторияда профессорлар дәріс оқи бастады. Лекторлар қандайда бір сала бойынша маманданды, ол профессорлардың ғылыми деңгейінің көтерілуіне әкеледі, сөйтіп өз саласының білгіріне айналды, ғылыммен айналысты, ойшыл болды. Мұның бәрі студенттердің ғылыми деңгейіне ықпал етті [43]. Ұлыбританияда XIX ғасырдың басындағы Шотландия университеттерінің беделі жоғары болды және елде (Лондонда – 1826, Дурхемде – 1834 ж.) жаңа университеттерді ашуда шотландық ЖОО-ның құрылымы пайдаланылды. Сонымен қатар Оксбрижде реформаға ұшырады: салыстырмалы түрде көптеген студенттерге профессорлардың дәріс оқу жүйесі енгізілді; ғылыми-зерттеулер назардан тыс қалды, жаттандылық жүйесінен бас тартты. Мұндай өзгерістер «Оксфорд пен Кембриджді әлеуметтік бедел мен интеллектуалды ықпал ету ретіндегі үлгісін» сақтап қалуға мүмкіндік берді.

Бірақ, кейбір зерттеушілер, мысалы Б. Кларк АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесімен салыстырғанда, кемшіліктерді көрсетуге бейім болды.

Дегенмен, көптеген зерттеушілер Ұлыбритания университетінің жоғарыдағы ерекшеліктерін жетістік деп түсінеді және әр ел немесе аймақ өзіндік болмысқа ие болуға құқылы екендігін айтады. Ұлыбритания университеттері XIX ғасырдың соңына қарай шіркеуліктен аристократиялыққа өтті, профессорлар ғылыммен айналыса бастады, бірақ Германиямен салыстырғанда ғылыми зерттеулер олардың басты міндеттері бола қойған жоқ. Студенттерді жүйелі ғылыми дайындау әлі қолға алынбады.

PhD ғылыми дәрежесі Ұлыбританияда кейінгі кезде ғана қабылданды. XX ғасырда Ұлыбританиядағы жоғары білім беру жүйесін қаржыландыру негіздерінің бұзылуы университеттерді мемлекетке тәуелді етті. 1961 жылы көрнекті экономист К.В. Роббистің басшылығымен өкіметтік комитет құрылды. Комитет қорытындыларында: «Егер жоғары мектеп тез арада қайта құрылмаса болашақ бәсекелестік әлемде өзінің жақсы қалпын сақтап қалуға үміті азая береді», делінген. 60-жылдарға дейін жоғары білімді тек университеттер ғана берді, сол себептен жоғары білімді тұлғалар белсенді тұрғылықты халықтың тек 5% -ын ғана құрады, ірі мемлекеттік кәсіпорындағы жоғары лауазымдылар

ішінде 87 % ның жоғары білімі болмады. Бұл кезде 22 университетте тек 102 мың студенттер оқыды [43].

Бұл нұсқаулардың нәтижесінде университеттер саны өсті және университеттерге балама ретінде жоғары білімнің қоғамдық секторы құрылды. Роббинс комитетінің жұмысы Ұлыбритания жоғары білім беру жүйесіндегі дәстүрлі консерватизмнің талқандалуына ықпал етті.

Білім министрлігі ЖОО-ның ағымдағы іс-әрекетіне араласпай, ресурстарды қаржыландыруды тарату арқылы ғана ықпал етіп отырды.

Университет қоры бойынша құрылған кеңес (1988 ж.) құрамына: мемлекет, жоо, мектеп, қаржының таратылып отырылуын бақылайтын мамандар дайындаушы ұйымдар кіреді.

Университеттер қаржыландырудың 80% -ын мемлекеттік бюджеттен алады. Қаржы ғылым мен техниканың алдыңғы қатарлы бағыттары бойынша мамандар дайындауға бөлінеді. Егер бұрын қаржы тұтастай зерттеу іс-әрекетіне бөлінсе, енді нақты тақырып пен орындаушыға бөлінеді.

Ұлыбританияда ғылыми зерттеулердің 11% -ы университеттерде жүргізіледі және барлық бөлінген қаржының (университетке бөлінген қаржының) 40% -ын құрайды. Мысалы, 1990 жылы жалпы мемлекеттік бюджет шамасынан университетті қаржыландыру кенесі ғылымға 15,7% -ын бөлді (763 млн фунт стерлинг). Екінші деңгейлі студенттерді қолдауға бағытталған ғылыми қаржыландырудың екінші легі 5 түрлі Кеңес арқылы таралады (медицина, ауыл шаруашылығы, қоршаған орта, ЖОО мен колледждерді қаржыландыру бойынша). 1987 жылы барлық 5 Кеңес ғылым және технология бойынша Кеңестің қарамағына өтті. Ұлыбритания ЖОО білім департаменті басқарады. Негізгілері ағылшын департаменті болып саналады. Ол білімнің барлық деңгейлерін дамытудың жалпы стратегиясын жасайды. Қаржы тұтқасы арқылы оқу орындарына ықпал етеді, соның ішінде университеттерге де. Басқа департаменттер университеттен басқа аймақтағы білім мен мектепті басқаруды жүзеге асырады. Департаменттер жекелеген оқу орындарын бақыламайды, оны білімнің корольдық инспекциясы және жергілікті органдар орындайды. Корольдық инспекция университеттерден басқа барлық білім беру мекемелерін қадағалайды.

Университеттер мен басқа да ЖОО-ның автономиясы ұйымдастырушылық құрылымы оқу бағдарламасы, оқыту әдістері, талапкерлерді таңдау мәселелерінен көрінеді. Ал университеттердің автономиясы ғана білімдерді, білім туралы құжат үлгілерін, ғылыми атақ пен дәреже атауларын бағалаудан көрінеді және ол Ұлттық академия дәрежесін беретін Кеңес – Council for National Academic Awards (CNAА) деп аталады. Ол 1964 жылы Роббинс комитетінің өтініші бойынша құрылған болатын. Мұнда университет жүйесінен тыс академиялық дәреже алуға мүмкіндік туды, олай болса, академиялық дәреже берудегі университеттің автономиясы бұзылды.

Университет ректорлары мен басқа да ЖОО директорларының комитеті оқу орындарының қызығушылықтарын қолдайды, ЖОО-ның ынтымақтас-тығын бақылайды.

Университет құрамына бөлім мен колледж кафедрасының факультеттері: аспирантура және докторлық мектептер, зерттеушілік институт орталықтары, және басқа да ғылыми мекемелер кіреді.

Басқа ЖОО-ры ішінен политехникалық институттарды, дербес колледждерді, жоғары білім беру институттарын атауға болады.

Сондай-ақ университетте басқа оқу орнының студенттерінен емтихан қабылдау мен оларға дәреже беру жүзеге асырылады.

ЖОО-ға негізінен оқуларын ЖОО-да жалғастыруға бағыттаған академиялық білім беретін грамматикалық мектептің түлектері түседі немесе тапсырады. Мұндай мектептердегі оқу ұзақтығы 11 жыл және екі жыл ЖОО-ның профилі бойынша міндетті 11 жылдық оқудан соң оқушылар емтихан тапсырады. Одан кейін оқушылардың 60%-ы мектептен шығады, ал қалғандары жеке оқу жоспары бойынша 2 жыл оқиды. Онда: ағылшын тілі, дінтану, дене шынықтыру және 2-3 бейіндік пәндер міндетті түрде оқытылады, соның ішінде біреуі – негізгі міндетті болып есептеледі. Оқу мерзімінің үштен екі бөлігі бейіндік пәндерге кетеді. Осыдан кейін емтихансыз ЖОО-на түсуге мүмкіндік беретін жоғары деңгейдегі жалпы білім туралы аттестатты алады. Университетке тапсырушылардың көпшілігі (90%) Орталық кеңеске мамандық сілтемесі бойынша қабылдау туралы өтініш береді. Университеттер құжаттар конкурсы негізінде тізімге алу туралы шешім қабылдайды. Кейде жеке сұхбаттасу немесе тестілеу арқылы жүзеге асырады. Оксфорд пен Кембридждің кейбір колледждерінде емтихан алынады. Әдетте талапкер аттестатында кемінде 2 пән профилі бойынша жоғары деңгейде тапсыруы керек. Политехникалық институт үшін 1 пән және құжаттар оларға тікелей беріледі.

1986 жылы заң бойынша мектептер оқу бағдарламаларын жергілікі білім органдарымен сәйкестендіруі тиіс. Мектептер оқу жоспарлары, оқыту әдістері мен құралдарын таңдауда еркін, бірақ деңгейлері бірдей, себебі олар емтихан кеңесімен бекітіледі, ал олар университеттермен байланысты.

Әсіресе, жеке меншік, қымбат, беделді мектептердің, мысалы, Чартерхаус, Итон, Хэрроу секілді мектеп түлектеріне университетке түсуге мүмкіндіктері мол. Олардағы оқушылар саны орта есеппен мектеп оқушыларының жалпы санының 4% -ын құрайды. Олардың Оксфорд пен Кембриджге түсуге мүмкіндіктері бар. Саясат, экономика, аристократиялық жерлердегі жетекші позицияның 60-70%-ын жоғарыда аталған мектептің түлектері құрайды.

Ұлыбританияда 46 университет және 47 әртүрлі ЖОО жұмыс жасайды. Оқу процесі қазаннан маусымға созылады, 3 семестрге бөлініп 8-10 апта оқиды. Университеттерде аптасына орташа 14 сағат аудиториялық болса, 23-сағат студенттердің өзіндік жұмысына беріледі, политехникалық институттарда сәйкесінше 22-17 сағат беріледі. Аудиториялық уақыттың 50% -ын дәрістер құрайды. Екі студенттен он студентке дейін жұмыс жасайтын оқытудың жеке дара топтық (тьюториал) әдісі кең тараған. Ол аптасына бір рет болады. Жаратылыстану және қолданбалы ғылымдар үшін зертханалық жұмыстар оқу мерзімінің 30-40% -ын алады, сондай-ақ семинарлар мен практикалық сабақтар да өтіледі. Университеттердегі сабақтар өздерінің академиялылығымен ерек-

шеленеді, сол себептен де өндірістік практикаға аз уақыт бөлінеді. Университеттердегі оқу мазмұны әдетте, тар практикалық іс-әрекетке емес, керісінше, студенттердің өз бетінше жана мәселені қарастыра алатындай кең ауқымды саланы қамтиды. Мамандарды қалыптастыру қосымша ЖОО-ға оқыту арқылы жүзеге асады, біліктіліктер сәйкесінше, кәсіби ұйымдармен куәландырылады.

Бакалавр дәрежесін алу үшін әдетте екі негізгі емтихан бірінші және екінші жылдан соң, қалғандары аралық тапсырылады. Барлық емтихандар жазбаша өтеді, олардың ойынша бұл объективті болып табылады. Бірінші академиялық дәреже – бакалавр (оқу мерзімі – 3-4 жыл, медицинада – 5-6 жыл) екі түрлі: қарапайым (кең ауқымды пәндерді жалпылай оқу) және қадірлі (шектеулі ғана пәндерді терең оқу) дәрежелер болып келеді. Қарапайым дәрежелер студенттердің магистр және доктор атағын алуына мүмкіндік бермейді. Ғылым, өнер немесе философия магистрі дәрежесін алу үшін бакалавриаттан соң 1-2 жыл оқиды немесе ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысады. Магистр дәрежесі оншалықты тарала қоймаған және ол докторлық дәреженің толық курсынан өте алмағандарға беріледі. Жоғары білімнің екінші дәрежесі, әсіресе, докторлық дәреже Ұлыбританияда кейінірек беріле бастады. 1918 жыл алғаш рет PhD ғылыми дәрежесі АҚШ-тан 50 жыл кейін беріле бастады әрі көп жылдар бойы диссертацияны қорғау бірегей болып келді. Егер бұл осылай жалғаса бергенде шетел студенттері Германияға оқуға кетер еді, сол себептен де жоғары мектептің екінші сатысын көтеруге көңіл бөліне бастады. Философия ғылымының докторы атағына ие болу үшін диссертация қорғаумен аяқталатын ғылыми-зерттеу жұмысы орындалады және соңында емтихан тапсырылады. Бұл деңгейде студенттер бакалавриаттан кейін дәрістерге қатыспай-ақ, өз бетінше оқиды. Ғылым, әдебиет немесе құқық докторы дәрежесін ғылым мен техника дамуына үлес қосқандығына орай, яғни, жариялаған ғылыми еңбектеріне байланысты береді.

Ашық университет 1917 жылы құрылды, ол 250 оқу орталықтарынан тұрады және сырттай оқуды жүзеге асырады. Мұнда 150 мың студенттер оқиды. Ашық университеттерде академиялық дәреже беріледі. Сондай-ақ әртүрлі курстар: жалпы білімдендіру, біліктілікті арттыру, баспа материалдарын, теле және радио бағдарламалары.

Францияның білім беру жүйесі тікелей елдің дамуымен байланысты. Париждік университет XII ғасырда негізін қалады, ол Еуропадағы Болоньядан кейінгі ең көне университет болып есептеледі. 1789 жылға дейін Француз революциясынан кейінгі жабылып қалған 12 университет жұмыс жасап келді. Дегенмен мемлекет өзінің әртүрлі саладағы мамандарға зәру екендігін мойындады да, сол себептен XVIII ғасырдың соңына қарай бірнеше кәсіби мектептер мен жоғары мектептердің негіздері қаланды. Кейін олар университет дәрежесіне көтерілді. Мұның барлығын мемлекет басқарды да олар мемлекетке қызмет етті.

Дегенмен, ел университетке зәру болды да Наполеон Банопарт тұсында империялық университет құрылды, аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс жасады. Барлығын Париж басқарып отырды. Факультеттерді таңдау шектеулі болды: медицина, филология, заң және ғылым. Француз университеттеріндегі кейбір факультеттер саны XIX ғасырдың соңына дейін және көпшілігі XX ғасырға дейін сақталып келді.

Франциядағы жоғарғы оқу орындарына жалпы орта білімнің базасында дайындықты 2-6 жыл мерзімінде жүзеге асыратын оқу мекемелерін жатқызады. Орта білімнен кейінгі білім негізінен екі типке: университеттік және мамандандырылған, деп бөлінеді.

ЖОО-ға түсу үшін ,бастауыш мектеп (жыл), орта білімнің бірінші циклі (4 жыл) ол жалпы білім беретін колледждерде және лицей немесе арнайы училищелердегі орта білімнің екінші циклі (3 жыл) тұратын толық орта білім болуы керек. Жоғары мектептегі оқу үлгерімінің нәтижесіне түлектерге қарай бакалавр дәрежесі беріледі. Бакалавр дәрежесі Франциядағы жоғарғы мектептегі алғашқы баспалдақ болып табылады, сол себептен орта мектептің жоғары сатысы орта және жоғары білімнің арасындағы аралық болып табылады. Егер лицейдің мамандандыру процесі университет кәсіптеріне сай келсе, бакалавр дәрежесін алғандар емтихансыз ЖОО-ға түседі.

Мамандандырылған ЖОО-да емтихан қорытындысы бойынша және ЖОО-ның кәсібіне сай алдын ала дайындығы бойынша университеттен ерекшеленеді.

Францияда университеттік және университеттік емес типтегі ЖОО-на қабылдаудағы өзіндік ерекшеліктер қатты сынға түсуде, себебі жоғары мектепке талапкерлерді рационалды түрде қабылдауға мүмкіндік береді. Елдің жоғары білім беру жүйесінің алдында тұрған өзекті мәселе – бакалаврдағылардың мүмкіндіктері мен талпыныстарын ескере отырып, мақсатты бағдарлану жүйесін жасау болып табылады.

90-жылдарға дейін университеттерде оқыту үш циклден тұрды:

- бірінші цикл (2 жыл) – жалпы ғылыми дайындық, оқу бітірген соң білім аумағын көрсете отырып, жалпы университеттік білім туралы диплом (DEUG – Diploma d etudes universitaires generales) беріледі;

- екінші цикл – кәсіби дайындық (1 жыл) – бітірген соң лицензиат дипломы беріледі, тағы бір жылдан соң, екінші циклдің соңында мэтриз (Maitrise) дипломы беріледі;

- үшінші цикл (1 жыл) - салада кәсіби мамандық алу үшін қалғандарға берілетін жоғары мамандандырылған білім туралы (DESS – Diplome d etudes specialisus) диплом беріледі.

1990 жылдан бастап Licence мен Maitrise-нің баламасы ретінде ғылымға ерекше қабілетті студенттер үшін магистратура енгізілді. Онда түлек арнайы бағдарлама бойынша үш жыл оқыған соң магистр дәрежесіне ие болады.

DEA немесе Magistere дипломы бар университет түлектері тағы 3-5 жыл оқу арқылы докторлық дипломға, яғни Ph.D философия докторы дәрежесіне ие болады. Сондай-ақ басқалардың ғылыми жұмысына басшылық ету мүмкіндігіне ие болатын докторлықтың екінші сатысы да енгізілуде. Бұл құқық

жұмыс жиынтықтарына байланысты ғылыми дәрежелерді беру бойынша Комссия арқылы бекітіледі.

Штаттық оқытушылар: дәріс берушілер және университет оқытушылары болы екі категорияға бөлінеді.

Дәріскер-оқытушы болу үшін докторлық дәрежесі болу керек; алдын ала біліктілердің тізіміне енуі тиіс (1993 жылдан бері бар); университеттегі бір лауазым алу конкурсына қатысқан болуы керек; ол лауазымға арнайы комиссияның шешімімен таңдалып алынуы тиіс.

Университет оқытушысы болу үшін бірнеше жыл ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысуы қажет, ғылыми жарияланымдары жарық көруі; доктор дәрежесін иеленуі; алдын ала біліктілер қатарына ілігуі ; ғылыми – зерттеу жұмысына басшылық жасау құқығына ие болуы тиіс.

Олай болса, оқытушының штаттық лауазымды иеленуі үшін ғылыми зерттеу жұмысымен айналысуы қажет.

Басқа да жоғары оқу орындары сияқты университеттерді ғылыми зерттеу мен жоғары білімнің Ұлттық кеңесі арқылы Ұлттық білім министрлігі басқарады. Францияның барлық территориясы 28 оқу округіне - «академияға» бөлінеді. Университеттегі негізгі административті бірлік факультет болатын, қазір оқу-зерттеушілік бірлестік. Олардың мақсаты – оқу үрдісі мен зерттеу іс-әрекетін біріктіру, студенттердің кешендік пәнаралық дайындығын жүзеге асыру. Бір-бірінен мүлде бөлек факультеттер мұндай мүмкіндікке қолы жетпеді. «Нәтижесінде кешендік пәнаралық зерттейтін ғылыми практикаға әдіснаманың жүйелі амалын енуіне алып келді» [43].

Францияның ЖОО-ғы педагогикалық жүктеме 26 оқу аптасына орташа алғанда 192 астрономиялық сағатты құрайды. Осы сағатардың үстіне түсетін жүктемеге қосымша ақы төленеді. Әкімшілік қызметті орындайтын оқытушыларға еңбек ақысы сақтала отырып, жалпы педагогикалық сағат жүктемесінің жартысы алынып тасталады. Мысалы, университеттің вице-президентінен 120 сағат, факультет деканынан 150 сағат қысқарады. Егер ниет білдірсе, олар толық педагогикалық жүктемені орындай алады, бұл жағдайда оларға қосымша ақы төленеді.

Франциядағы ғылыми- зерттеулер мемлекет арқылы қаржыланатын негізгі екі ғылыми жүйеде жүзеге асады. Олар: ғылыми- зерттеудің Ұлттық орталығы (CNRS) – беделді әрі жоғары кәсіби, оншалықты беделді емес әрі құрылымдық жүйесі тұрақсыз, олар DEA деңгейіндегі студенттердің ғылыми дайындығына жауап береді және докторық дәреже береді. CNRS университеттермен тығыз байланысты, себебі ол жердегі қызметкерлердің 70-%-ы оқу орындарының аумағында орналасқан зертханаларда жұмыс жасайды. Университет ғалымдары өздерінің оқу орындары атынан зерттеу жұмысын жүргізеді, ал CNRS зертханаларында егер ондай зерттеулер халықаралық тұрғыда мойындалса, мұндай бедел университетке беріледі. Кейбір авторлар бастапқы кезде-ақ университеттік білім беру концепциясында айтылған оқыту мен зерттеудің бірлігі сақтала ма?,-деп күдік келтіреді.

Жоғарыда айтылғандарға қарағанда Ұлыбританиядағы университеттер әрқайсысы өзіндік дербестікке ие бірнеше колледждердің бірігуінен пайда болды, сол себептен де мұнда білім сапасы төмен. Францияда зертханалардың кейбір бөлігі CNRS (Францияның ғылым академиясы) университет аумағында орналасқан, сондықтан да ғылыми зерттеулерді жүргізуде университет ғалымдары мен академияның ынтымақтастығы жақсы дамыған. Бұл елдерде мемлекет ғылыми зерттеулердің 80 %-ын қаржыландырады.

Бұл елдердің жоғары білім беру жүйесінде студенттерге өздерінің қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес оқу бағдарламаларын таңдауға мүмкіндік береді: екі деңгейде де ғылыми және өндірістік бағыт бар. Студенттің үздік диплом алуы үшін баллдары жоғары болуы керек, сонымен қатар өзінің бағдарламасына кейбір қосымша курстарды қосуы тиіс.

Қазіргі уақытта беделі жоғары оқу орындарында бірінші деңгейдегі студенттерге қарағанда, екінші деңгейдегі студенттер саны басым болатындығы байқалған.

Біздің еліміздегі университеттер ресейлік үлгіде жасалғандықтан, біздерге олардың құрылуы мен даму тенденцияларын зерттеп алған тиімді. Ресей университеттерінде дін мәселесі өзекті болмаған, оны бұл елдің жоғары оқу орындарында діни факультеттердің болмағандығы дәлел бола алады. Бұл салыстырмалы түрде оларда кеш пайда болғандығымен түсіндіріледі. XVIII ғасырда Ресейде мемлекет шіркеуге билік жүргізді, сол себептен алғашқы университеттер шіркеудің емес, мемлекеттің қарамағында болды.

Ресейлік университет еуропалықтардан жеті ғасырға кеш пайда болды, ал оларды ұйымдастыруға деген талпынысты мемлекет жасады.

Статистикалық мәліметтер мен тарихи әдебиеттерді талдаулардың көрсетуінше, XIX ғасырдың алғашқы он жылында қоғам университетке енжар көзқараста болды, университеттердің өздері де қоғам дамуына оншалықты ықпал ете қойған жоқ. Дегенмен, 30-жылдарда университеттердің ағартушылық іс-әрекеті, олардың белсенді түрде қоғамның мәдени және әлеуметтік-саяси өміріне араласуы олардың «әлеуметтік беделінің» артуына алып келді. Оның бірден бір көрінісі – Мәскеу университетінің қызметі. Әрине, бұл оқу орны басқа көптеген ресейлік классикалық университеттерге қарағанда, жарты ғасыр ерте пайда болған (1755 ж.) және XIX ғасырдың басында жоғары әлеуметтік мәні бар мәдениет пен ғылым орталығына айналды. Бірақ Мәскеу университеттерінің қоғамдық беделінің артуы XIX ғасырдың екінші жартысына, яғни, Ресейдің барлық прогрессивті күшінің наполеондық әскерге қарсы бірігуі кезіне тура келеді. Студенттер мен оқытушылардың қоғамдық қозғалыстарға қатысуы да маңызды рөл атқарады. Университет күнделікті қоғам өмірінен тыс қалып қойған жоқ. Ол тек қоғам рухын бойына сіңіріп қана қоймай, қоғамдық ойдың дамуына бағыт қалыптастырды. XIX ғасырдың 20-40-жылдарында қоғамның университетке деген қатынасы өзгерді, қоғам университеттің мәдени рөлі мен қоғамдық ықпалын мойындады. Мемлекеттік оқу орындары кенестік дәуір қарсаңында да өндірістік емес профилде болды, сондықтан ондағы кадрлар негізінен мемлекеттік аппарат үшін дайындалды.

Мұның нәтижесінде ресейлік модельдегі классикалық университеттерде утилитаризмнен алшақ, «таза ғылым храмының» рөлі мықты бекіді. Ресейдегі классикалық университеттердің бірден-бір ажырамас сипаттамасы олардың іргелі ғылымды ұстануында болды.

Кенестік дәуірдегі университеттердің дамуын анықтайтын факторларға талдау жасап көрелік. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында университеттердің жылдам өскендігін байқауға болады. Егер 1914 жылы Ресей империясының аумағында 9 университет болса, 1918 жылы олардың саны 24-ке жетті. Жаңадан құрылған ЖОО ұйымдастырушылық жағынан да, сапалы білім беру іс-әрекеті жағынан да университет статусына сай келмеді. Ресейлік университеттерді ұйымдастыруда неміс университеттерінің үлгісі басшылыққа алынды.

Университеттік білімнің интернационалдық сипатын, оның тарихи тамырын ескеру, классикалық университет идеясының дамуын зерттеу қандай да бір елдің білім беру аумағымен шектеліп қалмайды, ол отандық ЖОО-ның дамуына ықпал еткен классикалық университеттің әлемдік концепциясына назар аударуды талап етеді.

Университет қызметі туралы көзқарастардың тарихи қалыптасу процесін талдай келе, Н.С.Ладыжец оларды «аксиологиялық әткеншек» ретінде сипаттайды. Оладың шеткі нүктелері модельдік оқытуға немесе зерттеуге бағытталуын көрсетеді. Қандай да бір модель бағдары тарихи қосымшаны құрайды [29]. Амплитуда қозғалысы арта түседі, университет моделі жаңа мәнді сипатқа ие болады. Н. С. Ладыжец экономикалық қозғалыстар, тұрақсыздық кезінде оқытушы моделі басты орынға шығатындығын айтады. Тыныштық кезінде университеттің зерттеушілік бағыттағы моделі көрініс табады. Бұған Х. Ортеги-Гассет пен К. Ясперстің тұжырымдамалары мысал бола алады. Университеттің бірегейлігіне, әмбебаптылығына қарамастан жетекші білім беру жүйелерінің өздерінің мәдени дәстүрлеріне сай ерекшеліктері бар. 1930 жылы Абрахам Флекснер американдық университет моделін сипаттады. Ондағы мақсаты гумбольдтық университет дәстүрін ұлттық әлеуметтік және білімдендіруші американдық контекстке бейімдеуді, американдық университеттердің көп кәсіптендірушілігін сыни тұрғыда бағалады.

Ньюменнің либералды-бағдарлы университет идеясына қарсылық білдіре отырып, 1953 жылы Роберт Хатчинс интеллектуалды тәуелсіз ойдың орталығы ретіндегі университет моделін құрастырды.

Жоғары оқу орындарының құндылық бағдары мен қызметі, институционалдық табиғаты мәселелерін қарастыру университеттің ұлттық моделін іздестірумен байланысты болды. Бұл процесс XIX ғасырдағы көптеген еуропалық мемлекеттерге тән болды. Дәл XIX ғасырда университеттік білім беру концепциялары құрастырылды, кейінірек олар классикалық деген атауға ие болды. Университет сипаттамаларының ішінен ең негізгілері алынады, университет алдында тұрған міндеттер түзетіледі. Бірақ мақсаттары:білім беру, ғылым, мәдениет өзгермейді.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі университеттер білім, ғылым, мәдениеттің біртұтас орталығы ретінде емес, тәрбие мен ағартушылық іс-әрекетін міндетіне алатын білімдендіру құрылымы ретінде қарастырылады. Бұл 1803-1804 жылғы ережеде бекітілді және тұрғын халықтың білім деңгейін көтеру мен жастардың студент ретіндегі дайындығын артыру мақсатын көздеді. Әлемдік тарихи тәжірибенің көрсетуінше, қоғам мен университет бірін-бірі толықтырады: қоғам білімді тұлғаға, ғылымға, мәдени идеалдарды сақтап қалуға мұқтаж болса, университет жоғары мәдени үлгілерді таратады.

И. Н. Пироговтың пікірінше, университет мектептер арасында жоғары орынға ие бола отырып, өзінің қызметін жоғалтады, сондықтан не еркін ғылыми мекеме емес, не қоғамдық-білімдендіру емес, не тәрбиелік, не орта-ғасырлық-корпоративтік орын болмай қалады [45]. Ресей университеттері жасанды бастауларға негізделе құрылғандықтан «оқыған және жартылай оқыған пролетариат пайда болуда», -дейді Н.И.Пирогов. Ал университеттің өмірлік күші – профессорлар ұжымымен бейнеленетін ғылым болып табылады.

Автономия мен екіндік негізінде ғылым мен білімді біріктіру университет ережесінде бекітілді. Университет фундаменталды ғылымдардың орталығына айналды. Жаңа ереже Ресей университетінің моделіне Гумбольдтық университетке тән сипат берді әрі университеттік білімнің дамуына ықпал етті.

XX ғасырдың басында Ресей мен Қазақстандағы өндіріс пен өнеркәсіптің дамуы білікті кадрларға деген сұранысты арттыра түсті. Ресейдің жоғары білім беру жүйесі фундаменталды ғылымға негізделгендіктен бұл сұраныстарға жауап бере алмады. Жоғары білім беру жүйесінде пайда болған мәселелер алғашқы он жылдықта шешімін таппады. Білім беру жүйесіндегі ұзаққа созылған дағдарыс кеңес өкіметі тұсындағы классикалық модельдегі университеттің деформациялануына алып келді.

Жоғары мектепке қатысты мәселеде Кеңес өкіметінің саясаты негізінде 1918 жылғы М.Н.Покровскийдің тезисі алынды. Бұл қағида классикалық университетке тән мынадай сипаттамаларды, яғни, зерттеушілік пен оқытудың бірлігі, ағартушылық іс-әрекет пен автономия бірлігін сақтау керектігін айтады. Бірақ «Ресей университеттері туралы қаулыда» университетке деген утилитарлық көзқарас айтылады. Осы қаулыға сай: «практикалық іс-әрекеттің түрлі саласы бойынша мамандар дайындау, республиканың ғылыми, ғылыми-техникалық және өндірістік саласы бойынша ғылыми жұмыскерлерді дайындау, соның ішінде жоғары мектептің өзіне – пролетариат және шаруа адамдары ішінде ғылыми білімдерді кеңінен тарату және т.б.» сияқты жоғары мектептің негізгі міндеттері айқындалды. Олай болса, университеттің: оқыту, тәрбиелеу, ағартушылық қызметтері көрсетілді. Ғылыми-зерттеу жұмысы оншалықты ерекшеленіп көрсетілген жоқ.

Осыған орай ары қарай өңдеуді қажет ететін негіздеме ретінде біздер: тұтас педагогикалық процесс (В. С. Илин) [46], Н. Д. Хмель [47], тәрбие мәдениет пен адамгершілікті адамды қалыптастыру ретінде Е.В. Бондаревская [48] тұлғаға бағдарланған білім беру В. В. Сериков [49], аксиологиялық амал А.В. Петровский [50] тұжырымдамаларын қарастырамыз. Педагогикалық жүйенің

индивидтердің тұлғалық қызметтерін дамытуға, оқушы тұлғасының өзіндік дамуы мен әлеуметтенуіне бағдарланған тұлғаға бағытталған білім берудің ғылыми негіздерін құрастыруға орай олар өзара бірігеді.

Тұлғаға бағытталған білім беру идеясын жүзеге асыру болашақ мамандардың өзін-өзі білімдендіру мен өзіндік жетілуге деген, педагогикалық іс-әрекетті өзіндік мәдени-адамгершілікті және интеллектуалды потенциалын дамыту құралына айналдырауға деген, әлеуметтік әрі кәсіби құндылықтар жүйесіндегі педагогтың өзін-өзі анықтауына деген қызығушылығын қалыптастыру мен сақтауға тікелей байланысты.

Біздің ойымызша тұлғаға бағытталған амал оқыту үрдісінде әрбір студент тұлғасын дамытуға қолайлы білімдендіру ортасын қалыптастыруға бағытталған.

Өзін тұлға ретінде есептейтін оқытушы басқаларды (ұжымды, студенттерді) сол қалпынша қабылдауға тырысады, оларды өзгеруге әрекет жасмайды. Педагогикалық білім берудің негізгі міндеті оқушылардың өзіндік сапаларын дұрыс қолдана алуға, дербес ойлана алуға, туындаған мәселелерді өз бетінше шеше алуға қабілетті етіп қалыптастыра алатын оқытушыны тәрбиелеу болып табылады.

Тарихи талдаулардың көрсетуінше университеттік білімнің ұзақ мерзімінде университеттік білімнің: а) классикалық; б) рационалистік тарихи өзгермелі моделдерін көрсетуге болады.

Университеттің классикалық моделі білімдендіру, зерттеушілік, мәдени-гуманитарлық қызметтерден тұрады.

Университет пайда болған кезден бері келе жатқан және қоғам дамуының барлық кезінде өзекті болып табылатын университеттік білімнің білімдендіру қызметі студенттердің білімін қалыптастыруда оқытудың процессуалды әдістерін пайдаланумен сипатталады. Бұл қызмет тұлғаның дамуы үшін қажетті білім, іскерлік, дағдыны меңгеруді меңзейді. Білім мазмұны, оның деңгейі жеке, әлеуметтік және мемлекеттік қажеттіліктермен анықталады.

Университеттік зерттеушілік қызметі университеттік білімнің сияптын анықтайды, себебі, студенттердің шығармашылық қабілеттерінің дамуы олардың ғылыми жұмысқа араласуына тікелей байланысты.

Бүгінде жағдай айтарлықтай өзгерген: әрбір білімдендіру мекемесі өзінің қажеттілігі мен өмір сүруге қабілетті екендігін дәлелдеп отыруға тура келеді. Білімдендіру ортасын гуманитаризациялау ЖОО-ның басты қажеттілігі болып табылады.

Жаңа гуманитарлық парадигмадағы университеттік білімнің басты мақсаты адамның өзіндік орнын ұғыну, онымен өзара әрекеттесе алуға қабілеттіліктің болуы. Яғни, білімді тұлғалық мәнді құндылық деп қабылдау деген сөз. Әлеммен өзара әрекеттесу нәтижесінде оқушы тұлғасының толығы, дамуы болады [51].

Университеттік білім бастапқы кезде, педагогикалық білімнің гуманитаризациялану тұжырымдамасына негізделген, яғни, ол бойынша білім ең алдымен, әлемдегі адам болмысын оның әлеммен өзара әрекеттесуі арқылы мәнін ашудан тұрады.

В.А. Козыревтің білімді гуманитаризациялау идеясында оған жалпы амалдар тұрғысынан келу арқылы түсіндіруіне де келіспеуге болмайды. Ол біріншіден, білімнің жеке-шығармашылық және көпсубъектілік сипаты, мұнда оқытудың мазмұны мен оны меңгеру тәсілдері оқушылардың бұрынғы тәжірибелерінен, олар үшін маңызды білімдендірудегі қажеттіліктері негізінде құрылады; екіншіден, субъективті жаңа білімді оны алудың тәсілдерін меңгеру мен жасау процесі ретіндегі индивидуалды жаңа білімдендіру процесін жасау үшін жағдай жасау.

Айтып өткен идеялар университетті білімнің гуманитарлы сипатын қазіргі заманға сай түсіндіре отырып, ең алдымен, педагогикалық университеттерде, педагогикалық оқу орындарында құрылатын білімдендіру ортасына тән белгілер жиынтығы арқылы жүзеге асады.

Классикалық модель жас ұрпаққа мәдениеттің, білім мен ғылым жетістіктерінің әмбебап элементтерін, адамзат іс-әрекетінің озық үлгілері мен тәсілдерін жеткізу процесі ретіндегі академиялық білім жүйесі болып табылады. Осы модель қоғамның, мемлекеттің, ғылымның, техника мен мәдениеттің одан ары қарай дамуы үшін шығармашылықтың көрінуіне негіз болуы тиіс. Ол болашақ қоғам үшін жоғары білімді, мәдениетті адамды дайындауға бағдарлануы керек. Классикалық білім моделдің мақсаты мен мазмұны ғылым, техника, мәдениет әлемі мен адам өмірінің өткенін, бүгінін, болашағын ұтымды сәйкестендіру болып табылады.

Университеттік білімнің рационалистік моделі қазіргі заманда қоғам мен өркениетке оңтайлы бейімделуге, әмбебап дайындықтың жоғары сапада болуы, болашақ кәсіби іс-әрекетінде терең мамандануы, алдыңғы қатарлы технологиялары жасау мен шығармашылық тұрғыда меңгеруге дайын болуына бағытталады.

Олай болса, университеттің мәдени-гуманитарлық қызметі ең алдымен, тұлғаны жан-жақты қалыптастыруға, оқыту жүйесін ұйымдастыру арқылы әлем картинасын біртұтастығын гуманитарлық және жаратылыстанушылық тұрғыда көруге бағыттау қажет. Мұнда мәдениет әлеуметтік құбылыс ретінде қоғам, адам, табиғат және олардың өзара әрекеттестігі арқылы көрініс табады.

2. ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ДАЯРЛАУ БАҒЫТЫНДАҒЫ АСПЕКТИДЕ УНИВЕРСИТЕТТІК БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

2.1. Жоғары мектеп оқытушысының білім беруді дамытудағы қызметі

Бұл бөлімде ЖОО-дағы оқытушылардың педагогикалық құзіреттілігін дамытудың, университеттік білім берудің орталық міндеті екендігі қарастырылады. Мәселені психологиялық-педагогикалық негіздеу К.К.Платоновтың ойымен сәйкес келеді. Тұлға – ол табиғатты белсенді меңгеріп, мақсатты жаңашаландыратын қоғам немесе адам. Бұл анықтамада берілген белгілер шынайы педагогикалық процесте болып жатқан жағдайға сай келеді.

Бұдан тұлға дамуының қалыптасуы белгілі бір мөлшерде кәсіби әрекеті мен оның әсеріне де қатыстылығын көреміз.

Кейінгі он жылда кәсіби тұлға, еңбекке қатысты тұлғаның жекелей-психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге байланысты көптеген жұмыстар жарық көрген. Бұл бағыттағы жұмыстар арнайы тәжірибедегі тапсырыс пен нақты бір кәсіби іс-әрекетке арналған. Бұл орайда зерттеушілер көбіне, тұлғаның кәсіби маңызды сапа (КМС) тұжырымдамасына сүйенеді. Әрбір іс-әрекетке КМС жиынтығы әртүрлі болуы мүмкін.

Монографияны жазу барысында үлкен қызығушылықты танытқан А.К.Маркованың «Кәсібилік психологиясы» атты еңбегі болды, мұнда кәсібилік тұтас жүйе ретінде жан-жақты қарастырылған.

Яғни, тұлғалық бағыт – ол тек кәсіби іс-әрекеттегі тұлғаның жекелей ерекшеліктері ғана емес, сондай-ақ, тұтас кәсіби тұлға болып қалыптасу жолдары.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, қазіргі университеттік білім берудің мақсаты тек білімді жеткізу емес, сонымен қатар теориялық білімді, дүниені меңгеретін шығармашыл құралға айналдыру.

Жобалаушылық білім беру, оның ішінде:

жобалау іс-әрекетінің әлеуметтік бағыттылығы;

- студенттердің өз социомәдени ортасын шынайы меңгеріп қана қоймай, оны өзгертуге мүмкіндігі;

- студенттердің тұлғалық маңызды идеяларының жүзеге асуы мен мәселелердің шешілу мүмкіндігі;

өз еңбегінің шынайы нәтижесін алу, оны факультет өмірімен өз қоржынына ендіру;

- өз білімінің тұлғалық жобалану технологиясын меңгеру, өмірдегі маңызды мәселелерді шешу;

- студенттердің еркін шығармашыл түрде пән шегі мен уақыт тапшылығына қарамастан өз көзқарастарын білдіре алуы;

- шығарылып, ендірілген жобаның факультет немесе мектепке шынайы пайдасының болуы;

эмоционалды-құндылықты қатынас тәжірибесін меңгеруі;

- жобаны өңдеуде тек түрлі пәндер білімі ғана емес, дәстүрлі оқыту мазмұнынан асып түсетін оқытуды қолдану қажеттілігі;

жобалауды өңдеуде көлем мен күрделілігі аз мөлшердегі әдебиеттерді пайдалану;

- жобалауда түрлі алгоритмдерді қолдану, вариативтіліктің көптігі студенттерді түрлі жобаларға қатыстыру, дәстүрлі білім беру кемшіліктерін жойып, түрлі жетістіктер береді

Мұндай кешенді міндеттер шеңберінде ЖОО-да оқытушыларды даярлау бағытындағы қызықты әрі маңызды аспектіге детальді өңделу бөлінді. Бұл жоспарда оқыту мен өзін-өзі оқыту процесінде оқытушының психологиялық және педагогикалық білімдерін қолдану механизмін жатқызамыз. Монография мазмұнында осы білімдердің оқытушы іс-әрекетінде қалай көрінетіні айқындалды. Бұларды нақтылау біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты болып табылады.

Біздің зерттеуіміздің теориялық бөлімінде педагогикалық іс-әрекеттің белсенді, шығармашылық сипаты қалыптасады.

Көрсетілгендей, педагог іс-әрекетін басқаруды авторитарлы түрде де, гуманистік тұрғыда да басқара алады.

Университет оқытушысының іс-әрекет мазмұны біздің бағытта оқытушының педагогикалық қызметін меңгеру процесінде ашылып көрсетіледі. Нақты зерттеу негізінде төмендегідей парадокс талданады – кәсіби-психологиялық дайындық оқытушы әрекетін психологиялық кедергілерге сәйкестендіреді. Бұл талдау көрсеткендей, біріншіден, оқытушылардың психологиялық дайындығында тәжірибелік бағыттылығын, екіншіден, оқытушының кәсіби асықпай қалыптасуын күшейтуді қажет етеді.

Негізгі бағыт теориялық психологиялық-педагогикалық білімдерді эмпирикалық жүйеге айналдыруға негізделген.

Жоғары мектепте оқытушыларды дайындауға бағытталған аспектілерді университетте дамыту керек, деген ой қорыта келе оқытушы практикасындағы ерекшелік педагогикалық мәселелерде теориялық психологиялық-педагогикалық білімдерді дағды мен біліктілік негізінде анықталатыны айтып өтуге болады. Бұл жерде оқытушының «ішкі келісіміне» оның жеке процесі әсер етеді. Мұндағы орталық идея болып психологиялық-педагогикалық білім алға шығады.

Яғни, университеттік білім беруді дамыту үшін, алдымен, жоғары мектеп оқытушыларын тәжірибелік бағытындағы аспектіде құрастыру тиімді. Мұндағы психологиялық-педагогикалық негіз магистрантты өзіндік қорытындыға итермелеуі керек (басқа да, студенттерді манипуляциялау да емес, ал өз іс-әрекетін өзі басқара алатындай болу).

Жоғарыдағы айтқанға сүйенсек, университеттегі білім беру мәселесінде көптеген сұрақтарды, оның ішінде мәдени дамуды да енгізу қажетті. Сондықтан қоғам дамуының өзара байланысы мен тарихи жеткізуге қысқаша тоқталайық.

Ойшылдардың тарихи материализмді ашқанға дейін процесі – қоғам дамуының негізгі тенденциясы ретінде қарастырды. Бұл қорытындыны анықтасақ, философтар мен социологтар оны тарихи жеткізу сипатымен байланыстырған.

Үздіксіз білім беру шартында ұрпақтан ұрпаққа жеткізу категориясы жаңа мәнге ие болады. Сабақтастық әлеуметтік-философиялық, психологиялық, әдіснамалық-педагогикалық мазмұндағы аспектілерді иеленді. Тұлғаның ұзақ, күрделі, қарама-қайшылықа толы процесінде берілудің арнайы заңдылықтары анықталады.

Қазіргі жағдайда берілу тұлғаны қалыптастырудың негізгі институты деп қарастырамыз.

Отандық педагогикада аз зерттелген жеткізу аспектісін университеттегі білім беруді дамытудың психологиялық-педагогикалық шарты ретінде қарастырған дұрыс.

Қазіргі кезеңде қоғамдық даму жүйесі мәдени-әлеуметтік, тұлғаға бағытталған болуы тиіс. Ол тұлғаның жаңаша ойлау, дүниетанымы кең, өзін және айналадағы шынайылықты түсінетіндей етіп қалыптастыруы керек. Мұндай тұлғаны дайындау көп уақытты қажет етеді. Білім беру жүйесінің бір де бір баспалдағы тұлғаның толық қалыптасуымен аяқталмайды. Үздіксіз білім беру жағдайында тұлға қалыптасуы кез-келген кезеңінде жалғасын табады. Оның негізгі мәні де сонда.

Осы тұрғыдан үлкен қызығушылықты ірі ойшыл Лукреция Кардын қоғам дамуының алға жылжуы туралы ойлары тудырды. Оның ойынша, барлығы: «құрылыс, заңдар, көйлектер, қару, жолдар, ән, сурет, өлеңдер және басқа да туындылар» – «мұның барлығы адамдардың аз да болса шарықтау шекке жетуге ұмтылысы» адам қолымен жасалған.

Лукреций Кар әлем ақырындап дамиды, адамдар бір-бірін алмастырады және солайша дамиды деп жазады.

Нақты қызығушылық танытқан келесі ойшыл Гегель. Мұнда басты назар тарихи дамуға, яғни жеткізуді категория ретінде байланыстырып, осы тарихты құрайды. Бұл ойды Гегель: «Ары қарайғы әрбір баспалдаққа өз жиған тергенін толықтырады», – деп өзінің «Ғылым логикасы» еңбегінде дәлелдейді [38].

Бұл айтылғандарды тақырыпқа сәйкестендірсек, әрбір университеттік білім берудегі даму кезеңі бұрын толықтырылған жаңа идеялар, жағдайлар, мазмұн және формаға тәжірибе жинақтап, жоғары деңгейге көтереді.

Гегельдің ойынша, қоғам жеткізуге байланысты өткені мен болашағын байланыстырады. Демек, оның айтқанын талқыласақ, егер университет өткендегі өз тәжірибесін білікті пайдалана алса, қазіргі кезеңде ол жаңа мазмұнға ие болар еді.

Айтылғандарды қорытындыласақ, өткен мен бүгінгіні жалғастыру біріншіден, маңызды қоғамдық өмірдің дамуын; екіншіден, нақты мақсатқа бағытталған адамдар әрекетінің қалыптасуын, үшіншіден, тұтас қоғам дамуы және оның жекелей жағдайын айқындайды. Қоғам өзінің нақты мақсаттарын

айқындау барысында дамиды, неғұрлым қоғам дамыған сайын, оның алдына қойған мақсаттары да жоғарылай береді. Осыған байланысты Э.А.Баллер: «қоғам дамуының механизмі оның өзгеруге деген ұмтылысымен анықталады» [52], -деген. Шынымен де, университеттік білім беруді дамыту үшін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу аса маңызды. Кез келген университеттегі реформалар мен өзектілену өзінің тарихи кезеңіне, қоғам дамуының деңгейіне, қоғам қажеттілігіне сәйкес дамып отыруы қажет.

Мұның дәлелі ретінде С.Қалиевтің еңбектерін айтуға болады, өткен ғасырдың адамдары өз ұрпақтарына білімдер мен біліктер жүйесін қалдыруды армандаған. Мәдениеттің дамуын өткенге қарап өлшеу – зиянкестік жасаумен тең. Тек халықтың өткенін жан-жақты зерттеу арқылы ғана, сол этносқа дұрыс мәдени баға бере аламыз [53].

Мәдени дамудың үзілісі қоғам прогресімен тығыз байланысты. Э.А.Баллердің пайымдауынша, тарихи берілу «прогрессивті дамудың маңызды шарты» болып табылады. Ал бұл, өз кезегінде, ғылым, білім, мәдениеттің өзектіленуіне әсер етеді.

КСРО тарихында 30-жылдары көптеген ғалымдар, қоғам қайраткерлері, жазушылар мен ақындар репрессияға ұшыраған кезде ғылым, білім, мәдениетте өзгерістер айқын көрінді. Мұның себебі, тоталитарлық режимдегі заңға бағыну болды. Ол кезде республиканың өзіндік дамуы тіпті де, ауызға алынбады.

Біздің республикада Шәкәрім, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және т.б. еңбектері 60 жылға дейін жарияланусыз жатты.

Бұдан шығатыны, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мәселесі, монографияда маңызды орынды алады. Себебі университеттік білім беруді дамыту тек сабақтастық қағидасын ұстанса ғана жүзеге аса алады.

Бұл тұрғыда Э.А.Баллер қоғамдағы дамуда: «регресс жағдайы мен қозғалыстағы дөңгелек жиі байқалады», -деген [52]. Бұл қисық сызықтарды адамның рухани өмірінде де көруге болады.

Қоғам тарихында, зерттеулер көрсеткендей «артқа жылжу» уақытша және аралық болады. Батыс Еуропада мәдени құлдырау болғанда, Византияда бұл қайталанбай, антикалық авторларды зерттеу жалғаса берді.

Бұл кезеңде Араб әлемі, Индия, Қытай және т.б. елдер мәдениеті жан-жақты дами бастады.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу феноменінің жалпы талдауы логикалық және генетикалық аспектілердің бірлігінде келесінде қорытынды шығаруға болады.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің мәні, университеттік білім беруде оқытушыларды даярлауда психологиялық-педагогикалық шарты ретінде, жоғары мектеп оқытушысын даярлауға әсер етуі ашылады, бір жағынан, жүйенің қалыптасу қызметі мен құрылымдық тұтастықты тұрақты сақтау мақсатында, екінші жағынан – жаңаланған қоғамның прогрессивті тенденцияларына сәйкес дамуы мен модернизациялануы.

Мәселенің талдауы көрсеткендей, қазіргі кездегі жоғары мектеп оқытушысын даярлауда дискреттікті жеңу тиімді.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу – педагогикада заңдылық, жалпы дидактикалық принцип, шарт, әдіс, құрал, процесс және т.б. ретінде қарастырылатын көп аспектілі ұғым. Ғылыми әдебиеттер көрсеткендей, бұл анықтама түрі авторларда түрліше беріледі.

Зерттелетін мәселені әдіснамалық мәнге енгізу университеттік білім беруде жоғары мектеп оқытушыларын даярлауда ұрпақтан-ұрпаққа берілу жаңа тұтас жүйе құрылымында келесіндей консервациясымен шектетілген кейбір элементтерді сақтау ретінде қаралады.

Университеттік білім беруде жоғары мектеп оқытушыларын даярлауда ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу - өзіне заңдылық, принцип, жүйе құраушы фактор мен даму процесін біріктіретін жалпыланған ұғым. Берілудің дамуын көрсететін берілудің жоғары мектеп оқытушысын даярлауда мақсат, принцип, әдістер жинағы, құралмен өзара байланысты. Алайда, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу іс-әрекет құралы іспетті тек нақты әдістер мен практикалық іс-әрекеттерге ғана тірелмейді. Негізгі ерекшелендіретін белгілері болып нақты бір технологияның әдістері мен құралдарын анықтайтын теориялық білімдер жүйесі табылады.

Қоғамдағы кез келген дамудың негізі – ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу болғандықтан айтып өткен өзгерістерге де оның екі типі тән (біреуі – сапалылыққа, екіншісі – сандық өзгеріске арналған). Оларды Э.А. Баллер шартты түрде 1) бір деңгейдегі – ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу; 2) әртүрлі деңгейдегі – ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу [52].

Сандық өзгеріс кезінде объектінің құрылымы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің мазмұнын құрайды. Сапалық өзгеріс кезінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің мазмұнына объектіні құрайтын жекелеген элементтер кіреді. Сондықтан өзгеріс кезінде ол дамуға әкеледі, ал сапалық өзгерісте даму құрылымның қайта жасалуымен анықталады.

Гегель өзінің «Ғылым логикасы» еңбегінде: «алдағы қозғалыс өткен белгілілерден басталады әрі одан кейінгі белгілілер бай және нақтырақ бола түседі» – деп айтқан [38].

Жаңа нәрсе өзінің мазмұны бойынша алдыңғының жалғасы болып табылады. Ескі жаңа, өңделген түрде қайта жарық көреді. Гегель даму процесін диалектикалық әдісті қолдана отырып қарастыра келіп, мынадай қорытынды жасаған: «жалпылық негізді құрайды: сол себептен алдыға жылжуды процесс деп қарастырмау керек. Абсолютті әдісте ұғым өзінің алғашқы мәнін сақтайды, жалпылық – өзінің талқылау мен шынайылығын сақтайды. Жалпылау кейінгі анықталуының әрбір сатысында өзінің алдыңғы мазмұнының барлық массасын басып озады, сондай-ақ диалектикалық алдыға жылжуында ешнәрсе жоғалтпайды, артқа ешнәрсе қалдырмайды, бірақ өзі жинақтағанды байытады және өз ішінде қалындай түседі» [38]. Бұл пайымдауында Гегель ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің мәнін ескінің мазмұнын жаңаша өңдеу ретінде түсіндіреді. Дәл осындай философиялық амал тұрғысынан келу білім беруді дамытудағы тарихи ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді бақылау тұрғысынан қарастырылады.

Ғылыми әдебиеттерде кез келген ұғымның қалыптасу генезисі, біздің жағдайда «классикалық университет» зерттеудің біртұтас объектісі ретіндегі білім беру жүйесіне эволюциялық амал тұрғысынан келуге негізделген. Мұндай амал «классикалық университет» категориясын осы мәселемен айналысушы ғалым-педагогтардың әртүрлі көзқарастарын талдау деңгейінде қарастыруды негіздейді. Бұл бізге мәселені эволюциялық теория рамкасынан шығып бір сызықты амалда қарастырмауға көмектеседі.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу талдауынсыз даму диалектикасын түсіну мүмкін емес. «Әрбір құбылыс» [52], – дейді Э.А.Баллер – бұл дәлдік пен ерекшелік бірлігі».

Ұрпақтан-ұрпаққа сабақтастық тұрғыдан жеткізу диалектикалық бірлікті зерттеуде кездеседі. Философиядан белгілі ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілу түрлі дискретті жағдаймен сипатталады.

Сонымен, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілудің дамуы Э.Г.Юдиннің әдіснамалық деңгей концепциясынан шығуы мүмкін деп шештік (2 кесте) [54].

Әдіснаманың жоғарғы деңгей мазмұны университеттік білім беруді дамытуда, ұрпақтан-ұрпаққа берілу мәселесін шешуде тәжірибе мен теория бірлігінің принципі мен таным әдісінің диалектикасын құрайды. Бұл заңдылық ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілуді жүзеге асыруда қарама-қайшылықты жүзеге асыру негізінде болады.

Деңгейлер иерархиясы	Деңгейлерге сипаттама
Философиялық әдіснама	Кез-келген әдіснамалық білімнің мазмұндық негізі. Танымның жалпы принциптері және ғылымның категориялық жайы. Философиялық білімнің барлық жүйесі әдіснамалық қызметті атқарады.
Жалпы ғылыми әдіснама	Ғылыми пәндер жиынтығына немесе барлығына әсер ететін мазмұндық жалпы ғылыми концепциялар.
Нақты ғылыми әдіснама	Ғылыми пәнде қолданылатын процедуралар, зерттеу принциптері, әдістер жиынтығы. Арнайы ғылым әдіснамасы өзіне ғылыми танымның арнайы мәселелерін кіріктіреді.
Зерттеу әдістемесі мен техникасы	Бірлікті және шынайы эмпирикалық материалды алуға мүмкіндік беретін процедуралар жиынтығы. Бұл білімнің жоғары мамандандырылған әдіснамалық деңгейі.

Университеттік білім беруді дамытудың психологиялық-педагогикалық шарты ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу табиғатын түсіну үшін, «ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» ұғымын анықтап алу қажет. Бұл мәселені шешу үшін

«ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» ұғымын басқа ұғымдармен байланысын анықтап, оның даму процесін сипаттап, оның көлемін анықтау қажет.

Мұнда философтар арасында «ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді», «қайталау» ұғымымен ұқсастыру,- дейді Ж.Р. Баширова [51].

Енді біреулері бұл екі ұғым арасында елеулі айырмашылықтардың бар екендігін айтады.

Яғни, «ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» ұғымы «қайталауға» жақын, десек те дәл ондай емес. Олардың байланысын Б.М.Кедровтың «Даму процесіндегі қайталану туралы» монографиясынан табуға болады. «Қайталануға» даму процестерінің дискреттілігі, процесс үзілістері тән, яғни сабақтастықты білдіреді.

Бірақ барлық жағдайда да қайталану абсолютті болмайды. Ол салыстырмалы, бір нәрсе қайталанатын, енді біреуі өзгереді.

«Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» мен «қайталану» ұғымдарының айырмашылығы қарама-қайшылық заңын түсіну үшін маңызды. Қайталануға қарағанда, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу өзінің өлемі бойынша ауқымды. Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу қарама-қайшылық заңынан тұрады. Қарама-қайшылық заңы:

- 1) Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізумен;
- 2) Қайталанумен;
- 3) Прогрессивтілігімен;
- 4) Спиральдылығымен сипатталады.

Э.А.Баллер өз жұмыстарында «даму процесінде жаңа мен ескіні байланыстыратын қарама-қайшылық заңын жақтаушы болып ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу шығады, деп анықтама береді. [52]

Материалистік диалектика үшін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу бір деңгейден екіншісіне өтетін даму негізі болды. Дамудың диалектикалық концепциясы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің бір деңгейде болатындығын жоққа шығармайды. Бұл дамудың тағы бір прогрессивті бағыты.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу арқасында өткен даму қысқартылған күйінде жаңа деңгей беріліп, сақталады, дамиды.

Прогресске мүмкіндік беретін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу типі дамуға жатады. Э.А.Баллер бойынша, регрессивті өзгеріске алып келтін инволюциялық ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу процесі.

Қазақ философтарынан бұл мәселені З.А.Мұқашев зерттеген. Ол: «Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің бір нәрсені алудан айырмашылығы адамдар арасындағы тарихи байланыс пен қоғам дауының бір деңгейінен екіншіге өтуде көрінеді» – деп жазған [55].

Ғалым үлкен мәнді білімдегі ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді аударған. «Шынайы ұрпақта-ұрпаққа жеткізу бұл адамдар арасындағы білімнің кең түрде берілуі», – дейді З.А.Мұқашев. Бұл ойларды Рене Декарттан да табуға болады.

Демек, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу материалдық және рухани мәдениеттің даму шарты болуы тиіс.

Үздіксіз білім берудің тұтас жүйесінен білім берудің барлық тізбегінің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу интегративті қасиет, ал мәселенің теориясын зерттеуде «ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу қарама-қайшылық заңының маңызды жағы болып табылады» [55].

Жоғарыдағы анықтамаларды сәйкестендіре келе, мынандай қорытындыға келуге болады, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу ЖОО-дағы оқытушыларды даярлау бағытындағы аспектіде университеттік білім беру жүйесінің құрылымы мен мазмұнының өзгерістерін мен заңдылықтарын көрсететін жоғары мектептің маңызды қағидалары болып табылады.

Анықтама келесі жағдайларға сүйеніп жазылды:

Біріншіден, «ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» ұғымы жалпы белгіленген және философиялық категорияға жатады.

Екіншіден, генетикалық жоспарда ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу абстракция болып табылады.

Үшіншіден, онтологиялық негіздеме ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу ұғымы объективті, шынайы белгілердің көрсетілуін сипаттайды.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу ескі мен жаңа арасындағы жалпы байланысты білдіреді.

Философиялық категория ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, сабақтастық онтологиялық, гнесиологиялық, логикалық және әдіснамалық қызмет атқарады. Бұл қызметтер бірлікте жүзеге асырылады.

Онтологиялық қызметте болмыстың объективті заңдылықтарын, дамудың түрлі баспалдақтарын қарастырса, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу категориясының әдіснамалық қызметі университеттік білім беру дамуының заңдылықтары мен өзара байланысын тұтас қарастыратын логикалық және тарихи сәйкестілік негізде жүзеге асады.

«Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» категориясының әдіснамалық қызметін сипаттауды қорытындыласақ, ғылым қажеттілігіне негізделген ғылыми танымның даму процессі.

Жоғары мектеп оқытушыларын даярлау бағытындағы аспектіде университеттік білім беру дамудың ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілуі сандық өзгерістен сапалыққа өту заңына негізделген. Жоғары мектепке оқытушы даярлау университеттік білім беру жүйесінде бірізді және үздіксіз ауысуды өткен тәжірибе негізінде білімнің жаңалануы, оларды ой елегінен өткізу, болашақ іс-әрекетін жобалау кіреді. Жобалаудың педагогикалық түрін қарастыратын болсақ, педагогикалық жобалау дегеніміз, оқытушылар мен оқушылардың атқаратын іс-әрекетінің негізгі құрамын алдын ала құрастыру. Педагогикалық жобалау – педагогтың басқа да негізгі қызметінің бірі. Педагогикалық жобалау барысында студенттермен қарым-қатынастың мазмұны, әдістері және құралдары қарастырылады.

Педагогикалық жобалау болашақ іс-әрекетті және оның нәтижелерін болжаудан тұрады.

Педагогикалық жүйе, педагогикалық процесс, педагогикалық жағдаят педагогикалық болжаудың объектісі бола алады. Соның ішінде ең маңыздысы –

педагогикалық процесс. Педагогикалық процесс студенттерді жан-жақты дамытуға бағытталған компоненттер жиынтығы. Педагогикалық процесс барысында педагогикалық жағдаят шешімін табуға тиіс. Педагогикалық жағдаят – белгілі бір уақытта, кеңістікте болған уақиғаның сипаты, педагогикалық процестің құрамды бөлігі болып табылады.

Педагогикалық жүйені, процесті, жағдаятты жобалау- көпсатылы, қиын іс-әрекет.

Педагогикалық жобалау: 3 кезеңнен тұрады:

1-кезең – үлгілендіру;

2-кезең – жоба құрастырушылық;

3-кезең құрастыру технологиясы.

Педагогикалық үлгілендіру (үлгі құру) – бұл педагогикалық жүйе құру, мақсат құру немесе оның жетістікке жету жолы.

Педагогикалық жоба құрастырушылық – құрастырылған үлгіні дамыту және оны тәжірибеде қолдану деңгейіне жеткізу.

Педагогикалық құрастыру технологиясы – құрастырылған үлгінің жеке-жеке детальдарының нақты жағдайда шынайы тәрбиеге қатынасушылардың іс-әрекеттерінің іске асуы.

Педагогикалық жобалаудың түрлеріне педагогикалық жүйе, процесс, жағдаяттың әртүрлі деңгейде сипатталған құжаттар жиынтығы жатады. Мысалға, бағдарлама, тұжырымдама, т.б.

Педагогикалық жобалаудың негізгі принциптеріне:

адамға бағытталған принципі (негізгі рөл адам);

өзін-өзі дамыту принципі;

- дидактикалық шығармашылық;

технологиялық шығармашылық;

- ұйымдастыру шеберлігі принципін жатқызуға болады.

Оқу-тәрбие процесін жүргізудің тәсілдері, құралдары және ол туралы білім жиынтығын оқу процесінің технологиясы деп атауға болады.

Педагогикалық жобалау технологиялары: педагогикалық міндеттерді танып білу, берілген ақпараттарды талдау және педагогикалық диагностикадан тұрады. Ол:

- әдістемелік, стратегиялық шұғыл мақсаттарды жобалау және бір-біріне бағындырудан, сәйкестендіруден;

- оқытылатын пән бойынша мазмұнды іріктеуден;

- шартты айқындалған педагогикалық ой-пікірлерден;

- студенттердің өзіндік жұмысына арналған тапсырмалар жүйесін жобалаудан;

студенттердің өзін-өзі бақылауға арналған дидактикалық тестерді жобалай білуден тұрады.

Педагогикалық жобалау технологиялары: педагогикалық міндеттерді танып білу, берілген ақпараттарды талдау және педагогикалық диагноз қоюдан тұрады. Яғни бұл:

а) әдістемелік, стратегиялық шұғыл мақсаттарды жобалау және бір-біріне бағындыру;

ә) оқытылатын пән бойынша мазмұнды іріктеу;

б) шартты айқындалған педагогикалық оймен;

в) студенттердің өзіндік жұмысына арналған тапсырмалар жүйесін жобалауы;

г) студенттердің өзін-өзі бақылауға арналған дидактикалық тестерді жобалай білуімен сипатталады.

Өзіміз көріп отырғандай, жоғары мектепте болашақ оқытушыларды жобалау іс-әрекетіне үйрету маңызды болып табылады.

Жоғары мектеп оқытушыларын даярлау бағытындағы аспектіде университеттік білім беруді дамытуда қарама-қайшылықтың диалектикалық заңы маңызды орын алады. Бұл заң ескі мен жаңаның органикалық байланысын қарастырады. Мұндағы жаңа пайым ескінің жағымды бөлігін жаңаша түрде береді.

Зерттелетін объект мәнін ашуда диалектикалық әдістің маңызы зор. Жекелей алсақ, оның теориялық мәнге ие болуы, бар тәжірибеден заңдылықтар мен қағидаларды шығару.

Кез келген зерттеудің негізгі міндеті, өзіне тән байланыстар мен заңдылықтарды анықтау болып табылады. Сондай-ақ, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу құрылымы Жоғары мектепке оқытушылар даярлау кезеңіндегі қойылған мақсат, міндетке тәуелді. Мұнда қолданылатын формалар, әдістер, құралдар мен мақсат, міндет және даярлау мазмұндары арасында заңдылықты байланыстар бар.

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді қолданудың тәжірибелік іс-әрекеті дамудың педагогикалық теориясы дамуының бастау көзін көрсетеді. Мәселеге қатысты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу логикалық, тарихи және генетикалық аспектілерінің бірлігінде қарастырылуы керек. Мұндағы логикалық аспект жоғары мектеп оқытушы дайындау кезеңіндегі жеткізу байланысын талдау үшін, тарихи аспект өткенді талдау негізінде қазіргі мен болашаққа болжам жасауға, ал генетикалық аспектін зерттеу ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің дамуы мен шығу тарихын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдістемесі мен техникасы өзінің құрамына тиімді әдістер жиынтығын ендіреді. Зерттеу жұмысы барысында таным мен жаңа бейнеге енуді анықтауда түрлі әдістер қолданылды.

Сонымен, әдіснамалық деңгей:

- категориялық аппаратты өңдеп, ұғымдар тезарусын анықтауға; себеп-салдарлы байланысын анықтауға;

- ғылыми теория мен тәжірибе өзара байланысына ғылыми-негізделген бағытты жүзеге асыруға;

- ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу дамуының жалпыланған абстрактілі моделіне шығуға мүмкіндік береді.

«Адамзат тарихи прогресс баспалдағынан адымдай отырып, – дейді Э.А.Баллер – өзіндік мәдениетті қайта-қайта құра бермей, ертеректе жеткен нәтижелерге сүйенеді. Сондықтан қоғамдық прогрестің маңызды бағыттары

тарихи ұрпақтан-ұрпаққа жеткізусіз материалдық та, рухани бағыты да жүзеге аспайды [52].

Соңынан Э.А.Баллер: «тарихи ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу – барлық қоғамдағы прогрестің маңызды объективті шарты», – деп қорытындылайды [52].

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу идеясының дамуы мен пайда болуы қоғам дамуымен байланысты. Ұрпақтан-ұрпаққа берілу ойлары туралы ерте гректік философтардың еңбектерінен көруге болады. Сократтың айтуынша, білім беру жүйесі екі өзара байланысқан: біріншісі – анықтаушы және екіншісі – арнайы өмірлік сұрақтарға бағытталған негізгі баспалдақтарға бөлінуі керек.

Платон баланы оқытуда оның көңілін қандай бірізділік пен қандай көлемде оқыту керектігін, оқылатын пәндер сәйкестілігіне мән берді [56].

Ол білім беру баспалдақтарының өзара байланысын ескере отырып, білім берудің тізбектелген жүйесін құрайды. Мұнда ескеретін жайт, Платон еңбектерінде бала дамуының негізі қоғамдық ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу ғана емес, бала дамуында білім беруде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді қалыптастыру қаралды. Аристотель: «Жан туралы күтім тәннен бұрын жүруі керек, ол тәрбие ақыл тәрбиесіне алып барады, ал дене тәрбиесі – жан тәрбиесіне алып келеді деген [57].

Бұдан шығатын қорытынды, антикалық педагогика ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу салаларындағы өзара байланыста қоғамдық және тұтас білім беру жүйесіне әсер етті. Бірақ антикалық педагогика қарама-қайшылық даму кешенін қамти алмады.

Қайта құру дәуірінің ғалымдары ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің тағы бір аспектісін, өзіндік дамуды шығарды.

Томас Мор жас ұрпақты тәрбиелеуде еңбек әрекетін қолдану туралы алғаш ой тастады. «Утопия» кітабында: «егер оқушы бір саланы меңгеріп, екіншісін үйренуге талпыныс білдірсе, оған рұқсат»– деп көрсетті [58].

Монтеньнің есептеуінше, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу–білімнің бірізді және тереңдеп дамуы.

Я.А.Коменский оқытуда ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің тұтас концепциясын құруға алғаш әрекет еткен. Оның ойынша оқыту процесі түрлі білімдердің ақырындап дамуы. Жаңа білім ескіні толтырады. «Табиғат әрқашан алға жылжуда, ешқашан тоқтамайды, ешқашан ескіні тастап, жаңаны бастамайды, бірақ ертеден бастағанын жалғастырады» – деп жазды Я.А.Коменский [22].

Бұдан кейін, Я.А.Коменский еңбектерінен кейін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу универсалды педагогикалық құбылыс ретінде қарала бастады.

Монографияны жазуда И.П.Песталоццидің оқытудың ең негізгі міндеті адамның табиғи дамуға ұмтылуы, деген идеясы маңызды. Песталоцци ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді адамның ішкі табиғатынан шығарды. Оның түсінігінше ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу танымның ақырындап, үздіксіз жүруі. Ол: «Әрбір мәселеге байланысты білімдерді жинақтауға тырысыңыздар, мұнда жаңа ұғым кейінгі білімді толықтырады», – деген [59].

Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу идеясының дамуы негізінде маңызды тізбек қалыптасты. мұнда педагог әрекеті ішкі даму үрдісіне айналады, соңынан ол өзін-өзі дамыту, өзін қозғалысқа алып баруға көшеді.

XX ғасырдың 90-жылдары білім берудегі өзгеру жағдайы оқытушыларды даярлауға бағытталған университеттік білім беруді дамыту негізінде психологиялық-педагогикалық мәселені туындатты. Оның негізі ЖОО оқытушысы, тәжірибе көрсеткендей, тұғырлы білімдермен қатар қолданбалы білімдерді де өз бойында жинақтауы тиіс. Ол білімдер ғылыми негіз ретінде күнделікті тәжірибелік іс-әрекетте қажет.

Көзіміз жеткендей, ЖОО оқытушыларына психологтардың жаңа зерттеулері беймәлім болып, олар өз тәжірибелерінде қазіргі жағдайдан тысқары жатқан әдістемелік ұсыныстарды қолданады. Біздің пікірімізше, бұл жағдайдан шығудың жолы – психологиялық теориялық білімдердің практикалық педагогикамен байланыстыру. Бұл деңгейде магистранттармен жұмыста тәжірибе-бағдарланған бағыттар әдістерімен ЖОО курсына қазіргі психологиялық-педагогикалық білімдерді қосуға қажеттілік туындайды.

Психологиялық-педагогикалық білімдер мәні берілу қажеттілігін сақтауда тұрады.

Осылайша, Ш.И.Ганелин ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңызды жағы ретінде қатысушы санасының білім меңгеруіне, біліктер мен дағдыларды қалыптастыруда өзара байланысын айтады [58].

Бұл пайымдаудан саналы түрде білім, білік, дағдыны меңгеру мәселесінің мәні артқаны байқалады. Меңгеру негізінде өзіндік даму мен өзектендіруге аппаратын тұлғаның тұтастай дамуы жатыр. М.И.Махмутов пен В.С.Безруков көрсеткендей, «Ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» түсінігі педагогикалық ғылым тілінде «тұлға дамуындағы өткен, қазіргі және болашақтың байланысын көрсетеді». Бұл пікірлер ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді университеттік білім беруде оқытушыларды даярлауда дамытудың психологиялық-педагогикалық шарты екендігін тағы бір мәрте дәлелдеді.

Сонда да, «ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу» қазіргі педагогикада талас тудыратын сұрақ. «Дискреттілік» категориясы өзара байланысқан элементтер арасында үздікті байқалтады. Аталған процестер стихиялық, басқаруға келмейтін сипатта, сондықтан көп жағдайда көзделген мақсатқа нәтиже сәйкес келмей қалады. Негізінде, теорияда даму процесі дискреттік жағдайлардың бірізді болуын көрсетті.

Кез келген даму үздікті мен үздіксіздіктің бірлігі екендігі сөзсіз. Дискреттілік және континуальділік бір-бірін толықтырып тұтастықты құрайды.

Сонымен, университеттік білім беруде жоғары мектеп оқытушыларын даярлау бағытындағы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу негізін теорияда тануда әдіснамаға жүгіну педагогикалық білім беру күрделілігімен айқындалады. Тұтас білім беру жүйесін дамыту мақсатында бұл процесті жүзеге асырып, дискреттілікті жеңу ЖМП-н өзіндік дамыту мен үздіксіз кәсіптік және тұлғалық дамуына мүмкіндік береді.

Білім беру мәселелері мемлекеттік маңызды сұрақтар тәрізді қарастырылу керек. Себебі қоғамдағы жоғары білім беру деңгейі – мемлекеттің қауіпсіздігі мен экономикалық жандану шарты ретінде қаралады.

2.2. ЖОО-да жоғары мектеп мұғалімдерін даярлаудың әртүрлі объектісіне байланысты дамуының моделі

ЖОО оқытушысын дайындауға бағытталған университеттік білімнің дамуын теориялық тұрғыдан негіздеуде ЖМП-ы (жоғары мектеп педагогикасы) модельдеу мен жобалау әрекеті маңызды рөлде тұрады. Жалпы модель түсінігі ғылымының кез келген саласына негізделген базалық түсінік, дегенмен, негізгі ұғымдармен жұмыс жасаудағы кез-келген талап шынайы құбылыс ретінде оның формальды моделін бейнелеуден басталады. Атап айтқанда, модель зерттеудің объектісін ұсынады және формальды аппараттық міндетін анықтайды. Сонымен қатар, педагогикалық зерттеулерде модельдеу әдісін қолдану кей жағдайда қажеттіліктер мен жобалардың жүзеге асуының арасындағы дәстүрлі үзілісті жеңіп шығады.

«Модель» түсінігі кейінгі кездері ғылымының барлық салаларында қолданыла бастады. Модель – бұл сызба, физикалық үйлесім, таңбалы форма немесе формула түрінде жасалған жасанды объект.

Демек, модельденген объектіні тікелей тану белгілі бір қиындықтамен байланысты, мысалы, қаржылай немесе техникалық тұрғыда. Модельді үш бөлікке: физикалық, материалдық-математикалық, логико-семантикалық деп, бөліп қарастыру қалыптасқан. Осы айтылған модельдер типінің арасында қатып қалған шекара жоқ, педагогикалық модельдер көбінесе келтірілген түрлердің екінші және үшінші топтарына жатады.

Физикалық, табиғатта бар, түп нұсқадан шыққан; заттық-математикалық – физикалық табиғат, түп нұсқадан өзгеше, түп нұсқаның қойылымы математикалық бейнелеуді қажет етпейді; логикалық-семантикалық арнайы заңдардан, символдар мен құрылымдық кестеден құралады.

Модельдеудің тиімділігі теориялардың бастауы мен болжамға байланысты. Модельдің дәлдік мәселесін қалай шешуге болады? Бұл аспектіде модельдеудің ақпаратын қоладанатын барлық зерттеушілер ерекше мағына береді. Осыған байланысты маңызды әдіснамалық тәртіп бар.

Тек кейбір алғашқы бірліктердің қарым-қатынасы модель мен түпнұсқасының арасы зерттеушіге модельдің өзін білу жолында зерттеудің пәні жөнінде жана мағлұмат алады.

Демек, кейбір модельдердің ортақтығы мен педагогикалық құбылыстардың белгілі жақтарында негізгі талаптары бар, оқытушы-ізденушіге оқыту-тәрбиелеу процесінің нақты жақтарын анықтауға оның тұтастығымен, модельдер, зерттеу пәнің сапалы анықтаудан басталуы керек.

Мысалы, көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулерде эмпирикалық зерттеудегі әдістердің көмегімен – бақылау, эксперимент және оны

қолдану – қарапайым жағдайда мағлұмат алу өте қиын, ал кей жағдайларда мүлде мүмкін емес. Демек, кейбір жалпы модельдер мен белгілі жақтарында педагогикалық құбылыстардың негізгі жағдайы бар, оқытушы-ізденушіге оқыту-тәрбиелеу процесінің (ОТП) шынайы жақтарын зерттеуге көмектеседі. Мысалы, психологиялық-педагогикалық зерттеулердің көпшілігі – эмпирикалық зерттеу әдісінің көмегімен – бақылау, эксперимент пен өлшеу, яғни білім алушының оқу іс-әрекетінің нәтижесіне сәйкес бейнелеу қалыптасады; қалыптасқан жағдай мақсат пен міндетті ОТП қарастырылған жеке жақты қатынас пен кейбір қасиеттері көрінеді.

Әрине, осындай педагогикалық зерттеуді бейнелеу педагогикалық білімінің аймағына сәйкес қалыптастыруға нақтылы пайда алып келеді. Нақты психологиялық құндылық тұрғысының модельді зерттеуден басқа педагогикалық зерттеулерде бірнеше объект емес себеп бар, оларда тек модельдер ғана зерттеледі. Енді физика, материалдық нүкте мен абсолютті қатты денелерді шын мәнісінде, бойлайтын дидактикада ойлауы жөнінде тоқталсақ.

У.Р.Эшбидің айтуынша, модельдеу ол зерттеудің әдісі ретінде – ол логиканы оңайлату. Бұл анықтамамен келіспеу мүмкін емес, яғни оңайлату процесінің өзі жетекшілік, ол қиын әрі қарама-қайшылықты демек, осындай зерттеу процестерімен байланысты, оның арқасында зерттеудің пәні, мақсаты мен міндеті анықталынып, жұмыс болжамы қалыптасып, құралдар мен зерттеу әдістері айқындалады. Сонымен қатар, модельдеу әдісі, өзінің табиғатынан абстрактілі- логикалық ойлаудың негізінде жүзеге асады. Зерттеу пәні зерттеу тұрғысынан белгілі логикамен аяқталады. Осындай педагогикалық зерттеу процестерінің қалыптасуына мүмкіндік бірлескен ұйғарым арқылы жүреді. Оның теориялық бөлімдері ақылдан келетін модельдер. Бұл жердегі ақылдылық моделі үлгі ретінде көрінеді, ол педагогикалық зерттеудің пәні ретіндегі немесе педагогикалық түсініктер жүйесінде қалыптасқан жұмыстың болжамдық түріндегі модельдермен байланысты. Сонымен қатар, зерттеудің пәніне кез келген модельдік ұсыныс алдын ала қалыптасқан педагогикалық түсінікпен бірдей құралады. Сонымен бірге олардың арасындағы тығыз байланыстың бар болуында, бірақ тек осы жүйенің аймағында тұйықталмайды.

Модельдеудің өзі– қалыптастыру, зерттеу, модельді қабылдау процесі. Модельдің өзіндік жасандылығы зерттеудің объектісімен салыстыруға оның өте қарапайым құрылымын болжайды. Сонымен, зерттеудің қойылған міндеттерінің, талаптарының, яғни тек белгілі жақтарымен және объектіге қатынасын зерттеу маңызды.

ЖОО-ғы ОТП-нің жан-жақты қарастыру, студенттерді оқыту мен тәрбиелеу психологиялық-педагогикалық ерекшеліктеріне байланысты. Жоғары оқу орнындағы педагогиканың теориялық дамуы көптеген ымыралардың рұқсатынсыз мүмкін емес, осыған қарамастан кез-келген теория әрқашанда шынайы объектіні емес, ол керсінше, идеяландырылған моделдерін қарастырады. Әрине идеяландырылған дәреженің өзі зерттеудің негізгі объектісі болу керек. Модельдегі практикалық және танымдық құндылық кез келген психологиялық-педагогикалық зерттеулерде қарастырылып отырған

объектінің барабарлығының негізінде анықталынады. Мұндағы педагогикалық валидтілік түсінігін негізге алу керек. Модельдеу процесінің барабарлығы мен көптеген зерттеушілердің сипаттамасының тиімділігінде. Бұл түсінік ЖОО-да оқытушыны дайындауға бағытталған аспектідегі университеттік білім беруді дамыту құрастырылған моделдеумен байланысты. Демек, қандай болмасын модельдер толығымен объектіні сипаттай алмайды, сонымен бірге әлеуметтік процестің күрделілігімен анықталынады. Педагогикалық валидтілік модельді модельдеудің негізгі принципін құралу деңгейінде қаншалықты дұрыс қарастырылғанымен қамтамасыз етіледі. Көп жағдайда модельдің түрі мен мүмкіндіктерін анықтайды, сонымен бірге педагогикалық зерттеудегі оның функциясын тек арнайы талаптарды орындау арқылы ғылыми зерттеудің әдісі ретіндегі модельдеу педагогикалық зерттеулерде теориялық және эмперикалықты біріктіруге мүмкіндік береді, сонымен қоса, педагогикалық объектіні зерттеудегі тікелей бақылау, дәйектер, эксперимент (зерттеудің эмперикалық деңгейі) логикалық конструкцияның құрылуы мен ғылыми абстракция (зерттеудің теоретикалық деңгейі) жүзеге асырылады.

Модельді құрастыру әдісіне келер болсақ, педагогикалық зерттеудегі сол және басқаша түрде қолданылатындардың ішінен алдымен, формальды әдісті бөліп алуға болады: модельді статистикалық, модель құрастырудың негізгі жақтарында педагогикалық және оқыту іс-әрекетіндегі білім алушылар мен оқытушылардың ОТП-ын әрқайсысының мүмкіншілік негізінен алғанда негізгі заңнамаларда көрінуімен анықталынады; аналитикалық, бұнда формальды-математикалық сипаттағы ОТП-ның белгілі жақтарына тән, сандық мазмұндағы сәйкестілікке негізделген; модельді-құрылымдық, оқыту педагогикалық мағлұматтармен байланысты олар әртүрлі ғылым аймағында кең көлемдегі қолданыс тапты, ол келесідей сипатталады, А.И.Уемов айтып өткендей, ғылымның логикасына күшейтілген талғаммен барлық үлкен түсінікпен, формалды әдістердің қорытындысын анықтау үшін ғалымдардың пайдалануы бойынша ғылымға сыртқы қатынасына, ол оның дамуына керекті жағдай жасау. Осы айтылғанға сонымен бірге ЖОО-дағы педагогикаға, осы аймақта жұмыс істейтін мамандармен қамтамасыз етілген орындарға формальды әдістерді білудегі басқарушылық керек емес, ол педагогикалық заңнамаларда анықталған.

Қазіргі кездегі ғылыми-танымдық процесс үздіксіз әртүрлі модельдеудің түрлерінің дамуымен байланысты. Әсіресе, үлкен мүмкіндікті математикалық модельдеу ашады. Демек, оқыту процесінің жағдайында математикалық модельдеу әдісін қолдану үлкен қиындықтарды туындыруда. Бұл ең алдымен, ол туарлы педагогикалық түсініктің толық анықталмағандығымен байланысты, яғни оның сипатының және педагогикалық процеспен объекті өлшемдерімен, әдістерінің құрастырылғандығымен анықтауы мен сандық параметрлер жүйесі.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде модельдеу әдісін қолдануды жеңілдету үшін ең алдымен, оны гноселогикалық, методологиялық және тео-

ретикалық аспектіде қарастыру керек. Ол үшін педагогика басқа да ғылымдар сияқты теоретикалық даму деңгейінен өтуі керек. Мысалы: биология алғашқы жүз жылдықта өзінің жаңа бір құрылымының арифметикалық есептен дәл көрсететін аппаратының математикалық моделін дайындау керек. Сонымен қатар педагогикада да «алгоритм», «модель», «параметр», «өлшем», т.с.с. өзінің қолданылысында сөздерінің мағынасын түсіндіретін құралды жетілдіру керек. Қазіргі уақытта таным моделі жайлы әртүрлі көзқарас қалыптасып, әр түрлі анықтамалар беріліп жүр. Модельдеу және оны жүйелеудің анықтамасы ғылыми танымның ең әдіснамалық мәселесі болып отыр.

К.Е.Морозов «модельдің» әртүрлі анықтамасын қысқаша: «Модель - деп кез келген табиғаттың зерттеу нәтижесінде жаңа бір ақпарат бере алатын объект, дейді. Ал модельдеу деп кез келген шынайы құбылыстың үлгі ретіндегі құрылымы мен зерттелуі туралы жаңа ақпарат бере алатын объектіні айтады», дейді. Бұл анықтамаларды дұрыс деп есептесек, таным әрекетінде мұның шектеулі екенін білеміз. Модель ұғымына мұндай анықтама беру оның мағынасын ғылымда, оның ішінде педагогика да бар, толық аша алмайды. Мұндай жаңа жағдайда алған жаңа ілімнен гөрі модель ұғымы кейбір стандартты көшірмелерде немесе өндірісте немесе кейбір объектілер мен процестерде қолданылады. Бұл жағдайда модельдің мәні функцияның үлгісі, эталоны ретінде ғана байқалады. Модельдің ғылымилық ұғымын зерттеушілер таным әдіснамасы көзқарасы бойынша дұрыс емес, модельдің екі түрі де өзі белгіленген бағыттан бірі арқылы екіншісі дамиды. Соның негізгі әдіснамалық мәселесі болып, осы модель түрлері, оның жүйесі және өзара алмасуы саналады. Ғылыми модельдің негізгі міндеті аяқталған практиканың негізі болатын жаңа білім алу, кең көлемде – бұл жоба аяқталған идеялармен модель үлгілері, эталоны болып табылады. «Модель» ұғымының негізгі мағынасын ашу үшін, осы ұғым енетін жүйені қарастыру керек. Егер «қызметті» таным және алғашқы құрылым функциясымен және оның құрылым жүйесімен бірлікте қарастырсақ, «модельдің» екі ұғымын бөліп аламыз. Біріншісі кейбір әрекеттердің болашақ нәтижесін диагностика да, моделдеуде және болжауда әрекеттердің сызба бойынша байланысы анықталады. Бұл таным процесінің бір бұтағы болып есептеледі. Бұл жағдайда модель болжаудың өмірде әлі қолданылмаған нәтижесі болып табылады. Екінші мағынасы қызмет жүйесінің белгілі эталонынан күтілетін нәтиженің ерілген эталонымен сәйкес әрекетін айтады. Яғни, практикалық әрекеттің және қойылған практикалық мақсаттың байланысымен сәйкес келеді және екі жағдайда да әрекет циклі бірдей компоненттермен сипатталады, бірақ әр кезеңде мазмұны мен әрекет мақсаты не танымға, не практикаға тәуелді болды. Нәтижеден модельге, модельден нәтижеге ығысатын модельдеудің екі мағынасы бар. «Модель» ұғымына осы екі мағына сәйкес келуі керек.

Қызмет сызбасына модельдеуді өзіндік қызмет ретінде қарастыру, яғни қызмет компонентінің қажет ететін әрекетіне әкелетін білгілі бір жүйелілігін айтады, мұнда процесс (модельдеу) және нәтиже (модель) мағынасын ашуы керек.

Процестің танымдық әрекетінде қалыптастыру, жетілдіру, модельдің дамуы алдын ала белгілі әрекет кезінде жүреді және ішкі мәнін қалыптастыру, зерттеу және жаңа білім алу кезінде модель ұғымы анықталынады. Процестің практикалық әрекетінде қажетті практикалық қалыпқа жеткенше модель берілу керек.

Сонымен «модель» ұғымы бөлек бір нәрсесінің жалпы құрылымы мен сипаты мақсатты біріктіру емес, ал оның қолдану бағытын, яғни бір нәрсенің әрекетін сипаттайды. Кез келген объект немесе кез келген білім нәрін алған зерттеушінің бағытының қолданысына байланысты «модель» құрастырылады. Модельдеу тәжірибемен жабдықталған, таным процесіндегі кезең болса, ал екіншісі – практикалық әрекетті бағыттайды, яғни қол жеткен нәтижеге әсер етуі керек. Таным процесінде «көмекші – модель» ұғымы енгізіледі. Ғылыми модельдің мәні нақты объектінің моделімен және оны зерттеуде берілген нақты объектінің жүйелі ауысуымен сипатталады. Практикалық әрекетте модельдің мәні «үлгі – модель» деп те атауға болады. «Нақты, бастапқы модельдің» мәні оның қолданыста қайталануы. Осыған сәйкес модель – объект ретінде кез келген шынайы құбылыс үлгісінің изоморфо, изо функционалды практиканың әрекетте өңделгендігі (материалды, ойша). Келтірілген анықтамалардан айырмашылығы модельді қолдану бағытының көрсетілуімен, бірақ мағыналары жақын. Сондықтан да модельдің тағы да бір жалпы анықтамасын келтіруге болады. Ол кез келген объектінің модель болатын бейнесі. Мұндай тұжырым оның болашақтағы қолданысына, табиғатына тәуелсіз модельді құруға және оны өңдеуге жол ашады. Анықтамалар қарапайым модель объект көшірмесінің мөлшерін кеміту, күрделі нақты жүйенің моделі. Мысалы: биологиялық және психологиялық. Оқыту процесін зерттеуде және өз бетінше оқуда көмекші модельді зерттеудің мәні қандай болса нақты, бастапқы модель де сондай. Бұл өзінің мағынасы жағынан нақты, бастапқы моделіне негізделген педагогика мамандығына байланысты. Оқушы білімінің эталонның зерттейтін, оқыту кезінде жедел бейімдейтін, білім бағасының эталоны, күтілетін біліктілік, тәртіп түрлері, бағдарламасы мен жоспатында оқыту мазмұны анықталған т.с.с. Студентті бақылаушы педагог, нақты, бастапқы модельдің жауабын, сол этапта оқитын күтілетін білім дәрежесімен салыстырып отыру қажет. Педагогикада нақты, бастапқы модельдің кең таралымына қарамастан олар осы уақытқа дейін төтенше нашар өңделген, нақты мазмұнымен анықталған. Педагогикалық модельді және педагогика ұғымында қазіргі уақытта әдіснамалық, теориялық және әдістемелік міндеттерді өңдеу керек. Нақты, бастапқы модельді өңдеуді педагогикадағы жинақталған эксперименттік материалдар негізінде жүргізу керек. Нақты, бастапқы модельдер – әртүрлі тұрғыда сөздік-сипаттау, логикалық құрылымда, математикалық логика, математикалық, символдық.

Мемлекеттік қағиданың дамуына байланысты, тотаритарлық, иерархиялық, әлеуметтік құрылымның рөлінің күшеюі тек лексикалық-семантикалық құрылымдарда ғана дамыған жоқ, сонымен қатар әлеуметтік-

мәдениеттік құрылымда идеологиялық көзқараста қалыптасты. Бұл топтың құрылымдық бөлімі де доминанттық көзқарастардың көмегімен жүзеге асырылуда. ЖОО-ның өмірінде жеке тұлғаның екі бағытты көзқарастарында бірінші орында топтың белгілі бір құрылымды орындауы, алға қойған мақсатқа бірігіп жетуі жатады. Осы мәселеде тағы да модельдің бір түрі гуманистік білім дамыды, онда жеке тұлғаның өзіндік жетістіктері мен бостандығы көрсетілген, бірақ білімге баса мән берілмеген, керісінше, сабаққа деген қызығушылығы, яғни бір-біріне деген қарым- қатынастары, студенттер мен мұғалімдерде, педагогикалық әдіс жүргізуге деген қайырымдылықтары жатқызылады.

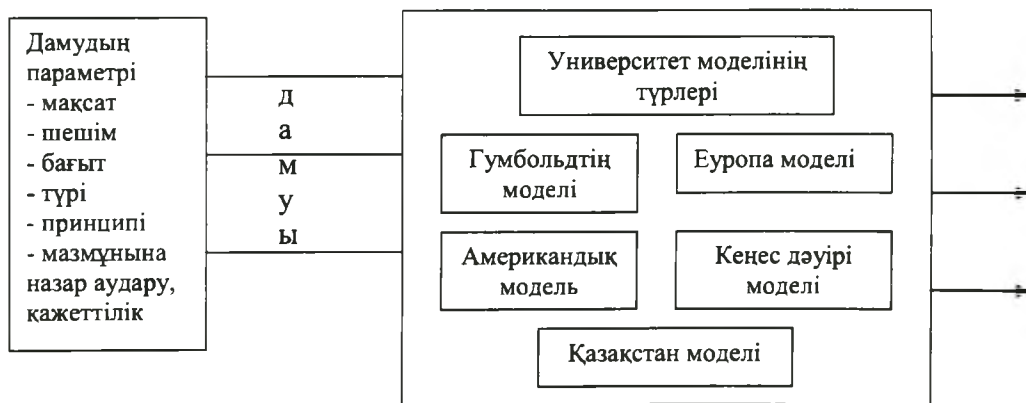
Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропа мен Америкада посмодернизм идеясы кеңінен таныла бастады. (Әлеуметтік-мәдени өмірде жаңа демократиялық идеяда ғана кейінірек Қазақстан мен Ресейде дамыды). Постмодернизм идеясы арқылы еуропа мен американдықтар демократиялық жаңа идеяны: плюрализм, әртүрлілік, шыдамдылық, адамгершілік құндылықтар, жеке адамның қызығушылықтары мен өзіндік дамуларын ертерек қалыптастырды.

Ғылымда постмодернизм идеясы жаңа көзқарас қалыптастырды, тек сабаққа деген жол ғана емес. Ғылым, онымен бірге білімде ғылымда күрделі мағынаны білдіреді. Баламалық мектеп модельдері мен ЖОО да осы ұғымдар кеңінен дами бастады да, дәстүрлі білімнің қалыпты дамуын өзгертті.

Доминантты білім гуманитарлық жаңашыл парадигманы қалыптастырды, немесе ЖОО дағы білім моделі: а) дәстүрлі немес классикалық; ә) рационалды, болып жіктеледі.

Жаңашыл гуманитарлық парадигманың ЖОО- дағы басты мақсаты адамның қоғамда өз орнын табуы, соған бейімделуі, қарым-қатынасы. Соңында білімді өзінің жеке өмірінің құндылықтарында пайдалана білуі.

Әртүрлі университеттерде білімнің дамуы да әртүрлі. Ең басты қойылған шарт: сол берілген параметрлердің өзгеруі, яғни жоғары да айтылған мәселелерде, олардың дамуына назар аудару, тек ішкі жағдайға ғана емес, университеттердің әртүрлігін де. Пайда болған модельдер: Гумбольдтің моделі, еуропалық, американдық, кеңестік және Қазақстан моделі.

3-сурет. Жалпы университет моделі

ЖОО да Американың дәуірінен бастап, теориялық білім мен тәрбиенің бірігуі басталды. Догмалық білімді менгерту, антикалық философия аумағына кіріктіру мәселелерін кеңінен игеру қалыптасты. Батыстық дәстүрлі университеттерінің мақсаттары: теориялық білім мен әлеуметтік тәрбие, бітірушілерді даярлау. Университет бітірушілеріне кәсіби рухани көмектер көрсетілуде.

Теориялық және әлеуметтік практикалық қызығушылықтар университет білімін дамытады. Әлеуметтік институттың университет қабырғасында: ғылым, білім, мәдениет сияқты үш түрі көрсетілген. Шығармашылық жұмыстар да университет қабырғасында іске асырылуда, яғни оқу білім ғылыми шығармашылықпен бірге қалыптасуда. Тәрбие өз алдына: әлеуметтендірілу, өзінің жеке тұлғасын, оның мәдени дүниесін қалыптастыру талаптарын қояды. Жан-жақты бағытта, сатылай көтерілу университетте қазіргі таңда кәсіби даярлыққа көп мән беріліп отыр. Сонымен қатар әр сатыға жоғары көтерілу арқылы дамытып қоймай, жан жақты көпсаламен де дамыту керек. Осындай екі бағыт мамандарды даярлауда қажет. Қазіргі кезде жоғарғы оқу орнында әртүрлі сатылы деңгейдегі бағыттар мамандыққа даярлауда жүргізіліп жатыр. Осындай бағыттарды іске асыру барысында мынадай концепциялар бар. Біріншіден, мамандыққа даярлауда тек қана сатылай жүйе ғана емес, әртүрлі деңгейлерде болу керек. Сатылай және әртүрлі деңгейдегі жүйеде мамандыққа даярлаудың мынадай қатарлары берілген:

1. Құрылған жүйе қазіргі таңдағы жүйені ескере отырып, отандық әлемнің экономикасын, мәдениетін, ғылымы мен білімін адами құндылықтардың дамуын қарастыру керек. Осымен қатар, тарихи салт-дәстүрлер, мемлекет арасындағы жүйені де бақылау керек.

2. Сұранысқа, қазіргі қоғамға сай әртүрлі деңгейді менгерген маманды даярлау.

3. Жүйе территориялық аумақпен, тұрғылықты қауыммен, шаруашылық, экономикалық, бағытты ұстанады. Университет бітірушілері білім алып қана қоймай, өздерінің алдарына мақсат қоя білуі керек. Өздері оқитын ЖОО, қызметістейтін университетте орта және жоғары білім алушыларды дайындау қажет екенін, өзін жеке тұлға, қоғамды дамыта алатын, белгілі факультетте, ары қарай білімін жетілдіремін десе, өзіне қойылған талаптарды білуі керек.

4. Белгілі жүйе өзінің бағытын ұстануы керек, қазіргі таңдағы жоғары мектеп сұраныстарын қамтамасыз ете алуы қажет, өзгерген сұраныстарды ескере отырып, мамандарды даярлай білуі керек.

5. Құрылған жүйелер жоғары мектеп оқытушыларын болашақта жалпы-ғылыми, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік аумақтарды да менгеруі қажет.

6. Суденттердің сұранысына қарай мектептердің сұраныстарымен сәйкес болуы керек, жалпы мамандыққа даярлау болмаған жағдайда өзіндік жеке тұлғасын қалыптастыра алатындай болуы керек.

7. Құрылған жүйе университет қабырғасында ғылыми-педагогикалық дәрежесі жоғары профессор оқытушылардың көбеюімен қамтамасыз етілуі, сонымен қатар, университетте профессорлық педагогикалық корпус ашылуы және сол университетте берілген материалдар игерілуі тиіс.

8. Бұл жүйені материалдық тұрғыдан қарастыра отырып, әртүрлі саладағы мамандарды да даярлап шығаруы тиіс. Материалдық экономикалық жағдайды ескере отырып, материалдық базаны, кабинетті, зертхананы сатылай немесе деңгейлі жүйеде қарастыруы керек. Жоғары мектепте мамандыққа даярау барысында оқыс алға қойылған талаптардың бір кезеңі орындалса аз да болсын дамуы бір қатар алдыға жылжитын еді.

Педагогикалық даярлауда осы талаптарды ескере отырып, көпсатылы, әртүрлі деңгейлі жүйені пайдаланылатынын байқаймыз. Алдымен, университет қабырғасында жоғары мектеп оқытушыларын кәсіби біліктілікке даярлау. Осы мақсатта оқу орнының деңгейі университет құрылымына, бітірушілердің біліктілігіне әсер етуі мүмкін, ол үшін ең алдымен, ЖОО-ның қабырғасында білімді тереңірек және кеңінен қамтамасыз ету керек. Кеңінен даярлау кезінде бітірушілер алған білімдерімен өздерінің мамандықтарына сай жұмыс істейді. Бұл белгілі бірі ғылымның аумағын қамтамасыз етеді. Тереңірек білім беру белгілі бірі педагогикалық даярлықты игерген, белгілі бағытты ұстанған, мәселерге байланысты бейімделе алады. Университет білімінің аумағында студенттер оқуды ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланыстырады. Екіншіден, жоғары мектеп оқытушыларын сатылай жүйеге даярлау. Мұндағы мақсат, әр сатыны меңгере отырып, өз бетімен жұмыс істеуді меңгереді. Әр сатыдағы білімді меңгеру арқылы белгілі құжат алады, ары қарай білімін тереңдетуді тоқтатуына да немесе педагогикалық біліктілігін жетілдіруіне де болады. Сонымен қатар сатылай жүйеге көшу барысында, үздіксіз білімді де қамтамасыз ету керек. Белгілі бір құжатты алған кейін ары қарай өз мамандығы бойынша, жұмыс атқара алады. Үшіншіден, әр сатыдағы жүйе бойынша жоғары мектеп оқытушыларын даярлау. Мұнда бірнеше бағыттар ұстанылады. Яғни, олар:

- білім деңгейі, алғашқы пәндер, жалпығылыми, кәсіби педагогикалық және әдісмелелік даярлық;

- білімді жүзеге асыра білу, жалпығылыми, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік жағдаяттар, кәсіби педагогикалық және әдістемелік даярлықтар;

- шығармашылық деңгейлер, жалпығылыми, кәсіби педагогикалық, кәсіби әдістемелік ойлау қабілеттері;

ғылым аумағында жеке көзқарастың қалыптасуы (ғылыми, психологиялық, педагогикалық) бағытында жүзеге асырылады. Осындай деңгейлік бағытта жүргізілетін білім студенттердің шығармашылық дамуын қамтамасыз етеді деген тұжырым жасалады. Төртіншіден, блокты оқыту оқу әдістемелік кешен бағдарламаларына сай жүргізіледі. Жоғары мектеп оқытушыларды даярлаудың әртүрлі жүйемен жүргізу қамтамасыз етіле отырып, блоктардың басын біріктіреді. Бесіншіден, кәсіби педагогикалық және кәсіби әдістемелік даярлықтар факультет құрамында жүреді. Алтыншыдан, кәсіптік бағдар бойынша жоғары мектеп оқытушыларын даярлау. Қазіргі таңдағы білімге үлкен сұраныс-

тар қойылған және соған жауап береді. Жетіншіден, педагогикалық базалық деңгейде факультет барысында қамтамсыз ету. Әр сала белгілі бір мысалы, математикалық факультет – математиканы, физикалық факультет- физиканы қамтиды. Сегізіншіден, жалпы сатылай және әртүрлі деңгейде де жоғары мектеп мамандықтарын даярлау бұл:

- Бакалавр бөлімінде әр факультет пән мұғалімдерін мектепке, жан жақты салада сабақ беруге, оқу барысында тәрбие жұмысымен, басқа да салада да жұмыс істей алуға баулу.

- Жоғары мектеп оқытушыларына факультет үздіксіз біліммен қамтамасыз ете отырып, ЖОО-ға дейін және педагогикалық кадрларды даярлау барысында осы жүйелер қолданылады. Осы мәселелерді шешу барысында, университет қабырғасына, біріншіден, орта білімді меңгеруі тиіс, оқушылардың жалпы білімін меңгертіп қана қоймай, педагогикалық даярлауды қамтамасыз етуі керек. Екіншіден, ірі классикалық университеттерде білім факультеті, бакалавр мен магистратурада педагогика саласында кәсіби даярлықты меңгертуі тиіс.

- Эксперименттік жүйе, ғылыми әдістемелік, оқу әдістемелік орта және жалпы білімді қамтамасыз ететін классикалық университет болуы қажет және оны (оқу жоспары, жаңалықтар, оқу әдістемелері, тапсырмалар, тест тапсырмалары.) оқу барысында меңгерту керек. Осы шешімдерді таба білсең, ғылыми-зерттеу жұмысын іске асыра аласың. Білім факультетінің құрылуының нәтижесінде университет қабырғасында мәселелер шешіледі. Осындай талаптарды қоя отырып, педагогикалық жүйеде жұмыс істейтін ғалымдар күрделі мәселелерді шеше алады.

Педагогикалық ғылыми-зерттеу бағытында факультетте оқи отырып, өзіне жаңа әдістемелік әдістерді сіңіре білуі, құра білуі тиіс.

- Факультет ғылыми әдістемелік кешенді қалыптастыруы тиіс: кафедра-зертхана-базалық мектеп, құрылымдар мен зерттеу жұмыстарын жүзеге асырады.

Бірінші педагогикалық сатыда универсальді модель құрып қана қоймай, жоғары мектеп саласын қарастыру керек. Мұндай модельдер студенттерге еркін жүруге рұқсат берілмейді.

Үшсатылы жүйеде мамандыққа даярлау өзіндік мінезді қалыптастырады, сонымен қатар, үздіксіз білім берудің бір саласы ретінде қарастырылады. Сондықтан, бұл саты бастапқыдан басталуы тиіс, кәсіби біліктілікті көтеру барысында немесе ғылыми педагогикалық кадрларды даярлау барысында қолданылады.

Педагогикалық білім құрылымының сатылай және әртүрлі деңгейге өзгерісі әр пәннің білімі мамандыққа даярлауда университет білімінде анықталады. Білім саласының құрылымына педагогикалық кәсіби біліктілігін көтеру барысында сатылай немесе әртүрлі деңгейде болсын:

1. Жалпы педагогикалық кәсіби біліктілігін көтеруге даярлық кезінде оқу тәрбие жүйесі, әртүрлі деңгейлік тапсырмаларды, студенттердің бағытын қамтамасыз ету;

2. Білімнің керекті элементтермен бір бірімен байланысатын элементтердің жиынтығы, шығармашылық жұмыстар, эмоционалды сезім қабілеттердің қалыптасуы;
3. Болашақ мұғалімдерді кәсіби біліктілікке даярлау;
4. Теория мен практиканың байланысы, тәрбие мен жүйенің жиынтығы;
5. Әртүрлі программаларды әр деңгейде қолдана білуі;
6. Педагогикалық әдістемелік білімнің жиынтығының іс-әрекетте жүзеге асуы сияқты талаптар қойылады.

2.3. Білім беру жүйесінің даму тенденциясы

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 8-бабында: «Жеке адамның шығармашылық, рухани дене мүмкіндіктерін дамыту адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасауы арқылы интеллектілігін байыту- қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі», – делінген.

Соңғы жылдары білім беруді жаңаландырудың негізгі тенденциялары оқытудың гуманизация, гуманитаризация, демократизация, децентрализация, дифференциация, индивидуализациясымен сипатталады. Білім берудің ұлттық моделінің қалыптасу мен бекітілу процесі белсенді жүруде, оның негізгі идеясы – ұлттық-мәдени негізде тұлға мен қоғам талабына сай өзін-өзі дамытуға қабілетті білім беру мен тәрбие жүйесін құру. Әрине екеуін бір-бірінен жекелеп бөліп алмағанымызбен тәрбие процесі жекелеген іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады. Жұмыстың мазмұнына сай жоғары мектептегі студент жастардың бойында рухани-адамгершілік қасиеттерін сіңіруге бағытталған іс-шараларды қарастырылды. Елімізде жүріп жатқан терең әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер адамдардың бір-біріне деген көзқарасын өзгертіп, келенсіз жағдайлардың өрбуіне, рухани құндылықтардың төмендеуіне әкеп соқтырады. Ал ол өз кезегінде жас ұрпақ тәрбиесін жаңаша жүргізуді талап етеді. Бүгінгі таңда жас ұрпақ тәрбиесін жаңаша жүргізу үшін жаңа Қазақстан құру жағдайында рухани және жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырудың маңызы зор.

Мемлекетіміз тәуелсіздігін алған алғашқы күннен бастап, әлемнің бәсекеге қабілетті елдер қатарына кіру үшін жаңа Қазақстан құрудың дербес жолын таңдап алды. Еліміз әлемдік қауымдастыққа зор құрметпен, беделмен кіруі үшін ұрпақ тәрбиесін әрқашанда назардан тыс қалдырмауымыз керек. Себебі, бүгінгі балалар еліміздің ертеңгі болашағы екенін ескерер болсақ, бәсекеге қабілетті, жаңа уақыттың өктем талаптарына үн қоса алатын ұрпақ тәрбиелеуіміз керек. Ал ұрпақты тәрбиелеу үшін бәсекеге қабілеттілік шартын анықтау қажет. Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халықтарының Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде: «Ұлттық бәсекеге қабілеттілігінің аса маңызды шарты – бұл әлемдік бәсекелестік үрдісіне табысқа жетуге мүмкіндік беретін күшті рух пен білім», – деп көрсетеді [1]. Бұл жас ұрпақ тәрбиесі мен әлемдік қауымдастық қойып отырған талаптар

арасында және жастардың өзіндік мотивтерінің арасында қарама-қайшылықтар туындатып отыр. Аталған қайшылықты шешу үшін рухани құндылықтарға негізделген оқу-тәрбие процесін құруды қажет етеді.

Елбасы жоғарыда аталған ойларын өзінің 2007 жылдың 28 ақпандағы Қазақстан халықтарына жолдауында жалғастырып, Қазақстан халықтарының рухани дамуы және үш тұғырлы тіл саясаты еліміздің іске асыруға тиісті міндеттерінің бірі деп көрсеткен. Елбасы өзінің жолдауда: «Қазақстан халықтарының Рухани даму қорын құру туралы мәселені жете зерделеу керек. Қор тұрақты мониторинг жүргізіп, мемлекеттік, жеке меншік әріптестіктің көмегімен және тиісті қоғамдық ұйымдарды қатыстыру арқылы халықтардың мәдени құндылықтары мен дәстүрлерін қолдап отыруы тиіс», - деп атап өтеді [2]. Себебі рухани құндылықтар тұлғаның даму өзегі болып табылады. Сонымен қатар рухани құндылықтар адамның өмірдегі өз орнын табуға және рухани әлемінің дамуына себепші болатын, тұлғаның жетіле түсуін қамтамасыз ететін, дүниенің күрделі құрылымын түсіндіретін рухани даму өзектері, идеалдары, сонымен бірге адам мен әлеуметтік топтардың тәртібі мен іс-әрекетін қадағалайтын нормативті жүйе болып табылады.

Адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы - өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болып табылады. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өресі озық азамат етіп тәрбиелеу біздің де қоғам алдындағы борышымыз. Ал ойлы-пайымды, білімді, мәдениетті, іскер, еңбекқор, иманды азамат тәрбиелеуді азаматтық ақыл-ойы мен мәдениетінің дамуындағы бағалы байлықтың бәрін игере отырып және оны бүгінгі ұрпақтың санасына ұстаздық шеберлікпен біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады.

Педагогика ғылымында тәрбиені бірнеше бағытқа бөледі, олар: қазақстандық патриотизм мен азаматтық тәрбие, зерде мәдениеті, рухани-адамгершілік, салауатты өмір салты, экономикалық, экологиялық талғам, этикалық және отбасындағы мәдениеті дейді. Өзіміз байқағанымыздай, жоғарыда аталған тәрбие жүйесімен көптеген ұрпақ тәрбиеленіп келеді. Бірақ бұл тәрбие түрлерінің қарқынды жүргізілетініне қарамастан-ақ жолдан, адал жолдан адасып, азғындаушылыққа ұшырап, жастарымыздың бұзылуы неліктен? Тұрақсыздық көрсетіп мұз үстінде тұрғандай өмір жолында «тайғанақтап құлап жататыны» қалай? Бұл сұрақтардың жауабы біреу-ақ, ол: рухани тәрбиенің, рухани құндылықтар мен мәдениеттің, ұлттық идеяның жетіспеушілігінен.

Жалпы әлемдегі білім берудің даму тенденциясы негізгі төрт жағдайды негізге ала отырып, дамуы тиіс: біріншіден, білім берудің қазіргі жағдайын саралау; білім беру дамудың алғышартына айналуы; оқу-тәрбие ісіне қолдау көрсету; ал бұл үшін инновациялық әдісті кеңінен қолдану. Яғни, парадигмалық өзгерістерге сәйкес оқыту түрін, мазмұнын өзгерту. Бұл тұрғыда оқыту дәстүрлі түрден, инновациялық оқыту әдісіне ауысуы тиіс. Инновациялық әдістер қатарына ең алдымен, белсенді оқыту әдістерін жатқызамыз. Инновация ұғымы жаңашылдық дегенді білдіреді. Инновацияны абсолюттік

және ендірудегі инновация деп, екі түрге бөліп қарастыруға болады. Абсолюттік инновация бұл әлемде бірінші рет өндіріліп, қолданысқа ену болса, ендіру жасалған жаңалықты өз базасына, менталитетіне сай пайдалану. Мысалы, біз кредиттік технологияны (1868 жылы Ч.Элиот негізін қалаған) өзіндік тұрғыдан қолданысқа, яғни білім саласына ендірдік. Ал, абсолюттік инновация туралы ойлануымыз қажет. Бүгінгі таңда абсолюттік инновацияны Жапония, Германия, АҚШ және т.б. мемлекеттер жүзеге асыруда.

Әлемдік деңгейдегі білім берудің қазіргі парадигмасы білім беруде нәтижеге бағдарлану, оқытуды оқушының жеке тұлғасына бағытталу, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр. Демек, білім алушы білімді дайын күйінде оқытушы түсіндірмесінен алмай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйену арқылы танымдық «жаңалық» ашуы шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде әртүрлі өнімдер жасауы керек. Нәтижесінде оқушының дүниетанымы кеңейіп, өзіндік пікірі мен көзқарасы қалыптасады. Біздің ел дамудың демократиялық жолын таңдауына байланысты, бүгінгі таңда қоғамды шешім қабылдауға тартудың маңызы арта түсті. Осы бағытта оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін әдістемелік тәсілдер белсенді (интер-активті) деп аталып жүр. Бұл әдістерді қолдану сырттай өте жеңіл көрінгенімен, өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары да бар.

Интерактив – ағылшынның «өзара әрекет» деген сөзінен шыққан. Демек, интерактивті оқыту әдістері тұлғааралық қарым-қатынасқа негізделі отырып, «жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын» қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады.

Белсенді оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу процесінде оқушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді. Дегенмен, белсенді оқыту қажетті ақпаратты игеруге уақытты көбірек бөлуді, бағалауда жаңа, күрделі өлшемдерді қолдануды қажет етеді және оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруда тәжірибесі аз мұғалімдерге көптеген қиындықтар туғызады.

Белсенді оқыту әдістерін тиімді пайдаланып, алға қойған мақсатқа жету үшін, белсенді оқытудың өзіндік талаптары есепке алынып, алғышарттары қанағаттандырылғаны абзал. Психологиялық тұрғыдан алғанда, белсенді оқытудың тиімділігінің сыртқы көрсеткіштері ретінде оқушылардың бірлескен әрекет ережелерін мойындай отырып, өзара әрекеттесуге ұмтылуын, топтық рефлексияның дамып, ұжымдық ынтымақтастықтың қалыптасуын, ал әсерлілігінің ішкі көрсеткіштері ретінде оқушылардың өз міндеттері мен құқықтарын түсіне отырып, өзара әрекет дағдыларын менгеріп, топтық жұмысқа дайын болуын, оқу әрекетінің субъектісіне айнала отырып, өзіндік рефлексиясының дамуын айтуға болады. Белсенді оқытудың нәтижелілігінің сыртқы көрсеткіштері ретінде оқушылардың топтық жұмыс ережелерін қабылдай отырып, нақты мақсаттар қоюға үйренуін, оқу топтарының

жасақталып, қажетті оқу кеңістігінің қалыптасуын, ал табыстылығының ішкі көрсеткіштері ретінде оқушылардың таным белсенділігі артып, жанаша дайындықтарының жетіліп, өзара әрекеттесу дағдыларының дамып, ынтымақтастық ұжымның қалыптасуын айтуға болады. Жалпы алғанда, белсенді оқытудың басты шарттары ынтымақтастық пен бәсекелестік.

Психолог-ғалымдардың айтуынша, бала білімді төрт түрлі жағдайда алады екен: дайын білімді қабылдап алу, зерттеу барысында жаңалық ашу, әртүрлі жағдайда әсерді сезіну және синтез арқылы өнім құрастыру немесе өнім жасау. Белсенді оқыту әдістері оқушыларға рөлдік ойындар арқылы әртүрлі жағдайда әсерді сезінуге жол ашады, әр түрлі білімдерді синтездеу кезінде шығармашылық өнім жасауға жағдай жасайды, дегенмен, түрлі жағдаяттар мен мәліметтерді талдап, сараптап, зерттеу барысында жаңалық ашуға көбірек мүмкіндік туындайды. Топтың сандық құрамы оқыту немесе өзара әрекеттестіктің сапасын анықтамайды. «Өзара әрекеттестік» әдісінің өзекті ерекшелігі – ол ашу процесін білдіреді, оның мәні – оқушылардың оқыту дағдыларын өзара әрекеттестік арқылы меңгеруі. Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл белсенді әдістің мақсаты – тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты.

Белсенді оқыту әдістерін қолданатын мұғалімдер тек ақпарат беретін және өздерінің қатысуынсыз берілген тапсырмаларды білім алушылардың есте сақтауы нашар болады, олар құрдастарының идеяларын пайдалана алмайды деп есептейді. Зерттеулердің «біз қолымызбен істегеннің 80 пайызын, оқығанамыздың 20 пайызын, естігеніміздің 10 пайызын ғана есте сақтаймыз», - деген қорытынды жиі естіледі. Ал тәжірибе - соның дәлелі. АТПЕН шабу дағдысын меңгеру үшін, оны қалай жасау керектігін біреудің түсіндіргені немесе оны кітаптан оқып алу әлі жеткіліксіз. Ол үшін шындығында атқа мініп барып, дағдыларды меңгерген абзал. Бұлай болатын себебі, іскерлікті практика жүзінде дамыта отырып, біз білгенімізді қайта өңдеп, оны әрекетке айналдырамыз. Оқытуды ұйымдастырудың төрт түрлі бағыты бар екені білгілі: балаға жеке өздігінен ізденуге мүмкіндік беру, балаларға топтасып оқып-үйренуге жағдай жасау, оқушыларды өздеріне немесе өзара бағалату және іс-әрекет барысында білім игеруге жол ашу. «Жағада тұрып жүзуді үйренуге болмайтыны сияқты», дайын білімді қабылдап алу арқылы қажетті ікем-дағдыларды дамыту мүмкін емес. Сондықтан оқушылардың арнайы іс-әрекет барысында ікем-дағдыларды меңгеруі маңызды рөл атқарады. Ол үшін оқыту білімді балалардың өздігінен оқып-үйренуге бағытталуы керек.

Оқушылардан, шешу үшін кейбір нақты дұрыс жауабы жоқ, даулы мәселелерді неге беретіндігін сұрағанда, олар:

- өзіне деген сенімге тәрбиелейді;
- шешендік өнерін жетілдіреді;
- танымның мәнін түсінуге көмектеседі (яғни, кейде абсолютті шындық болмайтынын);

- сыни ойлау дағдыларын дамытады;
- өз пікіріне деген құқығын түйсінуі артады;
- пікірлердің көптігін түсінесін және т.б. деп жауап берген.

Жоғарыда аталғандарды «үйрене білу» деген ұғыммен жинақтауға болады. Яғни, үйрене білу – қажетті дағды, өйткені ол интеллектуалды тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық дамыған және дамушы елдердегі азаматтар үшін қажет.

Екінші жағынан, құстың қос қанаты сияқты білім алушылардың да екі сүйеніші бар: бірі – оқи алуы болса, екіншісі – оқығысы келуі. Бірінші тірек баланың дербестігін құраса, екіншісі белсенділігін арттырады.

Өзара әрекеттесуге бағытталған процесс барысында бала өзі жасап жатқан ісінің мәніне енеді. Білім алушыларға дайын жауаптары бар тапсырмалар бергенде, олардың танымдық белсенділік деңгейі жоғары болмайды. Ал, өз ойын тиянақтап, оны қорғау кезінде танымдық белсенділік деңгейі күрт артады.

Өзара әрекеттесу процесінің негізгі мәні өзара тәжірибе алмасу болмақ. Өйткені, топтағы білім алушылардың белгілі бір салада ортақ білімдері бар болғанымен, олардың тек өздері ғана білетін білімдері де бар екені айқын. Танымдық іскерлікті қажетті интеллектуалды дағдылар деңгейіне қарай жіктеуге болады. Тиімді оқыту бағдарламасы оқушылардың төмендегі іскерліктерін практикада қолдануды көздейді, олар:

- фактілерді есте сақтау (аса көп күшті қажет етпейді);
- құбылыстардың мәні мен маңызын түсіну;
- білімдерді дағдылы және жаңа жағдайларда қолдану;
- талдау (бір нәрсені құрамдас бөліктерге бөлу);
- синтез (идеяларды жаңа нәрсе жасау үшін топтастыру);
- бағалау (бір нәрсенің сапасы туралы пікір бөлісу).

Қоғамның дамуы осы аталған іскерліктердің барлығының болуын талап етеді, дегенмен, білімдерді қолдану, синтездеу мен бағалау ішіндегі аса маңыздылары болып табылады.

Қазіргі кезде біздің республикамызда барлық оқу жүйесінің өзгеруі сияқты маңызды мәселелер болып жатыр. ЖОО-ның білім үлгілері біздің өміріміздің қазіргі аспектілерімен тығыз байланыста, өркендеу процестері болып табылады. Алға тартушы тұжырымдамалардың пайда болуы еліміздегі кең таралған тәжірибелер мен білім нарығындағы көшбасшы білім қызметкерімен (АҚШ және Улыбритания) танысу; Бұл базада Қазақстандық ұлттық білім беру үлгісінде болашақ нарық экономикасы шарттары ЖОО бітіруші маманына бағытталады, маман алған білімінің тиімділігі бұл экономикаға және геополитикалық шарттарды өз мамандығының жаңа талап шарттарымен бейімдеу.

Әрине болашақ маман болып қалыптасу жоғары оқу орны аудиториясында қалыптасады, одан болашақ түлектің біліктілік деңгейі анықталады. Дәстүрлі әдіс студент пен оқытушы арасындағы қарым-қатынасты ұсынады, оқытушы студенттің оқу қызметіне үнемі бақылау жасып отыруы, оқу материалын студенттерге дұрыс меңгертуі керек. Бір сөзбен айтқанда, сабақтың нәтижелілігі оқытушыға байланысты.

Дәрістегі оқу материалдарын меңгерту арқылы оқытушы білім алушыларды қосымша ізденіске үйретеді, яғни оқытушы оқу материалын қайта қарап әдістемелік қызмет атқарады.

Білім меңгертуге бақылау жасау, бұл оқытудың дерективті түрі болып есептелінеді. Дерективті оқытуда білім деңгейі оқу процесінің мазмұнын ұйымдастыра отырып ақпарат беру үлгісінде жүзеге асады. Бір жақты диалог орнап, ақпараттың көпшілігі оқытушы тарапынан беріледі. Яғни, жаңа ақпараттық және педагогикалық технология негізінде оқыту әдістерін өзгертуге мүмкіндік бар. Оқытушы рөлін білімді беруші ғана емес, студенттердің өзіндік жеке шығармашылық жұмысының ұйымдастырушы ретінде де көруге болады.

Оқытудың интерактивті үлгісі берілген ақпаратты түсіндіруге қол жеткізуге бағытталған. Осы аталған оқыту үлгілерінің ыңғайлы және қолайсыз жақтары бар. Директивті оқыту үлгілерінің негізгі критерийлері нақтылы қорытынды бақылау, сабақтан тыс уақыттағы өзіндік жұмыстарға болжам жасау, жазба жұмысы ретінде қарастырылмайды.

Белсенді оқытудың үлгілері: материалды еркін мазмұндауда дискуссия ұйымдастыру, дәріс санын қысқарту, семинар санын көбейту, топтық тапсырмалардың түрлері, жартыжылдық көлемінде үнемі бақылау жасау, жазбаша жұмыстар орындаумен ерекшеленеді.

Қандай да бір үлгіні ұстану – бұл қателік. Оқу процесінің сапалы және тиімділігіне қол жеткізу үшін оқытудың осы екі үлгісі қатар жүруі тиіс.

Сол себепті елімізде жоғары білім жүйесін ұйымдастыру үшін инновациялық оқыту әдістеріне көшу керек. Қазіргі білім беру жүйесі мемлекеттік стандарт пен шынайы мүмкіндіктерге сәйкес болуы да шарт. Жоғары оқу орнында қолдануға болатын оқытудың қазіргі әдістерінің аспектілерін қарастырайық:

көкейкесті – мазмұнды әдіс; мәмелелік оқыту; презентация; дискуссия; кейс – стадия; топтық жұмыс; мимен ойлау әдісі; викториналар; сыни ойлау әдісі; кіші – зерттеулер; жобалау әдісі; іскерлік ойындар; рөлдік ойындар; Insert әдісі (студенттер 10 минутта ассоциативті эссе жазады); және т.б.

Тиімді әдістердің бірі – мәселелік оқыту болып табылады. Оқытудың бұл түрінде дәріс диалогке ұқсас болады. Сабақ беру зерттелушілік процесін туғызады. Бұл әдіс студентті қызықтырады, оқыту процесіне толықтай енгізеді. Ғылымды тануда қайшылықтар шығып, оны шешуде студентке мүмкіндік береді. Оқытудың алғашқы кезеңінде студенттерге мәселелік сұрақ қойылады немесе мәселелік тапсырма беріледі. Мәселені шешу үшін оқытушы материалдағы қарама-қайшылықтарды студенттердің меңгеріп, қабылдауы үшін дайындайды. Мұның тиімділігі жеке мәселелерді студенттердің өзі көрсетеді. Бұл әдістің басты жетістігі оқытушының аудиторияда қойған мәселені студент өзіндік тұрғыдан шешуге мүмкіндік алады, яғни оқытушы олардың «өзіндік шешімін» тыңдау мүмкіндігіне қол жеткізеді. Мәселелік оқытуды ұйымдастыру, оқытушының күрделі, маңызды дайындығының негізінде ғана жүзеге асады.

Сонымен қатар, оқу процесіндегі нақтылы жағдайға құрылған әдісті немесе кейс-стади әдісін маңызды әдістер деп атауымызға болады. Оқу процесіндегі нақтылы жағдайға құрылған әдістер шешуші сәтте нәтиже береді. Бұл әдіс тұрғысында студент өздігінен шешім қабылдауға мәжбүр болады. Нақтылы жағдайға құрылған әдіс ХХ ғасырдың басында медицина және құқық саласында қолданылған. Кейс-стадия әдісінде, әртүрлі жағдайларды және тапсырмаларды талқылауда студенттер мен оқытушылардың толық қатысуы қадағаланады. Бастысы, бұл әдіс нақты тәжірибелік тапсырмаларды шеше білуге, бағалай білуге, нақты жағдайға талдау жасай білуге үйретеді. Кейс-стадия әдісін қолдануда оқытушы:

- кейсті тыңдайды;
- қажетті материалдарды негізгілерін бөліп алады;
- бағдарлама жасайды. (Мұнда студенттің міндеті кейсті және қажетті әдебиеттер тізімін алу, сабаққа дайындалу).

Сабақ барысында оқытушы:

- кейсті жолдауды арнайы ұйымдастырады;
- топ – топқа бөледі;
- кейсті талдауды басқарады.

Студент:

- сұрақ қояды;
- әртүрлі шешімнің үлгісін ұсынады;
- шешім қабылдайды;
- жұмыс жөнінде жазбаша есеп береді.

Қазіргі таңда компьютер және интернет – ақпараттық жаңа технологиялар ретінде Қазақстанның жоғары оқу орындарында білім беруде маңызды рөл атқаруда. Бұл жағдайда қазақстандық студенттер жастардың жаңаша танымдық көзқарастары қалыптасып, инертивті әдістерді оқу процесінде қолданады. Оқытудың интерактивті әдістері – студенттерге белсенді білім беруде қолданылады. Инновациялық оқу жұмысы оқу процесіне нәтижелі білім алуға бейімдейтін, жаңа технологияларды орынды енгізумен тұжырымдалады. Бұлар – кабельдік және спутниктік теледидарлар, бейнеконференциялар, телефорумдар, телемарафондар, партфолио сияқты инновациялық технологиялар, оқудағы және тәрбиелеудегі, өмірлік дағдыларды қалыптастыру жөніндегі тренингтер, соның ішінде әлеуметтік тәлімдегі және т.б. жеке-дара жетістіктер.

Инновациялық тәсіл оқу процесіне – тіршілік және әрекет етудің даму динамикасы ерекшелігіне, қашықтан оқудың өзгешелігіне және жеке тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің талаптары мен әлеуметтік пайдалы білім алуына, сеніміне, мінез-құлықтың сапасы мен өзгешелігіне, тәлім тәжірибесі мен қатынасына негізделген жаңалық енгізуге бағыттайды.

Интерактивті ұғымы - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса, әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режимінде жүзеге асырылады. Демек, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның негізін оқытушы мен білім алушының өзара әрекет етуі құрайды.

Бұл өзара әрекеттестіктің ерекшелігі:

- * білім субъектілерінің бір мағыналық кеңістікке келуінен;
- * күрделі мәселелер өрісінде шешілетін тапсырмаларды бірігіп көтеруден, яғни бірыңғай шығармашылық кеңістікке қосылуынан;
- * тапсырмаларды шешуді жүзеге асыратын әдістер мен құралдарды таңдауда келісушіліктен;
- * жақын эмоциялық жағдайларда қалыпты күйге бірге түсуінен, тапсырмаларды қабылдау мен жүзеге асыруда бойда болатын үндес сезімдерді бастан кешуінен тұрады.

Интерактивті оқытудың мәні мынада, оқу процесі іс жүзінде барлық оқушы таным процесіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардың осыған байланысты не біледі, нені ойлайды соны түсінуге және рефлексияға мүмкіндігі болуы тиіс. Таным процесінде оқушылардың біріккен іс-әрекеті әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруді білдіреді, білімдерін, идеяларын, іс-әрекет тәсілдерін алмасу жүргізіледі. Интерактивті әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық және рухани бірігуі.

Қытайдың бір накыл сөзінде: «Маған айтшы – мен ұмытып қаламын; маған көрсетші – менің есімде қалады; өзіме істетші – мен сонда түсінемін», - деген екен. Осы сөздерден интерактивті оқытудың мәні өз көрінісін табады.

Интерактивті әдістерді пайдалану кезінде білім алушылар түсіну процесіне толыққанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымның негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ тындырмандарды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интерактивті оқытуда оқытушы мен оқушының өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың бастамасы үшін жағдай жасаушы болады

Педагог өзі арқылы оқу ақпаратын жіберетін, өзіне тән фильтр рөлінен бас тартады және жұмыста ақпарат көздерінің біреуінен көмекші рөлін атқарады.

Интерактивті оқыту интенсивті оқытуда да кеңінен қолданылады.

Бұл әдістерді игеру және қолдану үшін, оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әртүрлі әдістемелерін білу қажет.

Интерактивті оқыту өзара түсінікті, өзара әрекеттестікті, өзара байытуды қамтамасыз етеді. Сонымен, интерактивті оқыту білім беру парадигмаларын іріктеп қолдануға алып келеді. Оны білім беру парадигмаларына сәйкес М.В.Буланова-Топорковаға сүйене отырып, өзіндік тұрғыдан білімді дамыту жолдарын ұсындық.

3-кесте

Парадигма Элементтері	Қазіргі кездегі қолданыстағы парадигмалар	Дамыту мүмкіндіктері
Адамның	Өмір сүріп отырған әлемді	Әлемнің мақсатты өзгеруі

негізгі міндеттері	тану	
Іс-әрекетінің ғылыми негізі	Жаратылыстану ғылыми әдісі	Практикада қолданыс тапқан теория
Күнделікті міндеттер сипаты	Тек бір ғана дұрыс шешім	Шешімнің көп болуы
Шешімді бағалау өлшемі	Тек біреуі: «дұрыс немесе дұрыс емес»	Өлшемнің көптігі: қажетті, тиімді, зиян келтірмеу
Адамгершілік, рухани дүниенің алатын орны	Оларға сұраныс болғанымен, қолданыста аздық етуі	Шешім таңдауда қажеттілігі
Білім берудің басты міндеті	Қазіргі өмір сүріп отырған әлем туралы білім беру	Әлемді сипаттауда шығармашылық әдіснамасын қолдану
Рухани тұлға қалыптастыру мүмкіндіктері	Тек гуманитарлық білім беру арқылы	Толықтай мүмкін және әсіресе іс-әрекетте

Ұлттық мәдениетті дамыту, тұлға бойында жоғары рухани-адамгершілік сапалар мен ұлттық идея мен патриоттық сезім қалыптастыру үшін Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі қоғам мүшелерінің бірігуге бағытталуы тиіс.

XIX ғасырда алғаш қалыптасқан В.Гумбольдтың жоғары білім беру концепциясының өзектілігін ескере отырып, әлемнің жетекші университеттерінің іс-әрекетінде ғылыми-зерттеушілікті дамыту оның ішінде ғылыми-зерттеу институттары мен зертхана құрылымын кеңейту маңызды.

Университеттік білім беру дамуының көлемі жоғары білім алуға деген сол жердің қажеттілігіне тәуелді. Себебі ол материалдық қамсыздану, мемлекеттің ғылыми-техникалық әлеует деңгейі мен оның экономикасының даму жағдайын анықтайды. Ал университеттік білім берудің даму деңгейі – экономикалық потенциалы мен әскери күшке үлес салмағын беріп отырған мемлекеттік жоғары білім беру жүйесіне қаншалықты рөл беретініне тәуелді.

Білім беру мекемелерінде кәсіби бағдар беретін, жоғары біліктендірілген педагог, психолог, физиолог және тағы басқа мамандардан құралған қызмет құру керек. Олар қатысушылардың икемділіктерін, мүмкіндіктерін, қызығушылықтарын, нышандарын есепке ала отырып, білім беру ары қарай жалғастыруға жол бастайды.

Қазақстандық білім беру жүйесінде қазіргі университеттік жағдайында барлық университеттерде оқытудың жоғары деңгейіне өту мақсатты. Біздіңше жоғары білім беруде, әсіресе, ірі университеттерде екінші және үшінші деңгей олардың базасын кеңейтіп, ЖОО-дағы магистрлер мен докторларды дайындауға қарағанда, әлде-қайда жоғары көрсеткіш көрсетер еді.

Ендеше, тәрбиенің барлық салалары бір арнаға толысуы керек, ол арна – имандылық тәрбиесі. Қазіргі мектеп жасындағы балалардың шылым шегуі, ішімдік ішуі, тіпті, есірткі қолдану – жасырып жабатын жағдай емес. Қылмыстың ең ауыр түріне баратын жастар да көбейіп отыр. Осылардың арасында қазақ балаларының «үлесі» аз емес. Бұл қиындықтан шығудың жолын табу да педагогтардың алдында тұрған шешімі қиын міндеттердің бірі.

Әрине елімізде ғылым, мәдениет салаларында жасалып жатқан шаралардың барлығы жастарға жалпы адамзаттық және жеке ұлттық игіліктер негізінде тәрбие мен білім беру ісін неғұрлым жоғары деңгейге көтеруге ықпал етуде. Рухани мәдениетіміздің тарихына үніле отырып, болашақ ел басқарар азаматтарымыз бен азаматшаларымызды ұлттық идеология негізінде тәрбиелеп, бағыт беру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Бұл процеске қоғамтанушы ғалымдар тарихшылар, филологтар, философтар, психологтар мен педагогтар да атсалысуда. Бәрінің мақсаты-тамыры тереңде жатқан ұлттың өзіндік философиялық ой-санасының ерте дәуірлерден күні бүгінге дейінгі тарихына ой жүгірту, оның дамуына өзіндік үлес қосу.

Ешбір ұлт өзіндік тұрғыдан ғылым үрдісін меншіктеп «біз бастатқанбыз, біз жалғастырудамыз» дей алмайды. Ғылым-білімнің дамуы тарихи арнада Месопотамия, Мысыр, Қытай, Үндістан және көне Греция мәдениеттері арасында алма кезек жалғасын тауып, ешбір ұлт пен ұлысқа бөлінбейтіндей түп тамыры өте тереңге дендеген жалпы адамзатқа ортақ құндылыққа айналған. Алайда, соңғы кезге дейін батыстың ғылым мен технология саласындағы үстемдігі бүкіл ғылым мен мәдениеттің бастауы батыс халықтарына тән деген түсінікті қалыптастырып, басқа ықтималдарға ешқандай мән берілмеді. Философия мен тарих көбіне, еуроцентристік көзқараста жазылып, XX ғасырдың басында еуропалықтар бүкіл мәдениет пен философияның «атасы» ретінде көрсетіліп, сол көзқарас адамдар санасына орнығып, әлі күнге дейін бұл біржақты пікір жалғасуда. Дүниежүзілік мәдениет пен білім тарихында мұсылман ғалымдарының аттары ұмыт қалып, нағыз ислам мәдениетінің гүлденіп, шарықтауға жеткен алтын шақтары бүркемеленіп, еуропалықтар орта ғасырларды «қараңғылық кезеңі» деп атаған-ды.

Қазіргі таңдағы ғылымның дамуына батыстың қосқан үлесі қаншалықты бұлтартпас шындық болса, батыстың осындай деңгейге көтеріліп, ғылым мен технология саласындағы көптеген жаңалықтарға қол жеткізуінде мұсылман ғалымдарының үлесі өте зор.

Көріп отырғанымыздай өздері мойындағандай орта ғасырларда Еуропаның жағдайы адам айтқысыз күйде болатын. Еуропадағы қасірет пен жабайылықты бұрын-соңды адамзат көрген емес. Ол кезеңде бүкіл Еуропада христиандық әбден бұрмаланып, шіркеу мен патшалар өз мүдделері үшін бірлесіп халықты қанаудың түрлі айла-шарғысын жасап бақты. Инквизиция сотының аяусыздығы арқылы ой бостандығы толығымен мақұрым етілді.

Бұл кезеңдерде ғылым шіркеу үшін пұткатабынушылықпен бірдей еді. Осы дұшпандық 1233 жылы инквизиция сотының құрылуымен ресми деңгейге жетіп, тіпті, соңғы ғасырларға дейін жалғасты. XVIII ғасырда

шіркеудің қысымы шарықтау шегіне жетіп, Еуропада революциямен аяқталды.

Орта ғасырларда батыста діни оқу орындарында көбіне тек христиан ақидасы ғана оқытылып, басқа пәндерге мән берілмейтін. Тіпті, латынша да хат танымайтындар көп еді. Осы кезеңдерде діни оқу орындарында грамматика бүкіл ғылымдардың негізі ретінде қарастырылды.

II Сильвестр (Герберт (946-1003)) Еуропадағы келер мыңжылдықтың бетбұрысын айқындайтын қозғалыстың бастаушысы болды. Барселонадан Кордоваға барған ол сол жерде арабша үйренді. Ол – исламдық пікірлерге тәнті болып, алғашқы болып осы пікірлерді Еуропаға жайды. Каталониядағы Риполи монастырындағы бай кітапханада жұмыс істеді. Арабша дерек көздерімен және олардың аудармаларымен, математика, астрономияға қатысты шығармалармен танысты. Герберт Папа XII Жан (Jean) мен танысты. Оның ерекше қабілеттілігін байқаған Германия мен Италияның императоры Отто оны кейінен мұғалім етіп тағайындайды. Жұлдызы жанған Герберт кейінірек папа болып тағайындалады. Оның пікірлері бүкіл Еуропаға тарайды. Осыдан кейін барып дін адамдарының арасында trivium (диалектика мен риторика), quadrivium (арифметика, музыка, геометрия және астрономия) саласында мұғалімдер жетіле бастады.

XIII ғасырда Кастилия және Лион патшасы VII Алфонсо (1104-1257) ислами ғылымдармен айналысу үшін Толедода орталық құрды. Бұл қала өзінің көшелері, құрылысы және барлық тұрмыс салаларымен исламның мұрасына ие болып, мыңдаған том кітаптарымен батыстықтарды өзіне қызықтырды. Бұл кезеңде батыстықтардың бар ісі Пиреней тауларын асып өтіп, мұсылмандардың ғылым орталықтарына барып, арабша үйрену болды. Мұсылман ғалымдарының ғылыми мұрасы батыстықтар үшін тағдыр тарту еткен бағасыз сый еді [59]. Ғылымға сусаған еуропалықтар үшін Испаниядағы ғылым мен мәдениет орталықтарына барып оқу үлкен арманға айналған-ды. Бұл жерлерде білім алып еліне оралғандар өз елдерінің ең білгір адамы саналып, құрметке бөленетін. Ғылым мәдениет орталығы болумен қатар, құпия ілімдердің де орталығы есептелген Андалусияның Еуропаның бүкіл мекемелері мен қоғамдық саласында ықпалы күшті болды [60].

Кремоналық Герардтың (1114-1187) көп еңбегінің арқасында аударма істері қатты дамыды. 1160-1230 жылдарда ол Толедо қаласында жетпістен аса кітап аударды. Оның медицинаға байланысты аудармалары өзі қайтыс болғаннан кейін бес ғасыр бойы Еуропадағы медицинаның басты қайнар көзі болды.

1180 жылдарда Ибн Синаның философиялық кітаптары аударылып бітіп, Еуропаға жайыла бастады. Оның бұл шығармаларының ықпалы күшті болып, одан кейін басқа да мұсылман ғалымдарының кітаптары аударыла бастады. Осылайша батыстық ойшылдардың арасында жаңа мұсылман бейнесі қалыптасты. Ислам әлемі - философия мен ғылымның бесігі.

Еуропаның жартылай варварлық қоғамнан өндіруші және синтездеуші мәдениет орталығына айналуында XII ғасырдағы арабша аудармалардың ықпалы өте зор болды. Мисе Либиридің айтқанындай, «XV ғасырға дейін арабтардың кітаптарынан пайдаланбаған және оларды аудармаған ешбір

еуропалық ғалым болған емес. Олардың қатарында Р Бэкон, Леонардо, А. Магнустар да бар» [59].

Батыстағы ғылымның дамуына ықпал жасаған Ибн Сина, әл-Фараби, әл-Хорезми, Ұлық-бек, Ибн Рушд, Газали, Ибн Халдун, әл-Бируни сынды мұсылман ғылымдарының ғылымға қосқан үлестері зиялы қауымға белгілі. Алайда, біздің қоғамға аса мәлім болмаған, ғылым тарихында өзіндік орны бар басқа да мұсылман ғалымдары көптеп саналады.

Өткен тарихымыздың шынайы бейнесін жасау – жалпыұлттық бірлігіміздің, Қазақстан Республикасының мемлекеттік болмысын қалыптастырудың, оның егемендігін нығайтудың, азаматтық пен отаншылдықты, ұлттық сананы тәрбиелеудің ең басты факторларының бірі. Тарих – халықтың зердесі, ол содан сусындап, әлеуметтік шығармашылыққа, жарқын болашаққа бастайтын күш-қуат алады. Халқымыздың ұлттық, мәдени мұраларын ескермеу, оның мән-маңызына көз жібермеу болашақ ұрпақтың ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына теріс ықпалын тигізеді сөзсіз. Елбасы Н.Ә.Назарбаев қоғамның қазіргі нарықтық қарым-қатынасқа көшуі барысында туындаған «экономикалық, саяси, ұлттық, экологиялық, имандылық дағдарыстарының» жас ұрпақтың жан-жақты жетілуіне көптеген қолайсыздықтар туғызып отырғанын атап көрсетті. Демек, бұдан адам бойында имандылық қасиеттерінің кемуі қоғамдық дағдарысқа алып келетінін аңғаруға болады. Жалпы қоғамдағы кері процестердің барлығы да ұрпақ тәрбиесіне өз әсерін тигізбей қоймайды. Нәтижесінде болашақ ел иелері – жастар арасында рухани азғындаушылық, жалпы адамзаттық құндылықтарды бағаламаушылық кеңінен орын алады.

Еліміздің егеменді мемлекет ретінде қалыптасуының, сипаты халықтың рухани, адамгершілік, имандылық көзқарасы, жастар арасындағы білім мен тәрбиеге байланысты. Педагогика ғылымында қазіргі талапқа сай өз шешімін таппай отырған мәселелер жеткілікті. Соның ішінде жастардың рухани құндылық туралы білімдерінің, түсініктерінің төменгі дәрежеде екенін аңғартады. Руханилықты көпшілік дінмен байланыстырады, байланысы болғанмен оның басқа да тұстары басым екеніне мән беру керек. Мемлекетіміздің зайырлы, унитарлы, демократиялылығы жалпы алғанда толықтай көрініс бермейді. Зайырлылық бүгінгі таңда дін мен мемлекет саясатының үйлесімділігіне, унитарлық заңдардың бұлжытпай орындалуына, демократиялық сөз, іс- әрекеттің еркіндігін сипаттауы тиіс. Мемлекет саясатынынан дін саясаты немесе керісінше, бір-біріне бастамшылық жасамауы тиіс. Ал заңды белшесінен басып, басына күн туса елін сатып кетіп жатқандар да жоқ емес. Ал, еркіндік деп ойымызға келгенді жасаймыз деген адасқандар да арамыздан кездеседі. Демократия ол ең алдымен, тәртіп, ол болмаған жағдайда анархияға ұшыраймыз. Негізінен алғанда, барлық нәрсенің шегі болуы тиіс, шексіздік адамдардың өздеріне жамандық алып келеді. Міне, осы шексіздіктің алдын алудың бірі де жастарды рухани құндылықтарды құрметтеуге үйрету. Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында (1996): «Тәрбиенің түп мақсаты - қоғамның нарықтық

қарым-қатынасқа көшуі кезінде саяси экономикалық және жан-жақты мәдениетті жеке тұлғаны тәрбиелеу» [2].- деп, нарықтық қарым-қатынасқа байланысты жеке тұлғаны тәрбиелеуге мән берілген, жастарды қоғамдық өмірдің өзгеруіне сай тәрбие жүйесін өзгерту екендігіне аса көңіл бөлген. Әрбір ұлт өзінің ұрпағын мәдениетке, руханилыққа тәрбиелеуде халықтың өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері жазба мұралар негізге алады. Олай болса, ғасырлар сынынан еленіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жазба мұраларды жинақтап зерделеудің, оның тәлім-тәрбиелік мол тәжірибесі негізінде ұрпағымызды рухани құндылықтар негізінде тәрбиелеу қажеттігі күнен-күнге арта түсуде.

Сонымен білім беру парадигмалары негізінде тұлғаның рухани дүниесін қалыптастырудың төмендегідей тенденциялары айқындалды:

- Білім беру парадигмалары білім алушылардың сұранысы, талабы бойынша өзгеріп, дамиды;
- Рухани құндылықтарды бағалауға үйрету білім беру парадигмаларының негізгі элементі болып табылады;
- Көпмәдениетті ортағы негізделген ортақ құндылықтар дүниесі қалыптасады;
- Өркениетті елдермен қарым-қатынасты руханилық алғашқы орынға ие болады;
- Адам әлемдік өркениет жағдайындағы жалпыадамзаттық құндылықтар қатарындағы көшбасшыға айналады;
- Білім беру мен тәрбиелеуде интеллектуалдылыққа қол жетімді болып, адамның рухани сапасына мән беріледі;
- Білім беру жүйесінің ортақтасуы біртұтас білім беру кеңістігін құруға алғышарт жасайды.

3. ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

3.1. Рухани дүниені қалыптастырудың негізі – имандылық

Қоғамның даму барысында, адамзат өмірінде әр халықтың тілі мен қатар салт-дәстүрі де қажетті себептермен дүниеге келді. Ал, адамдардың сол қоғам дамуына, сұранысына байланысты тәртібі, заңы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдері, жол-жоралғылары қалыптасады. «Жазу-сызуы, мәдениеті болмаған халық»,- деген жансақ пікірді, сонау Орхон-Енесей жазулары арқылы жоққа шығарған түркі халқының өркениетті мәдениетінің тамыры тереңде екенін, тарихшы-этнограф, философ ғалымдары дәлелдеп берді. Осы өмір сүру жолдары, ережелері, адам бойындағы жақсы, жаман қасиеттер, адамдардың оқу, білімге, бір-біріне сенуі, бір-бірін сыйлауы, кішінің үлкенді сыйлауы, ата-ананы құрметтеуі, бір сөзбен айтқанда мұсылман адамның бойындағы ізгі

қасиеттер және «иманжүзді» адамның бойында қандай қасиеттер болуға тиісті белгілерді көрсетіп берген еңбек - Құран.

Халқымыздың ереже, тәртіптері жазылған Құран жолы ақиқат жолы, адам баласын жамандықтан құтқаратын тура жол, дүниежүзінде ең ықпалды, қадірлі өсиет, білім жолы. Құран сүрелерінен мысал келтірелік: Мұжадәла (II), «әй иман келтіргендер. Сендерге жиналыста: «Орын беріңдер», - делінсе ашылыңдар. Алла да сендерге кеңшілік етеді. Ал және «Тарқандар», - делінсе, дереу тарқандар. Алла (Т) сендерден сондай иман келтірілгендердің, ғылым бергендердің дәрежелерін көтереді...»[61], - деп тәрбиедегі тілалғыштық сияқты, жақсы қасиеттердің бірін көреміз. Сондай-ақ Ғалақ /1-5/ сүресінде оқыңдар, ол Мұхаммед Пайғамбарға жіберген алғашқы аят. Оқу аса ардақты деп келтірген. Құранның адам баласын дұрыс жолға бастайтынын Ғылымхалда былай көрсетілген: «Құран Кәрім адам баласы қаншалық дамыса да, заттық рухани бүкіл мұң-мұқтаждарына жеткілікті. Құран: бір сәуле, нұр, білім және туралық бұлағы» [61], - деп сонымен қатар «Дініміз, тіршілік, өмір сүру және белсенді түрде дұрыс істеу діні» [62], дей отырып, Құранның және діннің дұрыс жолға бастайтынын анықтай түседі.

Дін – адамның жандүниесінен бастап, қоғамдағы бүкіл процестерді бір қалыпқа түсіруге тырысса, бүгінгі тәрбиенің мақсаты да осыны көздейді. Екеуі де рухани дүниеге қатысты және әр кезеңде қазақ қоғамында жетекші бағыт – ислам діні болды болып отырған.

Ислам дінінің уағыздары тек бір ұлтқа немесе мұсылман халықтарына ғана емес, бүкіл адамзат баласына арналған. Сонымен бірге, Құранның өзінде айтылғандай «Дінде зорлау жоқ» [61], деп Бақара сүресінің (демек, 2-сүре) 256- аятында (2-256); айтып өткен. Бұл сүреден біз, дінге зорлап сендіру жоқ, оған әркім өзінің ойы, білімі, сенімі, ақылымен илануы керек деген түсінікті көреміз. Ислам діні, азғындықты баса көрсетіп, оның салдарынан өмірге, тіршілікке зиян келетінін айта отырып, туралық, әділдік істеген дұрыс деп көрсетті. Дінді үйретудегі мақсат, Құран арқылы жастарды дінге жүгіндіру, бағындыру, сана-сезімін, дүниетанымын діни тұрғыдан қалыптастыру емес, өмірге керекті тәрбиелік мәні бар қағидаларды халықтық тәрбиенің құрамына енгізіп, сол тұрғыда дұрыс іске асыру. Яғни, діни сауаттылықты жүзеге асыру. Ол – білім, көркем мінез-құлық, ақыл, адамгершілік, имандылық, достық, бейбітшілік, т.б. қасиеттерді қалыптастыратын дін. Бақара сүресінің 251-аятында жазылған «Алла (Т) адам баласының бірін-бірі арқылы қорғамаса, жержүзі бұзылар еді. Алла, бүкіл әлемге кеңшілік иесі» [61], – деген сөзінен, өзіміз көріп отырғандай, бұл сүреде күнделікті ата-ананың бір-біріне қайырымды болындар, деп айтатын ақылының төркіні жатыр. Жер беті кең, оған барлық адамдар сияды. Олар бір-бірін қорғап-қолдап жүру керектігін айтады. Солай дей отырып, осы сүренің 263-аятында: «Көркем сөз және кешірімділік, артынан бұлдану, кейіту араласқан садақадан жақсы» [61], – деп ескерткен. Біреуге жақсылық жасаған оған бұлданба, кейіме, шын жүрегіңмен жаса, сөз сөйлегенде әдепті бол, сонымен бірге адамдар бір-біріне кешірімді болғаны дұрыс деп уағыздаған.

Құран Алланың Мұхаммед пайғамбарға түсірген кітабы деп берілген Құран кітабында. Әрине, діни түсінікке толы бұл кітаптан, адамзаттын өмір сүруіне қажетті өсиет, насихаттар берілген ереже, уағыздарды көруге болады. Ислам дінін зерттеуші ғалым Мехмет Соймен «...Ислам діні... ең соңғы, ақыл, білім, мінез-құлық, бейбітшілік және ереже діні». «...сенім бойынша өмір сүру діні...»[62],-дейді. Осы ойды белгілі тарихшы, профессор С.Б.Дорженов: «Бұл дін жалған куәгер болуға, екіжүзді болуға, алдау-арбауға мүлдем қарсы. Сонымен қоса өтірік айтпауға, ұрлық жасамауға, темекі тартпауға, ата-ананы қадірлеуге, арақ ішпеуге, денені таза ұстауға, орынсыз дүние-мүлік шашпауға, өлген адамды қадірлеп-қастерлеп қоюға шақырады» [63], – деп жалғастырады.

Тілі басқа болғанымен, діні бір мұсылман халықтарының алғашқы заңы кодексі, ереже тәртібі жазылған жазба ескерткіш - Құран. Құран ол - өлікке немесе қабір басында ғана оқылатын аяттар жинақталған Кітап деген түсінік кең тараған, бірақ ол қате. «Тірі жүрген адамдарға оқылатын бір ереже және заң кітабы»,-деп түсіндірілген Құран Кәрімнің түсініктемесінде. Расында да, өсиет, уағыздарға толы, үлкен тәрбиелік мәні бар, аса құнды жазба ескерткіш тірі адамға керек сусындайтын қайнар бұлақ тәрізді. Құран араб тілінен аударғанда «оқу» деген мағынаны білдіреді. Аты айтып тұрғандай ілім, білімге шақырып тұрған Құран 114 сүреден тұрады. Ал сүрелер аяттардан тұрады. Шығыстанушы, ғалым Ә.Дербісалиев, «айһа» (көпше түрі «айат») - «керемет», «құбылыс», немесе «көрініс»- деген мағына береді деп түсіндірген. Ал, Л.З.Рүстемов, «айәт» - «белгі», «ғажайып», «Құранның өлең сөзі», – дегенді білдіреді деп көрсеткен. Құран сүрелерінің барлығы оқырман қауымды, адамзат баласын тек жақсылыққа, ілімге, білімге шақырады. Сөзіміз дәлелді болу үшін Құран сүрелеріне ден қоялық. Бақара сүресінің 48-аятында: «Біреу үшін ешкім араша түсе алмайтын, ешкімнің қайырымы қабыл болмайтын, ешкімнің бодауы өтелмейтін және оларға жәрдем болмайтын күннен қорқындар»[61], деп айтылған. Мағынасына терең үніле қарасақ, қалайша керемет, орынды айтылған. Бір ауыз сөзбен, ғұлама тарихты, тәрбиені ашып тұр. Адамдар бір-біріне жәрдемдеспесе, қарайласпаса, бір-біріне қайырымды, мейірімді, ақ ниетті болмаса, адам баласының басына қатер төнетінін айта келіп «қиямет күні» болатынын есте ұстап, содан қорқындар деп ескертеді.

Құран Кәрімде адамның жанына қас қылуға, оның рухани құқықтарына шабуыл жасауға тыйым салынған. Мысалы: «Біреудің намысына, абыройына, адамгершілігіне дақ түсіретін бейнеде ойнау, мазақтау, сондай-ақ біреуді қорлау, ғайбаттау, жала жабу, күншілдік істеу, өсек айтуға тұжырымды түрде тыйым салынсын» [61] – деп, жаман іске қарсылық көрсеткен. Адам бойындағы ең жаман қасиет, адамды қорлау, зәбірлеу, намысына, ар-ұятына дақ түсіру екенін бәріміз де мойындаймыз. Өзіміз көріп отырғандай бұл істерге Құранда да мән беріліп, шек қойылған. Демек, бұл да адамзатқа қажетті игілікті өнеге.

Әрине, Құран сияқты өте күрделі шығарманы оқып түсіну, онай шаруа емес. Өйткені ол, сөзі астарлы тарихқа толы, жатқан бір шежіре іспеттес. Оны ғылыми тұрғыдан түсіндіріп, оқытып, таныстыру біздердің атап айтқанда, педагогтардың, тарихшы, филолог, философ т.б. мамандардың міндеті.

Құранның тәрбиеге байланысты сүрелеріне тоқтала кетейік: Құран, ең тура жолға бастайды, деп көрсетеді Ісра (9) сүресінде. Аманатқа сенімділік және қиянаткерлік туралы Ниса (58) сүресінде «Адамдар арасында билік айтқанда әділ болу, аманатты мойынға қарыз қылмай иесіне қайтару» туралы айтылса, Әнфал (27) сүресінде иманды адамдарға «Өздеріне аманат еткендерге, біле тұрып, қиянат етпеңдер» (84.74 аяттарда), деп ескертеді. Халқымыздың «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», деп әділдікті шешіп беретін билерге жоғары баға беруінің төркіні Құран сөзінен көрініп тұр. Мүминун (8) сүресінде «Олар (мүміндер) аманаттарын, берген уәдені қорғаушылар» (87.292), ал, Мағарыж (32) сүресінде «...берген уәделеріне қиянат қылмайды», деп мұсылман дініне сенуші адамдар уәдеге берік, адал екеніне тоқталады, сонымен қатар жақсылар мен жамандар туралы: Бақара сүресінің (200. 202. 204. 207); Ынфіттар сүресінің (13. 14); Ләйлі (5-12); Бәййіна (6-8) аяттарында айтылады. Ар сақтау туралы, Фурқан (68) сүресінде: «Алла тиым салған істерді істемейді, нақақ қан төкпейді, зина жасамайды» (87.313), делінген. Осы сүренің 67-аятында: «қаражат жұмсағанда ысырап етпейді, сараңдық та жасамайды, өз жөнімен ғана жұмсайды», деп мұсылман дінін мойындағандар жамандыққа бармайды, әр ісін ақылмен ойлап, сенімімен сезіп, сараптап істейді дейді. Сонымен қатар әке-шешеге құрмет етіп бағыну туралы, Ісра (23-25), Ғанкәбүт (8), Лұқман (14.15), Ахкаф (15); Бала тәрбиесі туралы: Бақара (223), Кейф (45), Әнфау (28), Таһа (123), Тағабүн (14.15), Тахрим (6) сүрелерінде айтылады. Осылайша жеке-жеке сүрелер мен аяттарда адамгершілік, имандылық, инабаттылық т.б. мәселелерді жіктеп, талдап көрсеткен.

Құран Кәрім кітабында, адам баласын сорлататын да, бақытқа бастайтын да нәпсі делінген. Атаққұмарлық, мансапқорлық, өркөкіректік, өзін басқадан жоғары санау – нәпсінің түп төркіні дейді. Біз, Құранға тек діни уағыз ретінде қарамауымыз керек, адамгершілікке, имандылыққа, инабаттылыққа, еңбекке, т.б. тәрбиелейтін алғашқы жазба ескерткіш ретінде қарағанымыз жөн. Бұл тұрғыда, белгілі ғалым, Құранды зерттеуші Саййид Муджтаба Мусави Ларидің «Мұсылмандар үшін Құранның кереметтігі – діни сенімінде, ал зерттеуші ғалымдар үшін ғылыми сенімінде. Жеке тұлға мен қоғамды басқарудың ғылыми мазмұны мен мүмкіндігін және дүние танымды ескеретін қабылдау өрістілігі Құранға тән» [64], - деген ойы Құранның уақытша ғана қолданатын құрал емес, жалпы адамзаттың өмір бойғы азығы екенін дәлелдей түседі. Құран терең зерттеуді талап ететін жазба ескерткіш. Оның қозғаған әр мәселесіне дұрыстап мән беріп, әр мәселені жеке-жеке қарастырып, оқып, біліп зерттеуді заман талап етеді.

Қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін зерттеуде Құран ең алғашқы дерек болып табылады. Құранның қолданыста болғанына XV ғасырға жуық уақыт өтіпті, осыған қарамастан ол өз құндылығын жоғалтпаған, керісінше арта түсуде. Өйткені, Құран белгілі бір кезеңге ғана немесе аз ғана топқа арналған өсиет, ереже емес, ол мәңгі жасайтын, мұсылман халқының бәрі бірдей мойындайтын заңы, жазба мұрасы.

Құран жолы – білім, ғылым, тәрбие жолы екеніне оны оқып, мазмұнына қанық болған адам еш күмән келтірмейді. Құранның білімге ең тура жолға бастайтынын біз төмендегі келтірілген сүре аяттарынан көреміз. Зүмәр (9.10) сүресінде: «Білгендер мен білмегендер тең бе? – де, шын мәнінде ақыл иелері ғана үміт ала алады» [61],-делінген. Сонымен қатар «Жақсылық істегендерге жақсылық бар, деп тек ақылды адамдар білімді, білгір болатынын айта отырып, тіршілікте жақсылық істеуге адамгершілік ізгі қасиеттерді адам бойына сіңіруге шақырады. Н.Өсерұлы Құранның мақсаты: «...ерте заманда арабтар арасында тараған пұтқа табынушылықты түбірімен қопарып жоқ ету, олардың имандылық қасиеттерін оятып, жақсы жақтарын, заңдары мен діни ғұрыптарын, жол-жоралғыларын қалыптастыру, сол секілді яһудейлердің дініне қарсы тұру, Алла тағаланың өзі сүйген құлдарын адастырмай тура жолға салу еді» [65], – дейді.

Құранды мазмұнына қарай.

1-ші мағынасына байланысты таза діни ғұрыптар бөлімі.

2-ші жалпы адамзатқа тән жалпыхалықтық дәстүрлер тобы.

3-ші Исламға дейін пайда болған салт-дәстүрлердің дамуын толықтыратын топ (бұған сиқырлық, бақытты, бақытсыз тағдырға сену), деп үшке бөлуге болады.

Ал біздің қарастыратынымыз екінші топ - Құранда әр адам өзі өмір сүріп отырған қоғамға қызмет етуі керек, сонымен қатар сол қоғамға тән әдепті (этика) сыйлауы және ол қоғамға бағынуы керек делінген. Құранның мазмұнына байланысты, салт-дәстүрге және адамгершілік нормаларына қатысты бөлімдерге бөлуге болады деген ойдамыз.

Құранда салихалы адам бейнесі суреттелген, ол еркектерге байланысты және әйелдерге тиесілі деп берілген. Мысалы: «Сөз жоқ, мұсылман ерлер және мұсылман әйелдер, мүмін ерлер және мүмін әйелдер бой ұсынушы ерлер және бой ұсынушы әйелдер, шыншыл ерлер және шыншыл әйелдер, сабырлы ерлер және сабырлы әйелдер, ықыласты ерлер және ықыласты әйелдер...» [61],-деп жіктеген. Бұл айтылып отырған мұсылман ерлердің, мұсылман әйелдерден өзгешелігі, сол сияқты шыншыл, сенімі мол, сабырлы, ықыласты ерлер мен әйелдердің салихалығын білдіреді, олардың өзіндік өзгешеліктері болады дейді. Шын мәнісінде, солай емес пе? Әйел өзінің сыпайлығымен, ұяңдығымен, ізеттілігімен көзге түседі, ер адам ержүректі, қайратты, қайсар болып келеді.

Сенім – жалпыадамзатқа тән өзінің өмір сүруіне қажетті рухани мұра. Сенімділіктің негізі – гуманистік ой-санада. Ал гуманизмнің тамыры білімнен басталады, сонымен қатар өмірде адамдардың бір-біріне моральдық, материалдық көмектен, әділдіктен, сыпайылықтан, шыншылдықтан басталады. Ал мұның бәрі Құран сүрелерінде берілген, біз сол тәлімді жас ұрпаққа ашып, өн бойына дарытуымыз қажет. Адамзат мойындаған ата-ана сыйлау, құрметтеу, Құран сүрелерінен де өте үлкен орын алған.

Халықтың салт-дәстүрінде ата-ананы сыйламау - қылмыс ретінде қабылдағаны біздерге белгілі. Құран, Хадис, Ғылымхал, Ғибадат - ұл - ислам, Құран әліппесі, Иманның шарттары, Шарифат т.б. сияқты діни кітаптардың көптеген

мәселелер жөнінде, атап айтқанда тәрбие барысында, ғылыми көзқарасты қажет ететін жақтары көп-ақ. Болмысқа сенуден басқа, тәрбиелік мәні бар, ғылыммен ұштасып жатқан пайдалы кеңестер мен өсиеттерге толы бұл деректердің жазба мәдениетінде, рухани мәдениетімізде алатын орны ерекше демекпіз.

Біз зерттеп отырған имандылық идеясы ізгі қасиеттерді бойына жиып, осы сеніммен ұштасып жатады. Сенім адамның білімінің негізінде туындайды.

Мәселен, Иман туралы Х. Алтайдың Ғылымхалында айтылғандарға арнайы тоқталып педагогикалық тұрғыдан түсініктеме берейік. Теологиялық тұрғыдан иманның түпкі негізі, ислам дінінің іргетасы деп алты ереже келтіріледі. Ғылыми жұмысымыздың мақсатына байланысты, біз бұл ережелерге тоқталмай-ақ, адамның жеке басының қасиеттері туралы айтылғандарын көрейік. Аллаға сенген адамды осы бір «...Иман иесін жамандықтардан, арам ойлардан алыстатады. Оның көңіліне жамандық кірмейтін болады, жамандықтан жиренеді» [62], - делінген Ғылымхалда. Мұндай иман (сенім) иесі «әртүрлі жамандықтан қолын, тілін және көңілін аулаққа салады»[62]. Ғылымхалдың мазмұнына терең үнілсек иманы бар адам жаман іс істемек түгіл оның ойына жамандық келмейді екен, қандайда бір ғайбат сөз айтудан да аулақ. Әрі қарай Ғылымхалда иман туралы айтқан сөздерді зерттей берсек жоғарыда айтылған таза ойлар, адал істерді адам тек жұрттың көзінше, жақсы болып көріну үшін істемейді екен: «Ешкім көрмейтін жерде де Алланың әміріне қайшы және мінез-құлыққа сәйкеспеген әр нәрседен сақтанады. Оны ешкім алдай алмайды да жолдан тайдыра алмайды» [62]. Яғни, осы иман адамның өн бойының қасиетіне айналып, рухани даму дәрежесін көрсетеді. Имандылық қасиеттері бойына сіңген адамдар ешкімнің азғыруына көнбейді, ол өз болмысына, мінез-құлқына сәйкес әрекеттер жасап, басқа адамдармен қарым-қатынаста болады. Адамдарға ізгілікті көзқарас адамның өзінің рухани имандылығы – сырт көзге жақсы көріну үшін емес, оның дүние танымына айналып қалыптасқан қасиеттері. Ғылыми педагогика жеке тұлғаның адамгершілік тәрбиесі, дүниетанымын қалыптастыру деген түсініктердің бастауы, негізі Ғылымхалдағы осы айтылған иман деген ұғымға берілген түсініктермен үйлесуін көреміз. Тәрбиенің тағы бір саласы ақыл-ой тәрбиесіне де «Ғылымхалда» көңіл бөлінгенін төмендегі тұжырымнан көруге болады: «Рухын, көңілін, дүние және ақыретке пайдалы болатын әртүрлі біліммен қамтамасыз етеді»[62]. Имандылық қасиеттердің қатарында әр саладан алған білімдер де орын алады екен. Білімді адам өтірікке жоламайтынын ақыл-ойы толып, парасат иесі болған. Ондай адамға мақтаншақтық жат мінез екенін «Сөйтіп өзін өтіріктен, мақтаншақтықтан және білімсіздіктен қорғайды» [62], деген тұжырым анық айтып тұр. Білімділіктің тағы бір қасиеті – адам терең ойланып, жан-жағын барлап, өз ісінің барлығын ойланып істейді. Имандылық қасиеттерін бойына жинақтаған адам өзінің білімділігін, не басқа бір артықшылығын бетке ұстап өркөкіректенбейді. «Ұлы Тәңірдің, бүкіл адам

баласын тең құқықты жаратқанын біледі. Сондықтан өзін басқалардан жоғары көріп дандайсымайды»,- деген сөздер соның айғағы сияқты. Философия, психология және педагогика ғылымдарында «жеке тұлға» ұғымына түсінік бергенде, оның басқа қасиеттері мен бірге өзін-өзі бағалау деген түсінік бар. Ғылымхалда бұл туралы да айтылады: «өзін (ержеткен ақыл иесі) басқалардан төмен санап ешкімге бас иемейді». Яғни, жеке тұлға бойындағы не түрлі ізгі қасиеттер, соның ішінде кішіпейілділік пен өзін-өзі бағалай білу, білімділік пен парасаттылығы, т.б. гармониялық үйлесімде болса, сол адам иманы бар жеке тұлға болады деген түсінік туады. Жоғарыда айтылған қасиеттерге ие болған «Ержеткен ақыл иесі», «...адамға, адамшылыққа жарасатын бүкіл жақсы мінездерге ие болып, әрі адам баласы үшін пайдалы, әрі толық мүмкін болады». Ғылымхалда «Ержеткен әр ақыл иесі адам» [62], - деген ұғым бар – бұл, қазіргі кездегі әлеуметтік ғылымдар тұрғысынан қарағанда ақыл-есі толық, өз ісіне өзі жауап бере алатын адам деген ұғымды берсе керек. Олай болса, Ғылымхалдағы «иман»,- деген ұғымға берген түсініктері терең зерделеп оқу арқылы имандылық түсінігі ғылыми педагогикадағы жан-жақты дамыған адам немесе жеке тұлға деген ұғымға берілген анықтамаға сана-сезімі жақсы жетілген, өмірдегі барлық құбылыстарды ми таразысына салып, өзіндік ой-пікір айта алатындай сапалы, білімді, бойына барлық ізгі қасиеттерді сыйғызған, тұлға, жан-жақты дамыған, тәрбиелі адам болып есептелінеді деген тұжырыммен ұштасып жатыр. Сондай-ақ жеке адамды жан-жақты дамыту ісі пәрменді түрде қолға алынуы керек. Иmandылық қасиетті сіңіру барысында әр адам ең алдымен, өз халқының перзенті екендігін сезіну, екіншіден, өз халқының болашағы сол жекелеген адамдарға байланысты екендігін сезіну керектігін ескеру қажет. Демек, әрбір перзенттің бойында ұлттық сезім болуы шарт. Ұлттық сезім, ұлттық мінез-құлықпен тығыз байланысты екенін ұмытпаған жөн. Өйткені, адамның жеке адам болып қалыптасуы әрбір адамның біліміне, мінез-құлқының ерекшелігіне де байланысты.

Әрбір жеке адамның қалыптасуына және де адамзаттың даму өрістілігіне адамның өзінің мінез-құлқы да әсер етеді. Мінез-құлық белгілі бір дәрежеде қоғамда өзгертіліп, тәрбиеленеді. Мінез-құлықтың жағымды-жағымсыз болатыны да белгілі.

Бұл туралы Құранда: «Пенденің көңілінде болатын пиғыл екі түрлі-ді. Бірі-көркем, бірі – бұзық сипаты. Аяттар мен хадистерде білдірілген жаман мінездер 60 түрлі... Оның жетеуін атап өтелік:

1. Куфр – дінге сенбеу, дінсіздік.
2. Бидғат–діннен бөлек өз ойынан шығарған уағыз, шарифаттар.
3. Кубр – менмендік, өзімшілдік.
4. Рия – мақтану, өзін-өзі көрсету.
5. Хасау - қызғаншақтық, күншілдік.
6. Бухл – сараңдық.
7. Исраф – дүние шашқыштық,ысырапшылдық [66]. Сөйтіп, мінез-құлықты екіге бөледі: Ахлақ замима – жағымсыз, ұнамсыз; ахлақ хамида – мақтаулы, игілікті мінез-құлық. Бұл жоғарыда айтылған мінез-құлыққа байланысты

қағидалар ғылыми педагогикамен қатар, Құраннан да орын алып, бір-бірінің ойларымен үйлесіп отырғанын көреміз. Ислам дінінің адамды пәктікке, әділеттілікке, ар-намыстылыққа, қанағатшылыққа, отанын, елін, жерін сүйгіштікке, яғни имандылықтың ізгі қасиеттеріне ие болуға шақыратынына көзіміз анық жетеді. Ислам діні ақ ниетті, таза ожданды, иманды адамды тәрбиелеуде тәрбиенің ата жолы десек, асыра айтпағандық дер едік. «Құран оқу – сүннет, тыңдау – парыз; әрине, Құран Кәрім, негізінен бір жол-жорық және ғылыми кітап», – деп көрсетті Х.Алтай «Құран әліппесі және иманның шарттары» атты кітабында.

Ислам дінінен туындап отырған барлық жақсы өсиет, насихаттар – ізгіліктің алғы шарты. «Ислам діні материалдық және рухани жетістіктерді әділеттілікпен бөледі, адамның тәні мен жанының тазалығын сипаттайды. Ислам дінін қабылдаған адамдар тура және саналы өмір сүреді, сонымен қатар олар «құдай алдына ашылудың» мәнін түсінеді» [67],- деп Саййид Муджтаба Рукни Мусави Лари ислам дінінің материалдық және рухани байлықтың арақатынасын ашып көрсетіп, ал дінге сенген адамдардың тән және жан тазалығын, рухани байлығын қастерлейтініне біздің назарымызды аударады. Құранның мақсаты дейді Саййид Муджтаба Мусави Лари – адамзаттың өзінің әрбір ісіне жауаптылықты қалыптастыру, соның барысында рухани, құндылығын арттыру [67],- деп көрсетті. Әрине, Құранда ғылыми термин жоқ, бірақ оны зерттеу барысында ғылыми түсінік қалыпта-сады. Бұл туралы француз ғалымы Букейль Құран бізді ғылымды дамытуға шақырады және оның өзі біздерді соған жетелейді [67],- деп Құран туралы өзінің ғылыми пікірін айтқан. Құранда жазылған әлеуметтік, саяси, экономикалық жағдайлардың барлығы өмір өзгерісімен, дамуымен дәлелденіп отырған. Міне, сондықтанда дейді Букейль Құран осы уақытқа дейін өмір сүріп келді, әлі де өмір сүреді деп сенемін. Өзінің Құран туралы ойын жалғастыра келе ғалым Букейль: «В то время, как в Библии имеются серьезные заблуждения, я не мог найти в Коране ни единой ошибки. Я вынужден был остановиться и спросить себя: Если автором Корана был человек, то как он мог в VII-м веке описать факты, доказанные современной наукой только сегодня. Несомненно, что текст Корана той эпохи полностью совпадает с сегодняшним, если можно так выразиться» [67],-дейді. Бұл үзіндіден, біздің түсінгеніміз Құранда айтылған мәліметтер келе-келе ғылыммен дәлелденіп ұштасып отырғандай. Айталық, Құранда тау-тас мәңгілік қозғалыста, деп көрсеткен, яғни ғылым тілінде дүниенің бәрі қозғалыста, өйткені жер айналып тұрады деген тұжырыммен ұштасып отыр. Немесе, Құран жерді - қозғалып тұратын бесікке теңейді, жер демалатын орын, бірақ ол үнемі қозғалыста болады деп көрсетсе, ғылым жер күнді айналып үнемі қозғалып отырады деген тұжырым жасайды. Құранның тағы бір қасиеті, сөзі құлаққа жағымды, өлеңмен оқылатын, жан дүниенді тебірентер құдіреті бар шығарма дейді С.М.Лари. Қазіргі кезде имандылық идеясын таныстыру барысында, осындай әсем, эстетикалық талғамда жазылған «Құран» кітабының мазмұны ұрпағымызға берілуі қажет-ақ.

Құранның адамзат өміріне қажетті екенін шығыстанушы ғалым П.Грязневич: «Шығыс халықтарының рухани және қоғамдық дамуына ықпал ету ауқымы жөнінен Құран бүкіл адамзаттық мәдени мұра болып табылады» [68],– деп зор баға берген. Демек, Құран тек мұсылман халқына ғана тән жазба мұра емес, оны бүкіл адамзат мойындайтын мәдени мұра деп көрсетеді.

Құранда қазіргі кезде қоғамдық өмірден үлкен орын алып отырған әйел мен еркек қатысын, отбасын бұзбаулары туралы өсиеттері жас ұрпаққа үлгі боларлықтай. Ажырасу мәселесіне өте қатаң қараған, бірақ үзілді-кесілді тиым салынбаған. Қазақта: «екі жасты қосқанның сауабы бар, екі жасты ажыратқанның обалы бар», - деген ұлағат сөздің тамыры да Құраннан көрініс табады.

Сонымен қатар әменгерлік, шешім шығаруда әділетті болуды талап ететін де Құран. Мысалы: «Біреулеріңе өлім келген шақта, артына мал қалдырса, әкешесіне, жақындарына дұрыстықпен өсиет парыз етіледі» [61],– деп әменгерлік мәселесі дұрыс шешілу керек екені сөз етіледі. Ал, «...үкім берсең, тура үкім бер. Шексіз Алла турашыларды сүйеді» [61], – деп әділеттікке шақыру өсиеті де Құран сөзі. Бұл үлгі өсиеттен Құран адамзатты әділдікке, шыншылдыққа, турашылдыққа шақырады деген тұжырым толықтырылады.

Бұл мұрада адам бойына қажет ержүректілік оған қарама-қарсы Отанын, елін сатып кету де сөз етіледі. Сабырлық қасиеті де Құранда құр қалмаған, мысалы: «әй мүміндер! Қашан бір (жау) топпен қарсылассандар мықты болыңдар...» немесе «...егер сендерден сабырлы жүз кісі болса, екі жүзді женеді. Ал егер сендерден мың болса, Алланың рұқсатымен екі мыңды женеді. Өйткені, Алла сабырлылармен бірге деп өсиет береді», – делінген. Сабырлылықта имандылық қасиетіне тиесілі, оның да Құраннан орын алып, отырғанын өзіміз көріп отырмыз.

Ислам дінінің тағы бір қоштайтын жағы, жетімдерге қамқорлық етуді міндеттеуі. Ниса (2) сүресінде «Жетімдердің малдарын беріңдер, жаманды жақсымен алмастырыңдар», – деген насихат айтқан. Өйткені, қай заманда болмасын, қай халықта болмасын жетімдердің болары анық. Соғыстың, апаттың, т.б. әртүрлі қарапайым жағдайларға байланысты жетім қалған балаларға қамқор болу, әркімнің қолынан келе бермейді. Жүректері жаралы, дауыстары мұңлы-зарлы аяулы ананың, әке-шешенің мейірімін, сүйіспеншілігін көрмеген жетім балаларға қамқорлық жасау жоғарыда айтылып өткен имандылыққа тән ізгі қасиеттері бар адамның қолынан келері хақ. Қазіргі кезде, соғыстан, апаттан басқа, өз перзентін тастап, тірі жетім еткендерді қайтесің? Мұндай тастанды балалар мен қатар маскүнемдердің балалары да тірі жетім емес пе? «Мейірімсіз анадан, саясы көп көше артық», – деген нақыл сөз бар, қасында анасы жоқ, ақыл айтар данасы жоқ бұл балалар қамқорлыққа нағыз мұқтаж болып отырғандар. Ол туралы Бақара сүресінің 83-аятында: «...әкешеге жақсылық істендер. Жақындарға, жетімдерге, міскіндерге қамқорлық жасандар...» [61], – деп бұйырса, Ісра сүресінің 34-аятында «Жетімнің малын, ол кәмелетке толғанша, тек сол жетімге пайдалы жағдайға ғана жұмсандар,

уәдеде тұрындар» [61], – деп тағы айтып өткен. Міне, бұл мәселеде де Құраннан көрнекті орын алғаны көрініп тұр.

Құраннан кейінгі қасиетті кітап – Мұхаммед пайғамбардың даналық сөздерінің жиынтығы – Хадистер.

Ислам мәдениетінде үлкен орын алатын – Хадистер көне тарихи деректер құрамына кіреді. Хадистер Шығыс халықтарының өміріне ғылыми тұрғыда VIII ғасырда келген. Хадистерді жинап, кітап қылып шығару елеулі еңбек. Мындаған ғасырлар бойы хадистер – ата-аналар, мұғалімдер, имамдарға қажет оқу құралы болып келді. Бүгінгі күні біз оны көне дерек деп қабылдап оның білім беру, тәрбие жұмыстарына қажетті өсиеттерін болашақ ұрпақ бойына дарытуымыз құптайтын іс. Әрбір хадис екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде хадисті айтушы адам аты және Мұхаммед пайғамбардан өз құлағымен естігені айтылса, екінші бөлімде хадистің мазмұны беріледі.

Мазмұнына қарағанда, хадистер діни емес, идеологиялық тәлім-тәрбиеге шақыратын өсиеттер жиынтығына келеді. Әсіресе, адам баласының рухани байлығын арттыратын ұлы мұра. Хадистердің мазмұнына қарай:

- философиялық идеялар (қоғамдық заң, табиғат туралы);
- қоғамдық-экономикалық, мәдени өмір проблемалары (мәселелері);
- саяси сауаттылық;
- адамзаттық, ұлттық, рухани байлық туралы;
- тарихи оқиғалар, таптық қарым-қатынастағы тәрбие мәселелері;
- адамзатқа қажетті ізгі қасиеттер туралы, деп жіктеуге болады.

Хадистер әр адамның жеке міндеттеріне, борышына да тоқталады, атап айтқанда: ата-ана алдындағы борыштар, отбасы алдындағы міндеттер, туысқандар алдындағы міндеттер, өз балалары алдындағы міндеттер; Сонымен қатар қоғамдық міндеттер беріледі: қоғам алдындағы сенімділік, елі, халқы үшін адал қызмет етулері туралы үлкен имандылық міндеттерді көрсетеді.

Сонымен қатар иман мәселесінде хадистердің бірінде сенімнің негізгі белгілеріне: шыдамдылықты, сенімділікті, тағдырға, болашаққа сенуді жатқызады

Көптеген ғылыми еңбектерді қарастыру барысында адамзаттың рухани сенімдері, адамның пайда болуымен бірге пайда болғанын баяндайды. Хадистердің мазмұнына мән берсек, олар өмір мектебімен, шындық өмірден алынғаны белгілі болып отыр. Бұл кітапта мұсылманшылыққа, имандылыққа, білімге, адамгершілікке, инабаттылыққа шақыратын ережелер жинақталған. Әсіресе, имандылыққа үлкен мән беріліп, адамзат баласын дұрысты бұрыстан ажыратып, қараңғылықтан құтқаратын, көркем мінез-құлыққа тәрбиелейтін иманды адам болуға шақырады. Хадистер алғашқы кезде ауызша, кейін көптеп жазба түрінде таралды. «Мың бір хадис», Алтай Халифтің «Тандамалы хадистер аудармасы», Е. Раушановтың «Хадистері» (Мұхаммед Пайғамбардың өзі айтқан өсиеттер хәм оның өмірі мен қызметі туралы). Оқу, білім, ғылым – адам өмірінің, тіршілігінің мәні, мазмұны екенін Хадистерде де анық берген. Мысалы: «Тіпті, Қытайда болса да білім алуға ұмтылындар, неге дегенде білім алуға әрекеттену - әрбір мұсылманның

парызы» [69], – деген екен. Сондай -ақ Мұхаммед Пайғамбар «Бір сағат білім үйрену бір кеш бойы құлшылық етуден жақсы, бір күн бойы дәріс алу - үш ай ай непіл ораза тұтқаннан жақсы» [69], – деп, білім алуға, дәріс тындауға шақырады. Хадистердің тағы бірінде: «Перзенттеріңізге ізет-құрмет жасай отырып – ақыл-әдеп үйрету керегін ұмытпаңыздар» [69], – деген ескерту жалпы педагогика саласында жеке адамды сыйлау, адамның өзін-өзі сыйлауы принципімен үндесіп жатыр. Сонымен қатар халықтық тәрбиеде кеңінен қолданылатын «Балаңды беске дейін патшандай күт, он беске дейін қосшындай жұмса, он бестен кейін құрдасындай сыйла», – деген халқымыздың даналық сөзімен де үйлеседі. Ал, мына хадисте: «Бұрынғылар мен кейінгілердің білімін іздеген кісі Құранды ақтарсын» [69], – деп, білімнің тамыры тереңде жатқанын, оның келешегінің алда екенін көріпкелдікпен айтып өткен. Хадистерде ілім-білімді, біреумен дауласу немесе жұртты аузына қарату үшін емес, жан байлығын дамыту үшін ақыл-кеңес берер – дана болу үшін, қоғамға, ұрпаққа, пайдасын тигізу үшін үйрену керек деп, тамаша айтылған. Хадистер жинағында әрбір жақсы-жаман қасиеттерге байланысты түсінік енгізілген. Әсіресе, Мұхаммед Пайғамбардың: «Өзімнен кейінгі қалатын ұрпағымды ойласам, үш нәрседен қорқамын:

1. Құлқынның құлы боп, жолдан таюдан.
2. Нәпсіқұмарлыққа салынып, лас істерге ұрынудан.
3. Ілім-білімі бола тұрып, қараңғы-наданның ісін істеуден» [69], деген сөздері көңілге қонарлық. Шынымен де үшеуі де адам қорқатын іс. Жеке-жеке талдап көрелік, құлқынның құлы болу дегеніміз, бүгінгі күндегі парақорлық, нәпсіқұмарлыққа салыну – бүгінгіде арақ-шарап, анаша шегіп қылмысқа бару, ал, ілім-білімі бола тұра болып наданның ісін істеу - өмірде кездесетін кейбір білімді азаматтарымыздың көргенсіздік көрсетуі. Міне, осының бәріне сол кездің өзінде-ақ шек қойылып, осылардың күні туса, халқымыздың қатерге тірелетіні ескертілген. Бұл сияқты жат қылықтардан болашақ ұрпақты халқымыз бұрыннан-ақ сақтандырған. Ар-ұятқа байланысты 13 хадис берілген. Адамның ар-ұяты, ожданы – адамгершілік, имандылық қасиеттерінің жоғарғы түрі дей отырып I хадисте Құрре Ибн Ыяс разиллаһу ғанһудан: пайғамбардың жанында ұяттан сөз болды. ...Сахабалар: «Я, расулла! Ұят діннен бе? – деп сұрады. Сонда Хазірет пайғамбар: Әрине, тіпті, ол діннің тамамы», – деп былай жалғастырды: «Ұят деген нәрсе харамнан сақтану, жүрекке ие бола алмаса да тілге ие болу (ауыз бағу), абырой қорғау (зинадан сақтану) иманнан...»[70],- деген екен. «Ұят тұрған жерде иман тұрады» – деген сөз текке айтылмаған. Ар-ұят тұрған жерде әдеп те тұрады. Адамнан ұят кетсе, арсыз болады. Арсыз адам әр нәрсеге ұрынады. Көрінгенге тіл тигізеді, ұятсыз адам өзінде ар-ұят болмағандықтан басқаның намысын қорлаудан тартынбайды, деп түсініктеме берген. Ғылымхалда да «ар», «ұят», деген ұғымдарға жете назар аударған. «Адамның рухына жабысқан аурулардың бірі де арсыздық, ұятсыздық». Бұл «дертке душар болған кісілер, ирадаларына ие бола алмайды. (Ирада – ерік деген ұғымда). Сондықтан олар, әртүрлі жамандықты істеуден тартынбайды. Мұндайлар Алладан қорықпайды да, адамнан ұялмайды. Олар әртүрлі

адамгершілік қасиеттерден қи сыпырылып хайуандықтың да ең төменгі дәрежесіне түскен болады. Бұлардың қолынан әр түрлі бұзақылық келеді. Мұхаммед Пайғамбар «Ұялмағаннан кейін қалағаныңды істе» [69], –деп налиды. Осы сөздерден арсыздық пен ұятсыздықты адамның рухына біткен дертке тенеу арқылы олардың адам баласына жараспайтын, өрескел қасиеттер екенін көрсетіп тұрғанын аңғарамыз. «Қасарысу, қарарсыздық (екі ойлылық), өте өршелену, тым қорқақтық, дандайсу, ынжықтық, арсыздық, ұятсыздық, өтірікшілік, айлакерлік, күншілдік, әуесқойлық және басқалары сияқты адамның рухани дүниесін меңгеріп ала алатын аурулардан тазару үшін: мықты, байыпты, батыл, нәпсіге ие болу, кішіпейіл, байсалды, ұят, әдеп, туралық (әділеттілік), шыншылдық, сенімділік және осылар тәрізді рухымызды көтеретін қасиеттерге өзімізді әдеттендіруді, адамгершілігімізге байланысты, істеуге борышты рухани міндеттерден екендігін білуіміз керек» [70], –деп түсіндірілген тағы бір хадисте. Ал бұл – аурудың алдын алу, ата-ананың, ұстаздың, қоршаған ортаның, бүкіл адамзаттың борышы.

Қазақ өз перзентін арын сақтауға, ұяттылыққа, әдептілікке тәрбиелеген. 12 хадисте «Ұят пен иман бір-біріне жақын. Егер бірі көтерілсе, екіншісі де көтеріледі. Басқаша айтқанда, бірі кетсе, екіншісі де кетеді» [69], – деп уағыздаған. Бұл дегеніміз ұяты болмаған адамның иманы жоқ, иманы жоқ адамның ұяты болмайды деген ұғымды тудырады.

«Ұят» деген ұғымға тоқтала келіп, ұяттың иманнан екенін ескертіп, бірақ көп жағдайда: «Шамадан тыс ұяндық өзіңе зиян келтіреді. Әдеттен, тыс ұялшақ болмағын. Ұялшақтық әр кез қателесуіне себепкер болып, бастаған ісіне нұқсан келтіреді» [71],–дейді ғұлама Қайқаус.

Жаман істерден, өтіріктен, қанағатсыздықтан ұял; тура сөз, ізгі тілек, жақсы бастамадан ұялма. Кейбір адамдар ұяламын деп, ойлаған мақсатын орындай алмайды. Ұят – иманның жемісі дегендей, жарлылық та ұялшақтықтың жемісі [71]. Осылайша, ұят пен ұялшақтықтың ара-қатынасын көрсетеді. Әр нәрседен ұялам деп, көп нәрседен құр қалма дегісі келеді. Сөзін аяқтай келе ол «...қай жерде ұялып, қай жерде ұялмауды білгенің жөн, қайсысы жақсы болса, соны істеу қажет. Негізінде жақсылықтың бастапқы шарты – ар-ұятты сақтауда, жамандықтың бастапқы шарты – ар-ұяттан айырылуда» – [71], – деп сөзін анықтай түседі.

Хадистерде «Тәккаппарлық» (демек өзін басқадан жоғары санау) пен кішіпейілділікке арналған 33 хадис берілген, онда ұрпақты кішіпейіл болуға шақырады, «тәккаппар» адамдардың жаны тозақта, деп ескерту жасаған. Көрші хақтарына және жалпы мейірімділікке байланысты 28 хадис берген. Мысалға 7- хадисті алалық: «Қамқорлық етушілерге Алла да қамқорлық етеді. Жердегілерге мейірімділік істеңдер, сендерге көктегілер мейірімділік етсін» [69], – деп жер бетіндегілер бір-біріне мейірімділік, қайырымдылық етсін деп бұйырған екен.

Айтылып жатқан, кішіпейілділік, мейірімділік, қарапайымдылық Құран мен хадистен үлкен орын алып, имандылық тәрбиесінің жеке-жеке бұтағы ретінде дамып, өрістеуі қажет екенін көрсетеді. Құранның Ғасыр (2,3)

сүресінде: «Ғасыр (замана) атымен ант етемін! Иман айтқан, жақсы ғаламдар жасаған, бірін-бірі шындыққа шақырған, бір-біріне сабырлы болуды насихаттаған адамдардан басқаның бәрі, сөз жоқ, зиян тартады» [70], – деп ескерткен, осылайша ұрпағымызды, имандылыққа шақырған бұл өсиеттің құны жоғары-ақ.

Алла тағала адам баласын тәуелсіз түрде жаратқан. Бүкіл адам баласы, өзгешелігі жоқ бәрі бір келкі тәуелсіз, – деп жазған Құран Кәрімде. Бұл дегеніміз, бүкіл адамзат баласы тәуелсіз – сайлауға, оқуға, өзінің қажеттігіне қарай өмір сүруге құқылы дегенді көрсетеді. «Өзгешелігі жоқ», – деп отырғаны, жалпы бейнеде және оның құқында барлық адам тең (адамды алаламау) деген мағынаны білдіреді.

Адамдардың бүкіл құқық және міндеттерін мәдени мұраларда өте ашық бейнеде әрі ең толық түрде әмір еткен. Құранда: «Алла, әділет пен ізгілікті және жақсылықты әмір етеді... Әділет істендер, ізгі істерге көмектесіндер!» [61], – деп бұйырған. Мұхаммед Пайғамбар, адамдардың құқық және жауапкершіліктерін назар аударарлықтай маңызда: «өзің үшін қалағаныңды басқалары үшін де қала, өзің үшін қаламағаныңды басқалар үшін де қалама» [61], – деп уағыздаған. Әркімнің өзіне жамандық қаламайтыны белгілі, ал сол жамандықты басқаға да қалама, өзіне жақсылық тілегендей басқаларға да жақсылық тілеу нағыз жомарт адамның қолынан келетін іс. Бұл қасиетте, имандылықтың құрамына енеді. Қайқаус: «Жомарттық негізгі үш нәрседен тұрады: бірі айтқан сөзінді қалтқысыз орындау; екіншісі – туралыққа нұқсан келтірмеу; үшіншісі – қайырымдылықты естен шығармау. Адамдағы қалған қасиеттер осы үш нәрседен соңғы сатыда тұратындар» [71], – деп жомарттықты жіктеп берген.

Бұдан біздің топшылайтынымыз имандылық ағаш деп есептесек, жомарттық оның бір бұтағы, жоғарыдағы: айтқан сөзді орындау, туралық, қайырымдылық та имандылықтың жеке-жеке бұтақтары. Сонымен бірге: әдептілік, үлкенді сыйлау, мейірімділік, кішіпейілділік, т.б. бұтақтары барлығын ұмытпағанымыз жөн.

Егерде жоғарыда айтылған насихаттарды қағидаларды, міндеттерді, борыштарды, құқықтарды оқып, біліп, санамызға сіңірген болсақ, қазіргі қоғамда болып жатқан адам баласына жат, имандылыққа, адамгершілікке қарама-қайшы қылықтар мен қылмыстар болмас еді деу, әрине, әсірелеу, бірақ олардың бой жазып көбеюіне жол бермеу шараларына жатқызуға болады.

Тағы бір имандылыққа тән қасиет адам арасын жарастыру. Бұл туралы бірнеше хадис бар. Мысалға 9-хадисті алайық: Ізгі ниетпен игілік сөйлеп, адамдардың арасын жарастырған (бұл жөнінде ынғайы келсе жалған сөйлеген) кісі өтірікші емес. Үммі Гүлсім: «Үш нәрседен басқа ешбір нәрседе жалған сөйлеуге пайғамбардың рұқсат еткенін естімедім. Бұлар: соғыста, адамдардың арасын жарастыруда және ердің әйелімен сөйлесуінде» [69], – деп жеткізген. Оны былайша жіктеп, талдап көрсетеді: «Соғыс кезінде әдіс жасауда, екі кісінің не ел арасын жарастыруда айтылған өтіріктер және ерлі-зайыпты кісілердің өзара сен жақсысың, сені жақсы көрем деулері. Өйткені, адамдар елдің уәкілдері, әскерлер - мемлекеттің қорғаны. Ал ерлі-зайыпты кісілер басқаша айтқанда отбасы қоғамының ұйытқысы, адамдардың арасы бұзылса, ел бұзылады,

әскер жеңілсе мемлекет жойылады, сондай-ақ ерлі-зайыпты кісілердің арасында татулық болса, негізінен елдің өресі мықты болумен қатар олардан елге пайдасы тиетін қайырымды әулет жетіседі. Сондықтан қоғамдық пайда көз алдыға ұсталып, үш жерде жалған сөйлеуге болады» [69],– дейді.

Соғыс кезінде өтірік айту, адамдар арасын татуластыру үшін өтірік дегеннің мәнісін кімде-кім болса да түсінер. Ал ерлі-зайыптының бір-біріне өтірік айтуын дұрыс түсінген жөн. Олар бір-бірін ең сұлу, әсем нәрселерге теңеуі бұл сырттан қарағанда, олай болмауы да мүмкін. Бірақ, ерлі-зайыптының бір-біріне сүйіспеншілігін көрсетеді. Тура мағынада бір-бірін алдау керек деп қабылдауға мүлде болмайды. Міне, осы сияқты астарлы сөздің мән-мағынасына жетік түсінбеген, кейбір адамдар дінді бұрмалап, жала жауып, қоғамға зиянын тигізеді. Әсіресе, сауаты жоқ, тек жаттанды білімдерімен халқын алдап келген дүмше молдаларды айтуға болады.

Сондықтан да болар, дінді дұрыс қабылдамай, «Құран» сөзіне құлақ аспағандығымыз. Ал, енді осы Құранды, хадистерді оқи отырып, оның адам өміріне, тәрбие жүйесіне қажетті өсиет-өнегелерін іске асыруымыз қажет болып отыр. Тағы да Құран сөзіне ден қоялық.

«Дүниеге келулеріне себеп болған балаларын, өздері ішінде болған ортаға және күллі адамгершілікке пайдалы бір мүше етіп жетістіруді нысана етулері әке-шешенің ең маңызды міндеті болады. Сондықтан балаларын өмір сүретін қоғамға сәйкес әзірлеу мақсатымен, дін және жан дүниесін үйренулеріне, дене және рух тәрбиелеріне өте ұқыпты болу, әке-шешенің парызы болады. Балаларын табыстарына сәйкес халалдан жегізіп, киіндіру, оларға деген сүйіспеншілікте, тәрбиеде және игілікте әділеттен айырылмау, әке-шешенің борышы болады. Мұхаммед пайғамбар «Балаларыңды жақсы бағындар, оларды жақсы тәрбиелендер», – деп бұйырған. Өйткені, «әке-шеше балаларының жақсы тәрбиелеуінен әрі Аллаға, әрі қоғамға жауапкер болады» [69], – деп, ата-ананың бойына үлкен міндет, борыш, жауапкершілік артады. Бала тәрбиесінде ата-анамен қатар, қоршаған орта, әрбір жеке адам өзін тәрбиеші ретінде сезініп, өз үлесін қосқаны дұрыс.

Мұхаммед Пайғамбардың хадистерінде: «Ата-анасының қартайған шағында олардың екеуін, яки бар біреуін разы етіп, күтпеген перзент қор болсын, қор болсын, тағы да қор болсын» [70], –деп қатты болса да, нақты айтып ескерткен. Сонымен қатар, «Ата-аналарыңызға қандай жақсы мәмле жасасаңыз, перзенттеріңіз сіздерге де сондай мәміле жасайды» [70],- дейді. Бұл, халқымызда ата-анаға не көрсетсең, ертең сен де соны көресің деген сөзінің төркіні көрініп тұр.

Адамдардың бойындағы жақсы қасиеттердің бірі – турашылық пен шыншылдық. Турашылық (шыншылдық) туралы 20 Хадис берген. Мысалы, бір хадисте: «Міндетті түрде туралық істендер (туралықтан айырылмандар). Өйткені туралық (шыншылдық) жақсылыққа бастайды. Сондай-ақ шыншылдық пен туралық иелері жаннатта болады. Ал өтірікшілік пен жамандық иелері тозақта болады» [70], – деп уағыздаған.

Халқымыз ертеден-ақ ұрпағын, болашағын жамандықтан, өтірік сөйлеуден сақтандыруға тырысқан. Әрине, «жаннат», «тозақ» – діни ұғымдар, бірақ Құдайға, Аллаға сенген ата-бабамыз бұл дүниеде жамандық істеп, о дүниеге барғанда «тозақ» отына күюден қорыққан. Сол себептен де олар, қазіргі болып жатқан бұзақылықтарға, қылмыстарға бармаған, дәл осындай сорақылыққа жетпеген. Атап айтқанда, әке-шешені балаларының, ұстазды шәкірттің, ата-енені келіннің сыйламауы, нашақорлық пен маскүнемдік, соның салдарынан неше түрлі қылмысқа барулары, жеңілжүрістілік арқасында балалар үшін тастанды балаларға толтыру – сорақылықтың асқар шыңы емес пе?!

Имандылыққа аса зор мән берген, халқымыз: «Әкені тыңдамаған дөрөкі ұлдан без, суы ащы көлден без, безбүйрек, қаражүрек, имансыз, ақымақ туыстан без, көк долы әйелден без» [72], – деп насихат айтқан. Қатты да, нақты айтылған бұл өсиеттің астарында үлкен пәлсапалық мән жатыр. Өзінің туған әкесін тыңдамаған, сыйламаған, дөрөкілік көрсеткен ұл, өзгені сыйлап қарық қылмас. Және ондай адамнан не нәрсе күтуге болары да белгісіз, міне, сондықтан да ондай адамдардан бойын аулақ ұстауға үгіттеген. Суы ащы көлді, азыққа, тамаққа пайдалана алмайсың, ал су адам өміріне ең қажетті зат екені бәрімізге мәлім. Оны азық ете алмасаң, мұндай көлден без деу әбден мүмкін. Ал туысың жаны ашымайтын, безбүйрек, опасыз, қаражүрек имансыз болса, ондай туыстың болғанынан, болмағаны дұрыс болар. Мінезі нашар, өзі долы, жарастырудың орнына, адамдар арасын араздастыратын әйелдің де туысқа, қоғамға пайдасынан гөрі зияны көп, сондықтан да көк долы әйелден без деп айтуы орынды.

Адамды сұлу ететін, көркем ететін біріншіден оның мінезі. Бұл туралы Ғылымхалда: «Адам баласы кішіпейіл болумен басқалардың сүйіспеншілігіне, байыпты болумен басқалардың құрметіне ие болады... Ұлылық тек қана көркем мінезбен (ахлақ) тығыз байланысты болады. Байсалды кісілер болса, ұдайы дәрежелерін және адамгершілік абыройын қорғайды» [62], – дейді. Адам баласының тек қана бет-бейнесі сұлу болғандықтан, сұлу көрінбейді, ол мінезімен, қылығымен, жандүниесінің сұлулығымен әлдеқайда сұлу, әлдеқайда көркем көрінеді деген тұжырым жасай аламыз.

Өткен заманда халқымыздың көпшілік бөлігі, оның зиялы қауымы «Құдай» дегенді әділеттілік, мейірімділік, қайырымдылық, шыншылдық, адамгершілік, қарапайымдылық, имандылық, жалпы ар-ұят деген мағынада түсінсе керек. Бірақ, бұл ұғымның барлығы діни емес, адамдық екенін жұрт ол кезде жете білмеген сияқты (жоғарыда айтылған барлық жақсы қасиеттер жиынтығын біз адамдық қасиеттер деп бір сөздің бойына топтастырдық). Бұл қасиеттердің Құранда, хадисте айтылғандығынан, діни тәрбиеге енгізіп келдік. Сондықтан да бұл ұғымдар күнделікті өмірде дінмен астарлас орын алған. Осы сияқты қасиеттердің адам баласының бойында болуы тиісті, әрі құптайтын іс.

Жоғарыда аты аталған ортағасырлық ғұлама ойшылдар имандылық идеясының теориялық негізін қалаушылар қатарына жатады. Және бұл еңбектерді қарастыру барысында, олардың осы Құран және Хадистердің мазмұнына қанық екені, тіпті, еңбектерін Құран, хадистерге сүйене отырып жазды десек артық айтпағанымыз. Ә. Дербісәлиев «Бағзы заманынан күні кешеге дейін шығыстық

ақын, жазушылар, шежіреші, тарихшылар Құраннан дәйектемелер алып, оны өз мақсатына пайдаланып келеді» [73],- деп біздің ойымызды дәлелдей түседі.

Мысалы, VIII-IX ғасырларда жазылған рухани мұраның бірі – Қорқытата тағлымдары тұнып тұрған тәлім-тәрбие бұлағы. Оның «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман», «Мен-мен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді», «Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ», «Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған түз артық» деген нақыл сөздері үлкеннен ғибрат алуды мензейді, жастарды тәкаппарлықтан сақтандырып, ақылды, көпшіл, қонақжай болуға шақырады. Қорқытата батырлардың ерлігін жырлай отырып, халыққа, туған елге, дәстүрге деген сүйіспеншілігі, өмірге құштарлығы, ақылдылығы, ғашықтық сезімдері жеткіншектерге үлгі болумен бірге, имандылық қасиеттерінің негізін қалыптастыруға көмектеседі.

Әл-Фарабидің ғылыми ой-толғаныстарына толы трактаттарында («Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жолында», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», т.б.) оның тәлім-тәрбиелік көзқарастары баяндалған. Есімі әлемге әйгілі ғұлама ғалым әл-Фараби жан және тән мәселесін қарастырып, өзіндік тұжырым айтқаны көпшілікке мәлім. Әсіресе, ол жанды дамыту керек, ол үшін тән саулығы қажет екеніне тоқталған. Сонымен бірге ол жан мен тәннің иесі – жүрек деген пікірдің де авторы. Ғұлама - ғалым, қайырымды, ізгі қала тұрғындары мен надан, қайырымсыз қала тұрғындарының бақытқа жету жолдарын салыстыра отырып, әлеуметтік тапты сынаған. Қайырымды қала тұрғындары бақытқа ғылым, білім бір-біріне көмектесу арқылы жетуді көздеген болса, надан қала тұрғындары алдап-арбау, қулық арқылы жетуді аңсайды деп ізгі қала тұрғындары тәні, жаны сау, таза жүректі адамдар, ал надан қала тұрғындары қайырымсыз, жаны жаралы, қара жүректі адамдар деген ой толғаған. Біздіңше, әл-Фараби ой-толғауында қайырымды қала тұрғындары – иманды, надан қала тұрғындары – имансыз деген пікір жатқандай. Әл-Фарабиден кейінгі ғұламалар, ғалымның пікірлеріне қосыла отырып, имандылық мәселесіне баса назар аударған. Әл-Фараби шәкірттерді тәрбиелеуде ұстаздың рөлі зор екендігін айта отырып, шәкірттерден шыншылдықты, сыпайылықты, әділдікті талап ету үшін, бұл қасиеттердің алдымен ұстаздың өз бойында болуын атап көрсетеді. Ғалым адамның белгілі бір мінез-құлыққа ие болуына себепті нәрсе әдептілік деп біледі. Әл-Фараби «тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен әсерлерді дарыту деген сөз» [74],-деп анықтама береді.

Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы, адам бойындағы түрлі жақсы-жаман қасиеттер туралы Ж. Баласағұнның атақты «Құтты білік» дастанында кенінен баяндалған. Ұлы ойшыл осы шығармасында жоғары мұратты қоғамға лайықты қағидаларды сипаттай келе, адамның мінез-құлық нормалары мен ережелерін, әртүрлі қоғамдық дәрежедегі жіктердің басқарудағы міндеттері мен қызметтерін белгілеп берді. Сонымен бірге «Егер

бала тәртіпсіз болса, оған әкесі де кінәлі», –деп бала тәрбиесіндегі ата-ана рөлі мен жауапкершілігін көрсетеді.

«Үш нәрседен жүр алыс, сақ, байқағын,

Бірі - қыныр, қисық болса, айтарым.

Бірі – жалған, сұғанақтық - үшінші,

Үшеуінің түбі қорлық түйіні»[75],–деп, мейірімді, көпшіл, кешірімді болып, тәкаппарлық пен жаман әдеттен бойды аулақ ұстап, жақсылық жасаудан аянбау жөнінде жастарға өсиет айтады.

Ғұлама:»Өзінді адал ұста, адамдық киелі,

Бектер – адал, адалдықты сүйеді.

Отыратын өз орныңды білгейсің,

Кішік болып, жұртты көзге ілгейсің.

... Өзіне деген кісілік – тіршіліктің белгісі,

Кісілерге кісілік – кісіліктің белгісі!» – дей отырып, ұрпақты адамдық, ілтипаттылық, кішіпейілділік, әдептілік, сыпайылық, т.б. асыл қасиеттерге баулуға аса зор мән бергенін көреміз.

Баласағұнның адам бойындағы: қайырымдылық, әділеттілік, шыншылдық, парасаттылық, кішіпейілділік асыл қасиеттерді жоғары бағалайтынын байқауға болады. Біздің зерттеу жұмысымыздың арқауы болып отырған имандылық идеясының бастауы Құран, хадистер және ғұлама-ойшылдар мұралары.

М. Қашқаридың атақты «Диуани лұғат ат-түрк» [76] еңбегінде әдеп, тәлім-тәрбие, моральдық ой-пікірлер қомақты орын алған. М. Қашқари адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттерді талдайды. Ол жаман қасиетке: дүниеқорлық, мансапқорлық, опасыздық, қорқақтықты және т.б. жатқыза отырып, қатты сынайды, ал ізгілік, ерлік, ақ ниеттілік, қонақжайлылық асыл қасиеттер бұл иманды адамның бойынан табылады деп атап өтеді. Қожа Ахмет Яссауи өзінің «Даналық кітабында» иманды адам болу үшін ақыл-парасатқа, шыдамдылыққа, достық пен махаббатқа қол жеткізу керектігін, сонымен қатар азға қанағат тұтуға, кемтар, ғаріп адамдарға қамқорлық көрсету барысында қалыптасатынын айтады. «Рақым болып ғаріптерге шапағат еткін», «Жалған сөйлеп имансыз кетпе, достарым...», «Адамды сыртқа тастап, арам көздер... Дүние үшін иманы мен дінін сатар» [77], –деп сараңдық, залымдық, дүниеқорлық сияқты жаман қасиеттерді сынайды.

Өсімдіктерді зерттеп, шөптен дәрі жасап, емшілікпен айналысқан Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты шығармасы имандылық идеяларға толы құнды еңбектердің бірі. Өз заманына сай жазылған бұл еңбекте діни уағыздар да кездеседі. Сонымен қатар адам санасынан орын алатын ұлағатты ой-түйіндер де аз емес. Әсіресе, еңбектің өн бойы имандылыққа толы. Ойшыл Ө. Тілеуқабылұлының түсінігінде имандылық – ой мен дененің тазалығы «Көңілінде жақсы, ұнамды ойлар болғанмен, ісінде жалғандық, жамандық болса, ол харам іс, адамның ойымен қатар ісі де таза болса ол һалал» [78], – деп адамның ойы мен ісінің бірлігін, демек адам баласының рухани ішкі жан дүниесінің таза болуымен ғана иманды, иман жүзді бола алады деп пайымдайды. Ортағасырлық ойшылдардың әсіресе, осы Ө. Тілеуқабылұлының,

М.Х. Дулатидің, Қ. Жалайырдың ой-пікірлерін зерттеумен айналысып жүрген Т.М. Әлсатовтың еңбегі зор. Зерттеуші Ө.Тілеуқабылұлының еңбегі «... тәлім-тәрбиелік ой-пікірлердің негізгі өзегі-жастарды имандылыққа тәрбиелеу мәселесі», [79]- деп тұжырым жасайды. Т.М. Әлсатов «Ғұлама ғалымның пайымдауынша, имандылық қасиетті бойына сіңірген адам оны өзінің сөйлеген сөзінен, бет-бейнесінен, іс-әрекетінен және бүкіл болмыс-бітімінен байқатады. Оның ата-ананы қадірлеп, қастерлеу жайлы айтқан тағылымдары қасиетті Құран Кәрім және хадистерімен ұштасып жатыр» [79],– деген пікірлері біздің орта ғасырлық ойшылдар еңбектерін Құран және хадистерге сүйеніп жазған деген ойымызды тағы да дәлелдей түседі. Ө. Тілеуқабылұлы жастарды имандылыққа тәрбиелеуде тыйым сөздер, салт-дәстүр, бата, әдеп - үлкен орын алатындығына тоқталған. Туысқандық қарым-қатынас туралы жас ұрпаққа дұрыс түсінік беру – имандылыққа тәрбиелеудің негізгі шарттарының бірі екенін айтып өтеді. «Ата-ана, туған-туыс, жақын-жұрағатқа деген сыйластықты, яғни қазақылық қасиетті бала жасынан өз бойына сіңіріп өсуі тиіс. Жасы үлкенді сыйлау, оларды құрметтеу, кішіге жөн-жоба, үлгі боларлықтай өнеге көрсету тәрізді имандылық тағылымдарының да бала тәрбиесіндегі маңызы ерекше» [78] – деп түсіндірген. Келесі шарт – ұлттық әдептілік. Ұлттық әдептіліктің бір тармағы – ат тергеу, яғни кісіге қосымша ат қою мәселесін жатқызған. Сонымен қатар Отанды, туған жерді, атамекенді сүюді де ойшыл- ғалым имандылықтың құрамына жатқызады.

Келесі бір имандылық тәрбиесін беруге ойшыл ғалым Мұхаммед Хайдар Дулати өзіндік үлес қосқан. Ғалым елбасшысына қойылатын талаптарды талдап берген. Оның пікірінше, елді басқарудың ең негізгі қасиеті – халық сеніміне ие болу, әділ, ізгілікті, қайырымды болу деген қорытынды жасаған. Сонымен қатар бұл қасиеттер имандылық қасиеттер екенін айта келе, оған қарсы сұрқия қасиет күнәһарлық деп көрсетеді. Және күнәһарлықтың он жеті түрін мәлімдеген. Соның бірнешеуіне талдау жасап көрсек, ғалым күнәһар адамдарға біріншіден, ата-тегін, шыққан діні мен ділінен бейхабар адамдарды, екіншіден, ар-намысын жоғалтып, әділетсіздік жасағандар, үшіншіден, жетім-жесірлерді желеп-жебемейтіндер, төртіншіден, ысырап-шылдық, бесіншіден, ата-ананы сыйламау, оларды пір тұтпау, алтыншыдан, өтірікшілдік, суайттық, жалған ант беру, жазықсыз адамға жалған айып тағу, тағы бір түрі зинақорлық, ойнасқорлыққа салыну,– деп көрсетеді.

Қазіргі кезде адам бойында сенім жоғалып барады. Адамдар бір-біріне, халық болашаққа сенімін жоғалтып алғандай. Еңбегің жемісті болу үшін, әр адамның өзіне сенімі мол болуы қажеттілік екенін, философиялық, психологиялық тұрғыдан анықталған. Сенімі жоғалған адамдар-күнаһар адамдарға айналатыны дәлелдеуді қажет ете қоймайды.

Біз осы күнаһарлық қасиеттерге қарама-қарсы имандылық қасиеттерді анықтауға тырыстық. Олар: тектілік, әділдік, қайырымдылық, мейірімділік, ар-ұяттылық, арақ ішпеу, темекі, наша тартпау, үнемшілдік, ата-ананы құрметтеу, шыншылдық, салиқалық, сыпайылық, әдептілік, жомарттық,

тілалғыштық, тазалық (ой және дене тазалығы) және т.б. Ойшыл Қадырғали Жалайырдың имандылық идеясын дамытуға қосқан үлесі де ауқымды. Ғұлама Ғұлама өзінің «Жылнамалар жинағы» [80] атты еңбегінде имандылық қасиеттерінің жекелеген көріністеріне, қырларына тоқталып, мән берген. Қ. Жалайыр да М.Х. Дулатиді жақтап, жетім-жесірлердің мал мүлкін жемеуді, қолдағы барды ысырап етпеуді, ұрыс даласынан қашпауды, тәнін таза ұстауды имандылық қасиеттерге жатқызады.

Бұл айтылып отырған ізгілікті қасиеттер туралы Құран және хадистерде айтылады. Сондықтанда бұл ғалымдар Құранды оқып, оны еңбектеріне тірек еткен деген ойымызға негіз бола алады. Халқымыздың тілін, дінін, тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын, ұлттық ерекшеліктерін ескермей, біз өз мақсатымызға жетеміз деу қателескендік. Иmandылық идеясын дамытуда халқымыздың рухани байлығы, асыл қазынасы, атап айтқанда, даналық сөздері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін пайдалана отырып, дерек ретінде Құран, Хадис, Ғылымхал, Иман-шарт, т.б. сияқты мұраларды қолдануға болады.

Ұрпақ тәрбиесіне үлкен үлес қосқан Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет» атты кітабы, философиялық ой, тұжырымға толы. Яссауи бір жаратушы күш бар деп сеніп, қиянатсыз, адам, адамгершілікті иманды адамдарды тәрбиелеу керектігін айтқан. Абай да оны қостай отырып «Құдай – хақ, иман – парыз»,– деп жақсылық пен жамандықты жаратқан құдай, бірақ жаманшылықты жасатқан құдай емес немесе ауруды жаратқан құдай, ауыртқан ол емес. Сонымен қатар, Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десен оқыт.. Иман, обал, сауап бар жерде әділет бар, деп ұлағатты сөздер айтып халқымызды білімге, әділетке, имандылыққа шақырған.

Жас ұрпақтардың құлықтық және имандылық тәрбиелерінің негізіне, оның ішкі-сыртқы сезімі мен санасына, жан дүниесінің рухани жетілуі мен көңіл-күйлеріне бір қалыпты әсер ететін имандылық идеяларды кеңінен қолдану керек. Яссауидің хикметтеріне көз салсақ, ол да адам бойына имандылық қасиеттерді қалыптастыруды көздегенін байқаймыз. Мысалы: Диуани Хикметінің 1- хикметінде:

«39. Ораза, намаз қаза қылып болдым кәпір,

40. Иман іздеп жақсыларға жеттім міне.

45. Иманыма қол ұрып қайғы салды,

46. Пірмұған әзір бол деп апиын алды.

27. Дүниеқоңыз пасықтардан бойынды тый,

28. Бойым тыйып дариыдай тастым міне», [77],– деп айтқанындай, имандылық қасиетті бойға жиып, дүниеқоңыз, пасықтардан аулақ болу қажет. Сонымен қатар, иманды адамдар ғана жақсылар қатарына жатады, сондықтан иманды болу керектігін сөз етеді.

Қожа Ахмет Яссауидің еңбегі ізгілік, имандылық тұрғыда жазылған мұра деп айта аламыз. Адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиынтығын гумандық, имандылық қасиеттер деп түйдік. Атап айтқанда, мейірімділік, аяушылық білдіру, жанашырлық, қайырымдылық жасау, ізгіліктің негізі деп қорытындылауға болады.

Ойшыл-ғалым Ж. Баласағұн тәрбие мәселесіне өзіндік үлес қоса отырып, білім алуға, жақсылық жасауға шақырған. Ол:

Жақсылық білімдіден елге жетеді,

Білімдінің даңқы шартарапқа кетеді...

деп білім, тәрбие арқылы рухани өміріміздің толығып, толысатынын айтады. Ж.Баласағұн адам өмірін екі нәрсе ұзартады, бірі – жақсы ісі, екіншісі – жақсы сөзі, деп өте тамаша айтып кеткен. Ал адамның мінез-құлқы, оның ақыл-ойы мен білімділігін көрсетеді дегенді де Ж. Баласағұн өзінің «Құтты білігінде», айтып өткен. Әрине, тәрбие мәселесінде сөз қозғаған данышпан, дана ғалымдар көп-ақ. Оларды қазіргі күні айтып та, олар туралы жазып та жүр. Біздің мақсатымыз солардың бәрін қайталау емес, имандылық идеясын дамытуға байланысты осы даналарымыздың айтқан қағидаларын зерттеп, оқу-тәрбие ісіне дұрыс қолдану керектігін дәлелдеу.

Ұлы ғұлама Қайқаус ата-ананы сыйлау үлкен имандылық деп, өзінің баласына арнап жазған өсиетінде ата-ананы құрметтеу туралы: «...ата-ананы құрметтеудің қажет екенін ақыл-ой, парасат тұғырынан байқап білгейсің. Өйткені, әрбір перзенттің тегі ата-ана ғой... Сен ата-ананың қарызын ақтау ісіне дін деңгейінен қарамасаң да, адамгершілік, ақыл-ой, парасат биігінен қарағын» [71], – дейді.

Иманды адамның қатарына Қайқаус өзінің «Қабунамасында» мынандай қасиетке ие болған адамды жатқызды: әдепті, қанағатты, ұяң, пәк-таза, мейірімді, ұстамды, (сабырлы) және де ол Құран сөзін құптап, «Ұят иманға тән», – дей отырып, ұят мәселесіне жете көңіл аударған.

Қарт Қайқаус өзінің даналық сөздерінде: ... «даналар сөзін ұғып тыңдағаның жөн. Даналар сөзінде ізгі ниет, үлгі өсиет мол» [71], деген екен. Шынымен де, даналық сөздерді өміріміздің азығы ететін болсақ, жолымызда кездесетін барлық қиындықты жеңіп, жеңіске жетуімізге ықпалы болады.

Имандылық тәрбиесін қарастыру барысында, имандылыққа жоғарыда берілген қысқаша анықтамаларымызды жинақтап, «Имандылық – әр халықтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, күнделікті өмір сүру тәсілдерінде кездесетін жөн-жоралғыларына байланысты және ұрпақ бойында ұлттық, ерекшелікке байланысты туатын ізгі қасиеттер жиынтығының сеніммен ұштасып, адамдар бойында көрініс табуы», деген анықтама беруге болады.

3.2. Білім беру парадигмалары негізінде рухани-құндылық дүниесінің мазмұны

Қазіргі ғылыми педагогикалық зерттеулер мен инновациялық білім беру тәжірибесінде парадигма ұғымы кең қолданыста, ал ол тек ғалымдар ғана емес, білімге қатысты оқытушыларға да маңызды. Парадигма туралы тек жай ғана айтылып жүрген жоқ, ал тікелей түрде әрбір ғылым өзіндік тұрғыда анықтама беруде және ол кейбір теоретиктер айтып жүргендей аңыз емес,

шынайылық. Ол қазіргі зерттеуші де, педагог-практик та, инновациялық іс-әрекет жолына түскен адамға бірден-бір қажет әдіснамалық феномен.

Біздің түсінігімізше, парадигма әдіснамалық тіреудегі зерттеушінің қанағаттанбаған қажеттіліктерімен түсіндіріледі. Парадигмаға қызығшылық танытатын негізгі жағдай, ол ғалымдардың қазіргі замандағы инновациялық, дифференцияцияланған, жан-жаққа бағытталған, кереғар педагогикалық шынайылықты тұтастықта мәнін ашуға ұмтылуы. Сондай-ақ ғалымдардың да, практиктардың да педагогикалық шынайылықты жаңаша көрініс табуға универсалды, ғылыми негізделген әдіс табу талпындырады. Мұндағы себептер педагогикалық ғылымның концепталды, құндылық-бағдарлы, интегративті, ақпараттық-бағалаушы, регулятивті-технологиялық қызметтерді белсендендіру.

Қазіргі философия ғылымында парадигма ғылыми міндеттер шешімінің үлгісі сапасында қабылданған теориялық, методологиялық және аксиологиялық ұстанымдар жүйесі деп түсіндіріледі [81]. Ал индустриалды қоғамдық педагогикада қалыптасқан парадигма білім құндылығына бағытталған. Сондықтан, мұнда негізгі теориялық ұстаным есебінде классикалық дидактиканың принциптері, ал методология – ғылыми рационалділікке сәйкес келеді.

Бүгінде тек білімді ғана емес, сондай-ақ сол білім негізінде өзін жетілдіретін, өзінің шығармашылық әлеуетін дамытатын, қоршаған адамдармен жеңіл коммуникацияға түсетін, табиғат пен мәдениетке дұрыс қатынастағы түлек сұраныста. Қазір тұлға құндылығы өсуде, оның адами сапалары өзгеруде, сол сияқты білім беруге деген қатынас та өзгерді. Сәйкесінше, бұл сұранысқа ғылыми-педагогикалық іс-әрекетте ізгілік (гуманистік) педагогика теориялық жағдайды көрсетеді. Гуманитарлық ғылымдардың әдіснамасының дамуы педагогика ғылымындағы парадигманың өзгеруінің негізі.

Шынайы педагогикалық процессте педагогика ғылымының парадигмасына сәйкес білім беру моделі құр жүзеге асады. Оның құраушысы: жаңа білім беру құндылықтары, ізгілік педагогикасының теориялық ұстанымдары, оқыту мен тәрбиелеудегі тұлғаға бағытталған әдістері.

Зерттешілік және педагогикалық тәжірибеде парадигма термині үш түрлі бейнеде талданады.

Біріншісі, парадигма ұғымы методология саласына қатысты және зерттеу іс-әрекетінде соған ғана қатысты екендігін дәлелдейді. Бұл жақты жақтаушылар парадигма терминін басқаша қолдануға болмайтынын сендіреді (Е.В.Бережнова, Н.Л.Коршунова, В.В.Краевский, В.М.Полонский). Бұл көзқарас классикалық ғылымға сәйкес келеді, мұнда зерттеу объектісі қатар түрде ажыратылған [82]. Берілген анықтамада бірінші орынға парадигманың нормативтік-технологиялық қызметін қойсақ та, оның қызметі: концептуалды, теориялық-әдіснамалық, технологиялық бірлестігі тұтас түсінік беретінін айтпай кетуге болмайды.

Қазіргі мазмұнда бұл принциптер пост-классикалық ғылым болып қалыптасты, ал бұдан субъектінің (зерттеушінің) қызметі өзгерді. Алғашында сырттай бақылаушы болса, зерттелетін процестердің ішіне еруге мүмкіндік алды. Зерттеу процестері мен нәтижелерді ендіру негізінде ғылым адам өмірін

жақсартатын құралға айналады. Білім беруде инновациялық әрекет тындайды, мұнда ғылым мен тәжірибе арасындағы педагог-новатордың жағдайы көрсетіледі.

Жаңашыл-оқытушы әлі ғалым емес, бірақ практик-эмпирикке де жатқызу қате. Оның жұмысында зерттеу іс-әрекетінің элементтері болғанымен, негізінен диагностикалық әдістерді қолданады. Мұндағы оның әркеті зерттеушілік емес, жобалашық қызмет болып табылады. Оның іс-әрекеттегі объектісі мен нәтижесі теориялық білімде ғана емес, тұтастай білім беру процесінде көрініс табады.

Бұдан, оқытушыға педагогикалық процестрді жаңашаландырып жобалап-оқыту үшін парадигма ғылымы керек пе? Екі тұрғыда жауап беруге болады. Егер парадигманы рационалды ғылым контекстінде қарастырсақ, жоқ. Ал, егер, оның концептуалды, аксиологиялық, құндылық-бағдарлы аспектісіне, теориялық ұстанымына бағдарлансақ, онда ол зерттеушіге де, білім берудің жаңа типі мен әдісін жобалаушы педагогқа да маңызды.

Қазіргі педагогикада, әртүрлі сала үшін: ғылым үшін – ғылыми, педагогикалық тәжірибе үшін – білімдендіруші (Т.И.Власова, И.А.Колесникова, Н.А.Лызь), сияқты түрлі парадигмалар бар.

Біз ғылыми іс-әрекеттегі парадигма ұғымын білім беру тәжірибесіне ауыстыра отырып педагогика ғылымының дұрыс дамуын қиындататынын білмейінше, дуалистік ұстанымда болдық. Бұдан кейбір зерттеушілер мен жаңашыл педагогтарда парадигманы құрастырып, субъективті жолмен ғылым айналымына ендіруге болады деген жалған түсінік қалыптасты. Нәтижесінде бірнеше парадигма тізбегі туындады (В.В.Краевский). Егерде бірнеше жылдар бұрын парадигманың әлеуметке бағытталған және гуманистік түрі болса, қазірде оның номенклатурасы тұлғаға бағытталған, денсаулық сақтаушы, рухани-адамгершілікке бағдарланған, экологиялық, антропологиялық, синергетикалық және тағы басқаларын құрайды. Әрбір зерттеуші өзіндік парадигма ұсынғысы келеді. Бұл жерде Т.Кунның парадигмаға берген анықтамасын талдайтын болсақ, онда ғылыми қоғам мүшелері, ғылыми міндеттер шешімінің үлгісі есебінде теориялық, әдіснамалық және аксиологиялық ұстанымдарды бөліп қарастырады. Ал бұл, парадигма өзіне бұрыннан құралған іргелі білімдер, құндылықтар, ғылыми ұстанымдар мен техникалық әдістерді ендіретінін білдіреді.

Парадигманың өзгеруі бір немесе бірнеше зерттеушінің ықпалымен өзгере қоймайды, ол Т.Кун көрсеткендей, ғылыми революция барысындағы ұзақ мерзімді процесс.

Бүгінде ғылыми-педагогикалық қоғам іс-әрекетінің ауысуы бар ма? Иә, деп айтуға болады. Бүгінде педагогикалық тұрғыдан парадигманы зерттеушілердің мақсаты өзгерді. Зерттелу процестерін белсенді жаңашаландырып отырған ғалымдардың да ұстанымы өзгерде. Ғылыми бейненің эпицентрі болып бала тұлғасы (оқушылар, студенттер) алдыңғы орынға шығады. Кейінгі жылдары педагогикалық тезаурусқа құндылық, тұлғалық мазмұн, субъектілік, тұлғалық даму, балалық әлем, көпмәдениетті білім беру

кеңістігі, мәдени-ақпараттық орта мектебі, оқыту типі, тәрбиелеу моделі, саралау, жеке оқу траекториясы, педагогикалық-психологиялық қамсыздандыру, интерактивті технологиялар және т.б. дәстүрлі ғылыми түсініктері гуманизация, информатизация, жаһандану, көпмәдениеттілік, коммуникативтілік, корпоративтілік сияқты педагогикалық шынайылықтың белгілері сәйкес келеді.

Тұлға, тұлғалық ұстаным, субъектілік және қоғамда өз-өзін көрсете білу, өзін анықтауда белсенді іс-әрекет, өзіндік жобалау, өзін-өзі жетілдіру маңызды орын алып отырған педагогикалық шынайылықты зерттеу басқа да ғылыми әдістерді талап етеді. Бұл жерде маңызды болып, педагогикалық қоғам мүшелерінің ойынша, білімдарлықтың идеалы - техногенді цивилизация тенденциясын бұзатын рухани навигация жолына түскен адам. (В.Розин).

Рухани навигация – ол өзін-өзі бақылау, өз өмірін ойластыру, бұл ойластырған өмірлік сценариін жүзеге асыру, бұдан шынайы не шығатынынын тексеру, өзінің өмірлік тәжірибесін ой толғауынан өткізу, өзін қайта-қайта жинақтау, – деп түсіндіреді. Мұндағы ұстаным: адам өзінің әлеуметтік рөліне сәйкес функционалды әрекетті емес, әлемді тани отырып, қабылдаған шынайылықты жүзеге асырады [83]. Бұл жағдайда зерттеушілік: мұндай адамды тәрбиелеу үшін қандай білім беру типі қажет?–деген сұраққа жауап береді. Егер оны шешуде, адекватты декларацияланған гуманистік мақсаттар мен құндылықтар, яғни гуманистік әдіснама қолданылса педагогика ғылымның гуманистік парадигма контекстінде құрылуына негіз болады.

Бұл кезекте дүниетаным ұстанымдары болып табылатын адамның білім алуын, тәрбиелеуді, даму процесін онтологиялық бағытта зерттеу, сондай-ақ гнесиологиялықтан айырмашылығы бақылау және (объективті) интерпретациялау арқылы анықталатын адамның сыртқы әрекеттеріне емес, олардың құндылық-мазмұнды рухани-ішкі жағдайын түсіндіруінде екенін ескеру қажет. Бұл жеке акт ретінде емес, қарым-қатынасқа түсу барысындағы болмыс ретінде мүмкін болады [84]. Сонымен, онтологиялық бағытқа негізделген гуманистік әдіснамаға герменевтикалық зерттеу әдістері сәйкес келуі керек. Оның ішінде – гуманитарлық сараптама, гуманитарлық жобалау, экзистенциалды диалогтар, (сезіну, ену), рефлексия, өзін-өзі түсіну, өзін-өзі өзгерту және тағы басқалары енеді.

Зерттеу процесінде қолданылатын парадигма мен әдіснаманы құндылық-дүниетанымдық ұстанымдарға сәйестендіретін механизмді парадигмалық бағыт деп атаймыз. Оның мәні зерттеуші ғалымдардың білім берудегі нақты міндеттерді шешу үлгісін және парадигманы дұрыс интерпретациялауда. Бұл біліктілік нақты парадигма шеңберінде ғылыми және практикалық іс-әрекеттің сапасын қамтамасыз етеді және парадигмалық құрал мен әдістерді таңдауға көмектеседі.

Білім беру сапасы, педагогикалық бағалау, көпмәдениеттілік бағыт бойынша кейбір зерттеулер гуманистік педагогика парадигмасының мазмұнын деформациялайды. Алайда, оның интерпретациясы, құрастыршысы мен қолданылу әдіснамасы нақты аргументтерді талап етеді.

Кейбір зерттеушілер гуманистік педагогика парадигмасына сәйкес келетін ғылыми міндеттерді шешу моделін жоққа шығарады. Егер зерттеуде білімді объективтілік деп емес, субъективтілік белгісі бар білім беру мәнде деп қарастырсақ, ғылыми міндеттерді гуманистік парадигмаға сәйкес қалыптастыра аламыз. Білімді тұлғаның сапа-қасиеті болуы үшін білім беру процесінің іс-әрекетіне жекелей сапалық әрекет ендіру керек. Сонда: білім мен сапа бірігіп, педагогикалық тұрғыда ұйымдасқан, екі түрлі мазмұн құрайды.

Келтірілген мысал, яғни құндылық-дүниетаным парадигмасының ұстанымдары мен ғылыми міндеттерді шешу әдістері арасындағы қарама-қайшылық зерттеу тәжірибесінде жиі кездесіп тұрады, ал оны тиімді шешу үшін парадигмалық бағытты жүзеге асыру керек. Парадигмалық бағыт ұғымының мәні жоғарыда айтып өткендей, өзінде құндылықты бағдар, теориялық идеялар мен ғылыми іс-әрекет әдістерді енгізу және соның негізінде әдіснама, теория және методика бірлігімен ерекшеленетін тұтас зерттеуге мүмкіндік туады.

Парадигмалық бағыт категориясы, педагогика ғылымында тәжірибеге қатысты ұстанымның өзгеруіне байланысты. Рационалистік, әлеуметке бағдарланған парадигма контекстінде жасалған педагогикалық зерттеулер, көп жағдайда практик-педагогтарға арналған ғылыми нұсқаулар болып ұсынылады. Олар көбінесе, қатаң нормативтік сипат алып, оқытушыға шығармашылық пен еркіндікке жол бермей жұмысты регламенттеумен көрініс табады. Қазірде ол жағдай өзгерген.

Атап өтетін жайт, бағыт категориясы педагогикалық зерттеуде ғана емес, білім беру тәжірибесінде де қолданылады. Мұндай бағыт: жүйелік, іс-әрекеттік, дамытушылық, жүйелі-синергетикалық, мәдени, тұлғаға бағдарланған, гендерлік, сараланған, және т.б. сияқты спектрлері кең. Бір нәрсеге бағытталу білім беру, тәрбиелеу іс-әрекетінің стратегиясын қарап, жобаланған инновациялық білім беру моделін ғылыми негіздеуді білдіреді. Мысалы, зерттеу көрсеткендей, білім берудегі мәдени бағыт өз негізінде білім беру субъектілерінің іс-әрекетінде:

- мәдени, тұлғалық өзін-өзі дамыту мен шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі ұсынуға мүмкіндігі бар білім алушыға тарих, мәдениет, өзіндік өмір және білім беру субъектісі ретіндегі қатынасы;

- тұлғаның өз ортасында мәдени ортаны құраушы ретінде адам және мәдениет арасын байланыстырушы педагогқа қатынасы;

- тұлғаның өзін-өзі ұсыну сияқты өзара әрекеттесуі жүретін білім берудің мәдени процеске қатынасы;

- балалар мен ересектер өміріндегі мәдени үлгілер қалыптасатын білім беру кеңістігіне, яғни тұтастай көпмәдени мектептерге қатынасы, сияқты негізгі төрт білім беру ұстанымдарын көрсетеді.

Инновациялық білім беру тәжірибесінде мәдени бағытты жүзеге асыру, мәдени тұлғаға яғни, бойында мәдени құндылықтар, шығармашылық, рухани-адамгершілік және мәдени адам сапа-қасиеттері бар.

Тәжірибелік педагогикалық іс-әрекетте түрлі бағыттар бірін-бірі толықтырып, бірлікте жүзеге асырады. Қазіргі кезеңде құрылған тұлғаға бағдарланған бағыт мұның толық дәлелі. Бұл қазіргі ғылыми ұстанымға негізделген ашық, дамытушылық білім беру технологиясын жүзеге асыра білу болып тпбылады.

Көрсетілген міндеттер жиынтығын аксиологиялық, мәдени. іс-әрекеттік, синергетикалық және қазіргі білім берудегі тұлға әлеуеті тұрғысынан жүзеге асырылуда, ал ол оның модернизациясы әдіснамалық ресурсты құрайды. Сонымен, парадигма ғылымының методологиялық негізін құрайтын парадигмалық бағытқа (гносиологиялық, онтологиялық) қарағанда, тәжірибеге бағдарланған стратегиялық бағыт вариативті білім беру құрылымын құруға ғылыми негіз бар. Бұл жағдайға байланысты біз қазіргі білім беру кеңістігіндегі көп парадигмалы жағдай туралы емес, көпвариативтілік туралы сөз қозғағанымыз абзал. Көпвариативті білім беру кеңістігінде парадигмалық бағыт инновациялық әрекеттегі әдіснамалық регулятив ретінде қабылданады және оған бағдарланған парадигма ғылымының ұстанымдары мен нақты инновациялық тәжірибе арасындағы қайшылықты жеңуге мүмкіндік береді. Бұл педагогика ғылымы мен инновациялық білім беру тәжірибесінің аксиологиялық, ғылыми-педагогикалық (теориялық) және зерттеушілік кеңістік құруы арқылы жүзеге асады.

Әрбір халықтың, адамзаттың тарихи даму процесі, олардың тіршілігіндегі, өміріндегі педагогикалық тәжірибелері, болашақ ұрпақ, бала тәрбиесіне көзқарасы, сонымен қатар рухани мәдениеті, сан ғасырлық ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келген салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдердің педагогика тарихынан алатын өзіндік орны бар.

Көне наным-сенімдердің идеялық мәні, тегі аса күрделі. Олардың тамырын тарихи-этникалық салада танып білуге болады. Қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдер, жол-жора, ырым, рәсімдердің негізінде қалыптасатын имандылық мәселесі жазба мәдениет үлгілерінде, қарастырылып дами түсуде.

Наным-сенім қай халық болмасын оның тумысынан бастап, өмір сүруіне, табиғаттың өзгерістеріне байланысты қалыптасқан іс-қимыл.

Айталық алғашқы зерттеулер қытай, парсы, грек деректері деп, тарихшы-этнографтар атап көрсеткен. Жалпы халықтың тарихын, мәдениетін зерттеуде Н.Я. Бичурин, Н.А. Аристов, В.В. Бартольд, Л. Гумилев, К. Акишев, А. Левшин т.б. өз еңбектерін жазған. Сонымен қатар Махмуд Қашқаридің «Дивани луғат-түрк» Ж. Баласағұнның «Құтты білік» еңбектері, әл-Фараби трактаттары да зерттеу жұмыстарында қарастырылған.

Рухани құндылықтарды тұлға бойына қалыптастыруды мәдениет арқылы жүзеге асыруға болады. Яғни, рухани құндылықтардың өзегі – мәдениет. Ал, осы мәдениеттің өзегі, өзіндік санасы философия екендігі белгілі. Осы саладағы мәдениеттанушы-ғалымдар «қазақ халқының мәдениет философиясы жаңа қалыптасуда», – дейді. Дегенмен де, қазақ философиясына байланысты алғашқы туындылар жарық көрді. Бұл ретте Ж.Алтаевтың, А.Қасымжановтың, О.Сегізбаевтың, А.Қасабековтың, М.Орынбековтың және т.б. қазақ философиясы тари-

хына қатысты шығармаларында мәдениет, өркениет, рухани мәдениет туралы ойлар түйінделген.

Мәдениеттанушы Т.Ғабитов мәдениеттің өркениеттен бір айырмашылығы – оның этностық, халықтық табиғаты рухани мәдениет – әрбір адамның ішкі жан дүниесінің жемісі, –дейді. Біз бұл жеміс – имандылық деген пікірдеміз (Ж.Р.Бәшірова, Н.С.Әлқожаева).

Белгілі неміс философы И.Кант екі нәрсе адамды таңғалдырады: жұлдызды аспан және адамның ішкі әлеміндегі рухани дүниесі, демек біздіңше имандылығы, – деген. Франсуа Рабле бойынша, жұлдызды аспан адамның ішкі дүниесіне орналасқан. Мысалы, адамның денесі – ғарыштың орталығы, тірі пенде бүкіладамдық идеяға қосылуы арқылы өзінің мәңгілігін сезінеді. Адамның рухани дүниесі – рухы мен келбеті, ерік-бостандығы, сана-сезімі, діні мен тілі, ділі мен мұраты мәдениетпен біте қайнасқан, - деп түсіндіреді. «Мәдениет, идеалды құндылықтың оның материалды иесімен қосылуы» -деп жазды Н.Говговадзе. Яғни, идеалды құндылық деп отырғаны имандылық қасиеттер. Кезінде коммунистік идеяға тәрбиелегендей, қазіргі кезде болашақ ұрпақ иелерін имандылық идеясына тәрбиелеу көзделуі тиіс. Философ, психологтардың тұжырымдауларына қарағанда, өмірді ең жоғары игілік деп есептеу, күштемеу этикасы. Мәдениет–белгіленген тәртіп, әдеп. Ал, ислам әлеуметтік тәртіптің өте кең жүйесі болып табылады. Ислам мәдениеті, бүгінгі күні ұрпағымызға имандылық идеяларын берудің арқауы болып отыр.

Мәдениетіміз – материалдық өндіріс-тәсілімен анықталатын жеке адамның шығармашылық күшінің дамуы дәрежесі, сондай-ақ адамдардың рухани қарым-қатынасы және адамзат ұрпақтары жасаған рухани байлықтарымен оларды келесі буынның игеру мөлшерімен сипатталатын қоғамның рухани өмірінің тарихымен белгіленетін ұғым, сапалық категория. Ұлттық мәдениетпен сусындау жастардың рухани әлемін байытып, имандылық, әдептілік, адамгершілік қасиеттерін дамытып қана қоймайды, олардың дүниетанымын күшейтеді, білімін молайтады, қоршаған ортамен үйлесімін арттырады.

Рухани байлықтарды тарату процесі бірқатар жүйелер арқылы жүзеге асатыны белгілі. Мысалы: халық ағарту жүйесі (кезіндегі тұрақты және көшпелі мәдени ағарту мекемелер жүйесі), бұқаралық ақпарат құралдары жүйесі және т.с.с. Айтылып отырған рухани құндылықтарды қай жүйеде болмасын жас ұрпаққа беру өмір талабы. Өзіміздің мәдени мұрамызды дұрыс бағалап, алға тарту кезек күттірмейтін іс. Ұлттық мәдениеттің дамуы ұлттық рухани өмірмен байланысты. Тарихымызға көз салсақ, халқымыздың рухани өмірі әрқилы болғаны белгілі, сондықтан да мәдени мұраларымыздың бағаланып, берілуі де әрқилы болмақ. Кезінде бір жақты көзқарасқа ие болған жазба мұра Құран, хадистерді бүгінгі таңда тарихи дерек ретінде қабылдағанымыз дұрыс және солардың негізінде рухани құндылықтарды құрметтеуге үйрету де бүгінгі күннің талабы.

Психологтар Л.С. Выготский, Л.И. Божович, В.В. Богословский, педагогтар Н.И. Болдырев, О.С. Богданова, И.С. Марьенко, З.Н. Васильева адамдар бойындағы ізгі қасиеттерді зерттей отырып, барлық қасиеттердің құрылысы бірдей болады және олар төрт бөліктен тұрады деген қорытынды жасайды. Олар: сезім, сана, сенім, мінез-құлық дағдысы.

Қазақ халқы педагогикасында үлкендердің, ата-ана істерін үлгі етуі, ұят, намыс, ар-сөздерін жиі пайдаланғаны белгілі. Олар сендіру, үйрету, ынталандыру әдістерімен іске асырылып отырған. Ал қазіргі білім парадигмаларына сәйкес рухани құндылықтарды сіңіру, ата-ананы құрметтеу, адамның бірін-бірі сыйлауы, бір-біріне сенуі көпшілік әдебиеттерде жазылмаған заң, деп берілген; Шындығында, мұның бәрі, сонымен қатар адамдардың өмір сүру тәсілдері, жолдары- Құран кітабында түгелімен дерлік берілген. Күнделікті өмірде кездесетін: «Нанды теппе, кесір болады», «Балаңа не қылсаң, алдына сол келер», «Кемтарларға көмектес, сауап болады», т.б. накыл сөздердің төркіні де Құранда. Рухани құндылықтарды қалыптастыруға әр халықтың өзіне тән тәрбие құралы болған. Мысалы, ата-аналардың күнделікті өмірде бесік жырын айтып, тұсаукесер, сүндет, беташар дәстүрлерін жүзеге асыруымен қатар, мақал-мәтелдерді орынды қолдануы болып табылады. Мысалы: «Атаңа не істесең, алдына сол келер» деп немесе «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» деген тобықтай сөз түйіндері арқылы ата-ананы құрметтеу керектігін, сонымен қатар бала көп нәрсені ата-анадан үйренетінін көрсете білген. Осылайша, қазақ халқы ұрпағына кішіпейілділік, қарапайымдылық, қонақжайлылық, ізеттілік, әдептілік және т.б. рухани құнды қасиеттерді баули отырып, ұлттық мәдениеттің мазмұнын түсіндіруді мақсат етті.

Білім парадигмаларының мазмұнына сәйкес, рухани құндылықтар дүниесін тұлға бойына рухани-адамгершілік тәрбиесі арқылы жүзеге асыра аламыз. Әр тарихи дәуірде өмірдің әр кезеңіне байланысты қоғамның мақсаты мен құндылықтары да өзгеріп отырды. Рухани-адамгершілік тәрбиесі туралы тарихи дамуды зерделесек философиялық, психологиялық және педагогикалық ғылымдар саласында жан-жақты зерттелгенін байқадық.

Қазіргі кезде жоғары мектептерінің мақсаты - жас ұрпақ бойындағы жоғарғы адами құндылықтарды дамытуды, ізгілікке, мейірімділікке, қайырымдылыққа, инабаттылыққа және әдептілікке баулуды көздейді. Ал, жастардың рухани-адамгершілік қасиеттері адамгершілік түсінік пен адамгершілік мінез-құлықтың, яғни, адамгершілік қарым-қатынас пен іс-әрекеттің біріккен ықпалынан. Жоғары мектеп оқушысының рухани-адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына тәрбиемен қатар оны қоршаған орта да әсер ететіні белгілі. Қазіргі жағдайда оларға өзінің айналасындағы жақындары отбасының және жеке топтардың әсері ғана емес, сонымен бірге қоғамның бүкіл ахуалы, дүние-жүзілік қоғамдастықтың өмір сүру, тіршілік ету амал-тәсілдері ықпал жасайды.

Өткен ХХ ғасыр ғылымды, техниканы, технологияны және ғарышты игерудегі ірі жетістіктерімен және мәдениет, әдебиет, өнер саласындағы құндылықтарды байытумен тарихта елеулі із қалдырды. Екінші жағынан адам баласын рухани дағдарысқа ұшыратқан халықаралық терроризм, ядролық,

экологиялық апаттардан, ұлтаралық және діни карама-қайшылықтар, рухани-адамгершілік құндылықтар дағдарысқа ұшырауына әкелді. Мұның бәрі адамзаттың білім алып, даму ерекшеліктерімен байланысты. Мұндай жайттар Қазақстан Республикасында адамзатты рухани-адамгершілік құндылықтар дағдарысынан құтқаруға арналған жана көзқарастар мен идеялардың туындауына, бүгінгі өмір сүріп отырған болашақ ұрпақ алдында өзінің жауапкершілігін арттырып, сезіндіруге, өзгеруге алып келеді. Ол үшін жоғары мектептердің оқу-тәрбие процесіндегі дағдарысты жағдайларының басты себептерін айқындап, оны шешу қажет. Себептерге, мысалы:

- Тәрбие заңдылықтарының теориялық негіздеуінің біршама әлсіздігі педагогикалық ой-пікірлердің үнемі дамуына кедергі жасады. Себебі кеңестік педагогика дәуірі толығымен Маркстік теорияға бағытталатын идеологиямен сипатталды. Ал, оның қағидасы тәрбие саласында негізінен кенес адамын қалыптастыру мақсаты көзделгені белгілі. Мемлекеттік партиялық мүдде адам мүддесінен жоғары қойылып, атеистік көзқарас басым болды да, білім және тәрбие беру мазмұнының негізгі бағытына алынды.

Ұлттық идеологияның түпкілікті орын алмауы, білім жәе тәрбие беруде әлемдік теория мен тәжірибені негізге алып, ұлттық ерекшеліктердің оқшау қалуын жатқызуға болады.

Дегенмен, бұл тұрғыда көптеген жетістіктерге қол жеткіздік, қазіргі жағдайдағы жоғары мектептерінің жетістіктері:

1. Қоғам сұраныстарын, мақсаттарын, талаптарын есепке ала отырып, білім беру парадигмаларын ендіру;
2. Ақпараттық-коммуникациялық және т.б. технологиялармен қаруландыру;
3. Білім беру мазмұнына этнопедагогика элементтерін қолдану;
4. Шығармашылық жұмыстарға баули отырып, өзін-өзі тәрбиелеу, білімін дамытуға бағыттау;
5. Инновациялық оқыту әдістерін қолдана отырып, білім алушылардың қызығушылықтарын жетілдіру жұмыстарын жүзеге асыру жатады.

Бүгінгі таңда жастардың қажеттілігін өтеу, рухани құндылықтарды сіңіруге және олардың өзін-өзі тәрбиелеп, дамытуын жетілдіріп, өздерінің бойында бар қабілет мүмкіндіктерін ашуға білім парадигмалары толықтай сәйкес емес. Осы орайдан білім беруді рухани құндылықтар негізінде жүзеге асыру үшін білім берудің мақсаты мен міндеттерін, құрылымы мен мазмұны және негізгі стратегиялық жолдарын айқындайтын парадигма қажет.

Білім берудегі мақсат нақтылықтан сырт мейлінше саясаттандырылған ұғымдардан айықтырып, өмірге жақындатып, тұлғаның прагматикалық негізде дамуына бағыт-бағдар белгілеу үшін біздің ойымызша жаңа «Әлеуметтік педагогикалық білім беру парадигмасын» ұсынуға болады.

Әлеуметтік процестер барысында тұлғаны социумға бейімдеу мақсатында әлеуметтік институттардың тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалану, педагогикалық парадигманы жүзеге асырудың стратегиясы болып табылады. Демек,

сол социумның сапасы, яғни тәрбиелік мүмкіндіктерінің бар болуы және оның бағыттылығы, әлеуметтік – тәрбиелік ықпалдарының тиімділік деңгейі, т.б. жөніндегі мәселелер шеттеліп отыр. Көптеген зерттеушілер, социумға қатысты күрделі мәселелер жоқ, шешімін күтіп тұрған мәселе жеке тұлғаны әлеуметтендіруде, балалар мен ересектерді әлеуметтік бейімдеуде, – деп есептейді. Әлеуметтік педагогиканың дамуын жүзеге асырған бұл парадигмалық стратегия тұлғаның әлеуметтік дамуының тұлғаға бағытталған тұғырнамасын дүниеге әкелді. Бірақ әлеуметтік педагогиканың ерекшелігіне құрылымдық – қызметтік деңгейде талдау жасаған Г.И.Филонова, бұл ерекшелік «әлеуметтік тәрбиенің, тіпті, әлеуметтенудің баламасы емес. Бұған қоса, ол өзінің мақсатына орай дәстүрлі педагогикаға қарама-қарсы әрекет бағытын ұстанады», – деп көрсетті.

Әлеуметтік педагогикадағы әлеуметтік және педагогикалық салыстырмалы талдау нәтижесі бойынша, педагогикалық парадигма – тұлғаға тәрбиелік ықпал етуге көңіл бөлсе, әлеуметтік парадигмада жеке тұлғаны әлеуметтендірудің құралы ретінде оның социумдағы өмірін әлеуметтік институттармен байланыста ұйымдастыру болып табылады.

Әрине, бұл екі парадигмада «таза» күйінде өте сирек ұшырасады. Тек бір ғана, парадигма бойынша зерттеулер жүргізетін ізденушілер, оның жеткіліксіз болатындығына көз жеткізген, сондықтан барлық авторлар әлеуметтік педагогиканың кіріктірілген, пәнаралық сипатына назар аударады.

Осыған орай, әлеуметтік-педагогикалық парадигма қажеттігі туындауда және ғылыми әлеуетін сақтай отырып, дәстүрлі білімнің шектеулілігін жоюға, сол арқылы көппарадигмалық ойлануға тән көзқарастың шеңберінен шығуға мүмкіндік берді. Білімнің жаңа саласы әлеуметтік педагогика мәртебесінде жедел әрі басым даму үстінде.

Әлеуметтік педагогикалық парадигманы жүзеге асыру стратегиясы әлеуметтік орта жағдайында тұлғаға ықпал ету тәрбиесін біріктірді және бұл нәтижелі болды деп айтуға болады. Бұл стратегия социумның және оның адамдармен өзара әрекет механизмдерінің әлеуметтік-педагогикалық институттарына көңіл аудара отырып, әлеуметтік педагогиканың тұлға-орталық тұғырнамасын дамытуда көкейкесті болып табылады.

Әлеуметтік-педагогикалық парадигманың мәні – тұлғаның әлеуметтік дамуы, адамның социумға кіруі, социумның өзіндегі өзгерістер сияқты түрлі әлеуметтік-педагогикалық институттардың арнайы ұйымдастырған үш жақты іс-әрекет ықпалын мойындау болып табылады.

Бұл процестердің әлеуметтік- педагогикалық жүйелер мен әрекет түрлеріне сай қарым-қатынасы мен бірлігі басқалармен қатар, әлеуметтік педагогика теориясының: тұлғаның әлеуметтік даму педагогикасы; әлеуметтік жұмыс педагогикасы; әлеуметтік орта педагогикасы сияқты үш негізгі бөлімнің пайда болуына түрткі болды. А.В.Мудрик: «Әлеуметтік педагогикада басқа ғылымдардың деректері мен идеяларын пайдалану белгілі бір қиындықтар тудырады», – деп есептейді. Осылардан сақтандыру мақсатында ең көп тарал-

ған түрлерін атап көрсетейік. Біріншіден, ғылымдардан алынған идеялар мен деректер барлық уақытта әлеуметтік педагогиканың қажеті үшін өңделе бермейді, оның пәніне бейімделмеген, жаңа әлеуметтік-педагогикалық білімге синтезделмеген. Екіншіден, кейбір идеялар жеңілдетілген нұсқада қолданылады, тіпті, кейде оларды әлеуметтік-педагогикалық қажеттіліктерге бейімдеу процесінде жалғандыққа жол беріледі.

Осы тезисті басшылыққа ала отырып, жаңа парадигмада алдыңғы парадигманың (педагогикалық, әлеуметтік) негізгі ережелері жойылмайды. Олар осы ғылыми пәннің құндылықтарына сәйкес, әлеуметтік-педагогикалық білімге кіреді, осылай бола тұра алдыңғы немесе кейінгі парадигмалардың ережелері әлеуметтік педагогиканың өз парадигмасында тиісті орын алады. Алдыңғылармен салыстырғанда бұл ғылыми пәннің дамуында әлеуметтік-педагогикалық парадигманың қалыптасу механизмдері осылай өрбіді.

Соңғы жылдардағы әлеуметтік-педагогикалық зерттеулер әлеуметтік педагогикада конфессионалдық аспектінің орын алғандығын көрсетіп отыр. Әлеуметтік-педагогикалық теорияларға, тұжырымдамаларға, парадигмаларға жасалған талдаулар, әлеуметтік педагогиканың әлемді идеялық тұрғыда түсінген теорияларында діни бастаулар болған ғылыми мектебінің болғандығын айтуға мүмкіндік береді. Осыған орай, тәрбие мен білімді тұлғаны әлеуметтендіруге бағытталған құрал ретінде қарастырған әлеуметтік педагогика идеяларының шығу тегін (генезисін) теологиялық тұжырымдамалар негізінде зерттеуге мүмкіндік беріп отыр. Неокантстік философиялық мектебінің өкілдері Г.Коген, П.Наторп, Р. Штамлер, К.Форлендер, Л.Нельсон, В.Виндельбанд, Г.Риккерт сынды неміс ғалымдар бұл ғылыми бағыттың негізін қалаған, әлеуметтік педагогиканың дамуына айтарлықтай үлес қосқан.

Сонымен, К.Д.Ушинский ұсынған ұлттық тәрбие тұжырымдамасы да әлеуметтік педагогиканың әлеуметтік-педагогикалық бағытына жатады деген тұжырым жасай аламыз. Педагогикалық формалардың барлық Еуропа халықтарында ұқсас болуына қарамастан, бала тәрбиесінде олардың әрқайсысының өзіндік ұлттық жүйесі, мақсаты және сол мақсатқа жетудің өзіндік құралдары бар.

Байқағанымыздай, әлеуметтік- педагогикалық парадигма әлеуметтік педагогиканың нысаны мен пәнін өзгеше қалыптастыруда, сондай-ақ салыстырмалы түрде тұлғалық, әлеуметтік, іс- әрекеттік тұрғыда жаңа әдіснамалық мән бере отырып, оны жүзеге асырудың шекарасын кеңейтуде. Әлеуметтік педагогиканың парадигмаға дейінгі кезеңнен парадигмалық білімнің қалыптасуы кезеңіне дейінгі бүгінгі дамуын есепке ала отырып, әлеуметтік педагогтың зерттеушілік, жоғары әдіснамалық мәдениетінің қалыптасуы, олардың түрлі әлеуметтік жүйелерде, мамандардың тәжірибелік іс – әрекетінде жүргізілетін әлеуметтік – педагогикалық процестерді дәл көрсете білуіне ықпал етеді – деп болжауға болады.

Қоғамды жаңартудың стратегиялық жаңа бағыттары білім беру ісінің рөлін айтарлықтай өзгертті, экономика, саясаттану, мәдениет сынды салалардың дамуында ғылым мен білімнің үлес салмағын жоғарлатты. Осы орайда мемлекеттің, қоғамның, әрбір адам мен отбасының тапсырмасын орындай отырып, әлеуметтік тәжірибеге белсенді ықпал етуге тиісті әлеуметтік- педагогиканың мәні, қызмет ету аймағы міндеті кеңейеді әрі сапалық тұрғыдан өзгереді.

А.И.Арнольдов әлеуметтік педагогиканың пәнін қоғамның маңызды бөлігі ретінде адамның алатын орнынан, соны талдаудан тұрады деп қарастырады. Автор, әлеуметтік педагогика адамның ең алдымен, рухани байлық, адамгершілік, гуманизм сынды әлеуметтік сапалар жүйесін қарастыруға жаратылғанына сенімді. Бұл сапалар өмірлік іс- әрекеттердің түрлі салаларында көрініс береді. Солай бола тұрып, автор адамның рухани дүниесінің құрамдас бөлігі білімділік, мәдениеттілік, сенімділік, гуманистік қасиеттер, – деп тұжырымдаған. Айта кету керек, бұл пікір дүниежүзі бойынша әлеуметтік педагогика тек әлеуметтік тұрғыдан қорғалмаған топ өкілдерімен ғана емес, барлық халықпен тығыз байланысты деген тұжырыммен сәйкес келеді.

«Әлеуметтік педагогика» деп аталатын профессор В.Г.Бочарованың редакциясымен жазылған монографияда әлеуметтік педагогиканың пәні мен нысаны және әлеуметтік- педагогикалық теорияның төменде көрсетілгендей міндеттері бойынша көп жылдар бойы пікір-талас тудырған мәселелерге қорытынды жасалған. Ол міндеттер:

- белгілі бір тұлғалық-орта жағдайларына орай, әлеуметтік тәжірибенің барлық салаларында тиімді шешім қабылдау біліктілігін қалыптастыруға ықпал ету;

жеке адамның, отбасының және топтың қызығушылығын есепке ала отырып, адамды белсендендіру мүмкіндіктерінің тетіктерін құрастыру;

- жеке адамның өмір сүру сапасын арттыру, оның қызығушылықтарын қанағаттандыру және тұлғаның рухани болмысын қорғау мақсатында отбасының, басқа да әлеуметтік институттардың, шағын ортаның, социумның мүмкіндіктерін толыққанды пайдалану [85].

Қазақстанда әлеуметтік педагогиканың қалыптасу және даму кезеңінде әлеуметтік педагогиканың қызмет аймағының өзгеруі «Әлеуметтік жұмыс» мамандығының өкілі ретінде әлеуметтік педагогтың қызметтік міндетін өзгертуге себепші болды. Әлеуметтік қызметкер үшін де, әлеуметтік педагог үшін де іс- әрекет объектісі педагогикалық процесс болып табылады. Оның барлық сипаты (тәрбиелік тетіктері, заңдылықтары, қозғаушы күштері, басқару әдістері) кәсіби іс- әрекеттің теориялық негізін құрайды [85]. Әлеуметтік- педагогикалық тәжірибенің даму барысында маманның социумның күшін қажет ететін өмірлік қиын жағдайларда балаға көмек көрсететін делдалдық қызметіне көбірек көңіл бөлінді.

Әлеуметтік педагогтың кәсіби іс- әрекетінің мазмұны негізінде Л.С. Нагавкина, О.К.Крокинский, С.А.Кособуцкийлер жалпы білім беретін

мекемелердегі әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің негізгі: профилактикалық, қорғаушылық, ұйымдастырушылық сияқты қызметтерін анықтады. Аталған қызметтерді анықтай отырып, М.А.Галагузова, Ю.Н.Галагузова, Б.П.Дьяконов, Е.Я.Тищенко, Г.Н.Штинов: диагностикалық, делдалдық, профилактикалық, қорғаушылық, түзетушілік, реабилитациялық [85] түрлерін бөліп көрсетті.

4-сурет. Әлеуметтік-педагогикалық парадигманың құрылымы

Республикада білім беру жүйесін реформаландырудың басты артықшылығы ретінде білім беру іс-әрекетінің сапасы мен мүмкіндігін қамтамасыз ететін, қазіргі заманға сай жоғары мектебінің үлгісін жасау қажеттілігі болып отыр. Біз рухани-құндылықтарды сіңіру барысында жастарды ең алдымен білім берушілердің өзі үлгі болуы мен өзін-өзі дамытуға жауапкершілікпен қарауын түсіндіріп, өз тарапымыздан бағыт-бағдар беруді жөн көріп, оны (4-кесте) қалай іс жүзіне асыруды көрсеттік.

Жоғары мектеп оқытушысы ең алдымен өзінің бұрыннан қалыптасқан әдіс-тәсілінен шығып, нақты қажетті теориялық білімді меңгерген, жаңа педагогикалық технологияны ұтымды пайдалана алатын, педагогикалық кез келген жағдаятты және әртүрлі мәселелерді шеше алатын, өз білім алушыларын жаңалыққа ұмтылдыратын маман болуы қажет етілетіні түсіндірілді.

Жоғары мектеп оқытушысының өзін-өзі дамытуы мен рухани-құндылық қасиеттеріне бейімдеу өлшемдері мен көрсеткіштері

Компонент-тері	Өлшемдері	Көрсеткіштері
Мотивациялық-мақсаттылық	<ul style="list-style-type: none"> - рухани құндылықтарды меңгерудегі ынталылықтары; - рухани құндылықты игеруге талпындыратын мотивацияның болуы; - рухани-адамгершілік сапа-қасиеттерін қабылдауға іштей талпынулары; мақсат қоюда білім алушымен оқытушы тарапынан ынтымақтастықтың болуы; рухани құндылықтар туралы теорияларды талдау, өзіндік ой қорытып, тұжырым жасау. 	<ul style="list-style-type: none"> - ішкі рухани байлықты дамытуға талпынулары; - өзара қарым-қатынастың мәдениеттілігі; - рухани жазба мұраларды бағалаулары; - өзіндік тұрғыдан рухани-адамгершілік сапа-қасиеттерді үнемі жетілдіруге ұмтылулары; - қазіргі жоғары мектептердегі оқу-тәрбие процесінің рухани құндылықтарды меңгеруге бағытталуы; - өзін-өзі оқыту, тәрбиелеу, т.т.
Ақпараттық-мазмұндық	<ul style="list-style-type: none"> -рухани құндылық ұғымын ғылыми негізге сүйеніп, жүйелі түрде меңгеруі; -ақпарат құралдарынан қажетті мәліметтерді түзе білулер; рухани-адамгершілік туралы жазба мұралардан мәліметтерінің болуы және материалдар жинап пайдаланулары. 	<ul style="list-style-type: none"> - студенттердің рухани құндылықтарды игерулеріне жоғары мектептің әлеуметтік мүмкіндіктер жасауы; - қарым-қатынастағы субъектілікті сақтаулары; өмір құндылықтарын бағалаулары; өзара сыйласымдылықты қабылдаулары; - өздерін басқаның орнына қоя білулері.
Шығрмашылық-технологиялық	<ul style="list-style-type: none"> - рухани-адамгершілікке тәрбиелеудегі іс-шаралардың ішкі жан-дүниелеріне әсер етуі; - өзіндік әрекеттерінің адамгершілік сипатта болуы; - өзін-өзі дамытулары мен жетілдірулері. 	<ul style="list-style-type: none"> -педагогикалық технологияларды білуі және пайдалануы; - портфолио даярлау, рухани құндылықтарды меңгерген студент тұлғасының моделін құрастыру; - жаңа ақпараттық технологияны пайдалануға дайындығы мен қабылдауы; - өзара іс-әрекеттерінің ізгілікке бағытталуы;

		студенттерді жан-жақты танып, білуі мен бір-біріне жағымды ықпал етулері.
Нәтижелік-бағалаушылық	-рухани-адамгершілік сапа-қасиеттердің дамуын бақылап, бағалаулары; -іс-әрекеттерінің саналылығы; -өзара өз іс-әрекеттеріне баға берулері; -өзіндік тұрғыдан құндылықтарды анықтаулары.	-халық педагогикасындағы рухани құндылықтар негізінде тәрбиелеу мәселесіне байланысты материалдарды жинақтаулары; -рухани құндылықты меңгерудің жағдаяттарын, мүмкіндіктерін айқындап, бірлесе жағдай туғызулары; -рухани-адамгершілікке тәрбиелеуді диагностикалай білулері мен өзіндік бағалаулары; - құнды қасиеттерді бойларына сіңіре алу және өзара сыйласымдылықта болулары.

Бұл суретте жоғары мектеп оқытушыларының өзін-өзі дамытуы мен рухани-құнды қасиеттерге бейімделуінің өлшемдері мен көрсеткіштері көрсетілген. Ондағы олардың кәсіби жеке қасиетіне өзін педагогикалық бағыттау, яғни, мамандығына қызығушылық өз тарапынан танытып, рухани қажеттілігін қанағаттандыруда педагогикалық қарым-қатынаста адамгершілік қасиеттерін пайдалана отырып, өзін-өзі реттеп, тәрбиелеу, білімдендіру, одан әрі іздену жолында болу. Кәсіби біліміне – олардың ақпараттылығы, мақсаттылығы, ұйымдастырудағы талдауы, яғни, ақпараттан хабардар бола отырып, студенттерінің рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуда нақты мақсат қою, оған жету жолында ерінбей ұйымдастырушылық қабілетімен нәтижеге жету барысында дұрыс немесе бұрыс жақтарын талдауы жатады. Кез келген тәрбие мақсатына жетуде педагогтың педагогикалық әдіс-тәсілі болуы, оны талдаудан, кемшілікті жою барысында қосымша іс-әрекет жасау, алдынала жоспарлау, қиыншылықтарда моралдық қасиеттерді көбірек сақтау арқылы болатынын, нәтижеге жететінін сезіну. Рухани-құнды қасиеттердің маңызын түсініп, сезе білген оқытушы бойында: кәсіби білімді, әдіснаманы, әдістемені, технологияларды меңгерген, шығармашылық әрекеттері мол болады. Бұл мамандықты өзі таңдап, осы жолда талмай еңбек етеді.

Мемлекеттік оқу-тәрбие процесінде жастардың бойына рухани-құнды қасиеттерді қалыптастырудың теориялық негізі мен әдістері жасалған. Қазіргі білім мен тәрбие берудің мазмұны:

- еркін тұлғаны тәрбиелеу;

рухани тұлғаны тәрбиелеу;

- ізгі, адамгершілігі мол тұлғаны тәрбиелеу яғни, жеке тұлғаны тәрбиелеп жетілдіру мәселесін рухани ізгілікке, ұлттық дәстүрге, дәстүр сабақтастығына, біртұтастыққа, жүйелілікке байланыстыра қарастыру қамтылған сияқты үш бағыттағы тәрбиенің мәселесін қамтитынын көруге болады.

Рухани-құнды қасиеттердің қалыптасуы, жастардың мінез-құлық тәртібінің де сапасын анықтайды. Оның рухани-адамгершілік тәрбиесіне: қоршаған ортасы, табиғат, дене еңбектерінің түрлері, экономикалық жағдайлар мен ұлттық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар әсер етеді. Олар жастардың мінез-құлқының, тәртібінің және қарым-қатынасы мен іс-әрекетінің өзгеруіне, адамгершілік жағынан қатаюына мүмкіндік жасайды. Басқаша айтқанда, оның қалыптасуына саяси, экономикалық, руханилық, адамгершіліктік, биологиялық, физиологиялық факторларда әсер етеді, ал оның мәні, нәтижесі рухани-адамгершілік құндылық сипатынан көрінеді. Мысалы, жоғары мектеп студентінің рухани-құн дылықтарды бойына сіңіріп қалыптасуы және дамуы - оның осы кездегі физиологиялық психиканың дамуынан, өзін қоршаған ортамен, отбасы мүшелерімен және жолдастарымен қарым-қатынастың дұрыс қалыптасуынан, оқу, білім арқылы өмірлік тәжірибе жинақтауынан және оны күнделікті қолдануынан көрініс табады.

Қоршаған ортасының жаңаруы, жаңа тұрмыс салтының негізделуі және жоғары мектеп процесінің жаңаруы мен жастардың рухани тұрғыдан қалыптасуының барлығы – бір-бірімен тығыз байланысты процесс. Дегенмен, олардың рухани құндылықтарының қалыптасуына қарағанда қоғамның материалдық және рухани жағдайлары тез дамиды. Сондықтан рухани-құнды қасиеттер бір қалыпты жағдайда қалыптасып қоймайды, қоғам мен педагогтың нақтылы әсер етуін жастардың жеке басының қоғам өмірінің жан-жақты болмысымен белсенді қарым-қатынаста болуын талап етеді. Рухани-адамгершілік тәрбиенің құндылығы, оқушылардың барлық тәрбие жақтарына мақсатты түрде әсер етуімен тығыз байланысты.

Жоғары мектеп студенттерінің бойын рухани-құндылықтарды сіңіру процесін жетілдірудің ең маңызды бағыты жаңа элективті курстар ендіру. Бұл тұрғыда әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жалпы және этникалық педагогика кафедрасы алғашқы бастамалар жасады. Атап айтсақ, «Жастардың рухани-адамгершілік білім мазмұнының өзекті мәселелері» тақырыбындағы элективті курс оқытылды.

Бұл бағдарлама педагогика және психология мамндығының 2 курс магистранттарына жүргізілді.

Жастарды рухани-құнды қасиеттерге тәрбиелеуде оның өзіндік «Мені», психикалық, физиологиялық ерекшеліктері мен бүгінгі күнге дейінгі қалыптасқан мінез-құлқы, жағымды, жағымсыз қылықтары көп әсер етеді. Олардың рухани-адамгершілік ерекшеліктеріндегі субъективтік жағынан алғанда, белгілі-бір мінез-құлық дағдысына икемделмеген. Әрбір студент өзінің ерік-жігеріне және бітіміне қарай өзіндік рухани-адамгершілік іс-әрекеттерімен танылады. Ол қоғамның бір мүшесі бола отырып, жоғары мектептің қызметі аумағында жеке

қарым-қатынасы негізінде өз ұстаздарының айтқан ережелеріне сүйенеді, сонымен бірге, өздеріне ұнаған тәжірибелерді мұра етіп ала отырып, сол өзінің жеке басын қалыптастырады. Рухани-адамгершілік тәжірибені игеру белсенді шығармашылық процесс. Әрбір студент бұрынғы рухани-адамгершілік құндылықтарға деген өздерінің жаңа әрі жеке көзқарастарын айқындай отырып, өзі өмір сүріп отырған қоғамның талаптарымен ұштастырылған түзетулерін енгізіп, іс-әрекетте пайдаланады. Күнделікті жоғары мектептің өмірі мен қоршаған ортасында туындап жататын қоғамдық пікірлер мен әсер етуші факторлар рухани-адамгершілікке тәрбиелеуге және олардың өзін-өзі тәрбиелеуіне ықпал етіп отырады. Кей жағдайда жоғары мектептегі эдвайзерлердің тарапынан жоғары мектептен, аудиториядан тыс жұмыстарды жоспарлау мен ұйымдастыруда немқұрайлылық пен жауапсыздық орын алып қалады, мұндай жұмыстар студенттердің селқостық қатынасына әкеліп соғуы мүмкін, оның салдарынан олардың тәрбие жұмысы мен іс-шараларға белсенділігі төмендеп, теріс қылықтарға еліктеушілігі орын алуы, соған салыну әрекеттері де кездеседі. Бұл жат қылықтардан олардың бойын аулақ ұстау үшін жоғары мектепте қоғамға қажетті элективті курстар мен тәрбие іс-шараларын білімалушылардың өздерімен келісе және ғалымдардың ортақ шешімдеріне сүйене отырып құрастыру қажет.

Бақылау нәтижесі көрсеткендей жастардың рухани-құндылық-қасиеттері, олардың білім парадигмаларына сәйкес қалыптасып отыратынын байқадық.

Рухани-құндылықтарды тұлға бойына сіңіруде, олардың ішкі рухани қайшылықтары ықпал етеді, яғни рухани қажеттіліктері жатады, олар– түрлі жандүниесінен орын алмайтын сыртқы әсерлердегі дағдылар мен әдеттер. Олар мұны өзінің жеке дағдысына, мінез-құлық ерекшелігіне сай келмегендіктен қанағаттанарлықсыз сипатта қабыл алады. Мұндай қанағаттанбаушылық өз бетінше дамуға деген қажеттілігін туғызып, дербес әрекет етуіне түрткі болады. Ал, оны орындауда ішкі қабілет ерекше рөл атқарады, бұл оның өмірінің шынайы белсенділігін танытады.

Студенттер қоғамдық талаптарды еркін өз еркімен ішкі жан-дүниесінің қажеттілігін орындау үшін, олардың бойына ең бірінші Отанға, өз халқына, отбасына деген сүйіспеншілікті ішкі сенімге, рухани және жоғарғы адамгершілік парызға, жауапкершілікке дейінгі сезімге көтеру қажет. Себебі, осы қасиеттерді тәрбиелеу жеке бас бостандығының жағы болмақ. Студенттердің рухани-құнды қасиеттерін дамыту:

оның ақыл-ойын дамыту арқылы санасын жетілдіру;

- адамдық, жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына біртіндеп сіңіру;
- оларды іс-әрекетке ендіріп, қарым-қатынас арқылы өзін-өзі тәрбиелеуге белсенді қатыстыру сынды тәрбие компоненттерін қамтиды.

Бұл тәрбие компоненттерінің өзара тығыз бірлікте жүзеге асырылуына басты қозғаушы күштер болып табылады. Сөйтіп рухани-құнды қасиеттерді студенттердің бойына сіңіру, оны жан-жақты дамыту жүйесіндегі рухани санасын, сезімін, мінез-құлқын тәрбиелеу үрдісіндегі жетекші

компоненттердің бірі екеніне көз жеткізеді. Сондықтан жоғары мектеп студенттерінің рухани-адамгершілік ерекшеліктері мен ішкі жандүниесінің қалыптасуының ерекшеліктері мен заңдылықтары туралы - қазіргі білім, осы күрделі процесті ғылыми тұрғыдан талдап, негіздеудің тиімділігін арттыру керектігін барынша дәлелдеп беруде.

Жастардың жеке тұлғасын қалыптастырудың қазіргі жаңа тұғырнамасы: тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігіне баса назар аударады. Ол ішкі және сыртқы факторлардың қарама-қайшылықтарын үйлестіре, кіріктіре отырып, өзін-өзі дамытуы керек. Ішкі дегеніміз адамның өзі, оның ішкі жан-дүниесі, көңіл-күйі. Осы ішкі көңіл-күй әсері, сыртқы әсерге қарсы шығып, оны жояды да өзінің ішкі рухани дүниесіне айналдырады. Бұл айналу (сыртқының ішке айналуында) тәрбиенің рөлі айрықша. Егер, тәрбие процесі объективті ортадан дұрыс үйлестірілсе, сонымен бірге объективті және субъективті жақтардың, сыртқы мен ішкі факторлардың өзара үйлесе бірқалыпты, біркелкі байланысуы, бір-біріне бағынуы жеке тұлғаның рухани-адамгершілік тұрғыдан дамуына жағдай тудырады. Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу - оқушылар бойына рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіру ғана емес, сонымен бірге олардың бойын жағымсыз қылықтарға, балалық еліктеулерден жұққан теріс мінез-құлықтар мен іс-әрекеттерден арылтуды талап етеді. Оларды рухани-адамгершілік тұрғыдан тәрбиелеудің табысты орындалуы үшін, рухани-адамгершілік нормаларының белгілі-бір түрлерінің жастардың бойында, атап айтқанда, іс-әрекет үстінде, құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас барысында, басқа ұлт өкілдеріне деген құрмет пен сыйластық сезімдерінде, сондай-ақ рухани-адамгершілік қасиеттердің қарапайым нормалары болып саналатын мейірімділік, қайырымдылық, сыпайылық, әдептілік, үлкен кішіні құрметтеушілік және қамқоршылық түрлерінде нышан беріп, көрінуін адамгершілік сана тұрғысынан сапалығын үнемі байқап, реті келгенде мадақтап, кейбір жағдаяттарды шешуде ақыл-кеңес сұрап, келісіп отыру. Жоғары мектеп қабырғасында игерілетін білім мазмұны білім алушылардың ғылым негіздерімен қоса тәрбие заңдылықтарын да қамтиды. Білім - қоғам мәдениетін жасаушы әрі сақтаушы, оны болашақ ұрпаққа жеткізуші басты құрал. Сонымен қатар білім беру арқылы оның іштей түлеуіне мүмкіндік бере отырып, оны рухани құндылықтарды жасауға насихаттайды. Демек, жоғары мектептердің түпкі стратегиялық нысанасы мүлде жанаша шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын, танымдық мәдениетті биік адамдардың жаңа легін, дүниеге этикалық тұрғыдан жоғары адамгершілік жауапкершілікпен қарай білетін біліктілігі жоғары азаматтарды қалыптастыру идеясы болуы тиіс деп түсіндіреміз. Жоғары мектеп оқытушылары қазіргі таңда, студенттерге халықтың тәлім-тәрбие мұрасын бүгінгі күнмен сабақтастыру арқылы рухани байлық, адамгершілік түсінік, дін, ана-тілінің сапа қасиеттерін ұқтыруға ден қойылу қажеттілігі белгілі болды. Кейбір отбасындағы туыстарда халықтың рухани-интеллектуалдық мұраларын, мәдени құндылықтарын жандандыруға ұмтылып, рухани ұлттық сипаттағы мінез-құлқы қалыптасатын ұрпақ тәрбиелеуге көп көңіл бөлінген, олай болса, бұл процесс ғасырлар бойы

қалыптасқан мәдени мұраны меңгертіп, сол арқылы осы заманғы рухани-адамгершілік құндылықтардың қалыптасуына халық педагогикасы көмек береді.

Халық педагогикасы ұлттық қазына, рухани дүние. Ол-қазақ халқының сан ғасырдан бері атадан балаға өлмес мұра болып келе жатқан тәрбие жөніндегі жинақталған тәжірибесі. Бас тәрбиеші-халықтың өзі. Халықтың руханилық және адамгершілік тәрбие мұраттары негізіне алынған халықтық педагогиканың прогресшіл дәстүрлерін қайта өркендетуге ғана білім беру мен тәрбиелеу мазмұнын жанарту үрдісі айрықша мәнге ие бола алмақ. Бұл мақсат - мұраттарды орынды пайдалану жас ұрпақты туған жерге, еңбекке, сүйіспеншілікке және жауапкершілікке әртүрлі ұлттар мен ұлыстар өкілдерін құрметтеу және оларға да жақсылық тілеп, жасау, табиғатқа қамқорлықпен қарау рухында тәрбиелеуде нәтижеге жете алады.

Қазақ халқы- бай тарихтың, мәдениеттің, өнердің, ұрпақ тәрбиесіндегі өзіне тән тәрбиелеу көздері мол әрі әдістері ұлттық ерекшеліктерді қамтыған бай мұралардың иесі. Сонау VIII-IX ғасырлардағы әл-Фараби, Қорқытата мұраларынан бастап, Ахмет Ясауи, Асан қайғы, Өтебойдақ, Үмбетай, Сыпыра, Досмамбет, Бұқар, т.б. ғұламалардың еңбектеріндегі қазақ даласының философиялық ой-пікірлері рухани-адамгершілік, имандылық, әдептілік, эстетикалық пен отаншылдық мазмұнға толы.

Ауыз әдебиеті – халық педагогикасының тұнық мұхиты. Мақал-мәтелдердің, нақыл-сөздердің, өсиет-өлеңдер мен ертегілердің, жаңылтпаштар мен жұмбақтардың, т.б. педагогика тақырыбын қамтымайтыны болмайды. Тәлім-тәрбие - ақыл-ойдың жемісі. Ол ұзақ мерзімді тәжірибелер аркасында қалыптасады. Ақыл көрген-білгенді, қоршаған орта ерекшеліктерін тек қабылдаудан алған әсер ғана емес, оны үнемі ой елегінен өткізіп, сарапқа салып отыру, түйінді нәтижені өміртіршілікте қолдана білуге баулу мәселесі қазақ тәлімінің басты қағидасы болғанын халық ауыз әдебиеті үлгілерінен танып, білеміз. Ақыл азбайды, білім-тозбайды. Мына мақал-мәтелдер осының ой дәлелі.

Халық педагогикасының мақсаты, міндеттері, тәрбие көздері, принциптері, әдістері, бұл саланы зерттеген педагог-ғалымдар:

Г. Н. Волков, Қ. Жарықбаев, С. Қалиев, К. Қожахметова, Р. Төлеубекова, Қ. Бөлесев, Ә. Табылды т.б. ғылыми теориялық, оқу-әдістемелік еңбектерде тұжырымдалатын, әрі бүгінгі таңда және педагогикалық оқу орындарының оқу-тәрбие процесінде пайдалану жолдары мен әдістерін анықтаған. Авторлардың барлығы дерліктей, халық педагогикасының мақсатын өткен ұрпақтың ғасырлар сынынан өткен тәлім-тәрбиелік тәжірибелерінің негізінде болашақ ұрпаққа ұлттық болмысымызға сәйкес тәрбиелеу деп қорытындылайды.

Халқымыздың салтында үлкеннің атын атамау, оны сыйлау әдептілік, көрегендіктің бір үлгісі болып саналады да ондай қылық ризашылық сезімін тудырады. Кіші үлкенді де өз тарапынан оған лайық ықылас білдіруге талпынған, содан барып, үлкен мен кіші арасында жарасымды қарым-қатынас

орнаған. Ол әдетке айналып әдептілік ережелерін тудырған. Үлкендер отырған жерде олардың алдын орап кетпей, инабат, ізет таныта білу, жөн-жобаға, көңілге қарай сөз айту, қажет кезде өзінді еркін ұстау сияқты қасиеттер халқымыздың дәстүрі мен тәлімінде ілгеріден жалғасып, ұласып белгілі-бір қалыпқа түсіп жатқан. Сөйтіп, сөйлеу мен қатынас әдептерінің өзіне тән нормалары мен ерекшеліктері қалыптасқан. «Адам ұрпағымен мың жасайды», - деп халқымыз бала тәрбиесіне аса көп ден қойған.

«Балаңды бес жасқа дейін патшадай сыйла, бес жастан он бес жасқа дейін құлындай жұмса, одан соң өзіне дос сана», - деген даналық қағидасының педагогикалық мәні тереңде жатыр. «Болса тәртіп, бала өседі сомдалып, қатаң ұста, бос жүрмесін сандалып», - деп Ж.Баласағұн айтқандай, есі кіріп, тілі шыға бастасымен-ақ баланы шектен тыс еркелетпей, байсалды, ұғымтал етіп тәрбиелеу әрбір ата-ананың борышы саналған, ұл балаға ер-тұрман, киіз үй сүйегін, кебеже, сандық т.б. мүліктерді жасап үйренуге, ал, қыз балаға киіз басу, сырмақ, текемет, түс киіз, ұлттық киімдер т.б. өрнекті жиһаздарын пішіп-тігуге үйрете отырып, халқымыз өз ұрпағын алдағы өмірге баулығанын көреміз. Жастарды өнерге, еңбекке, адамгершілік ізгі қасиеттерге баули отырып, оларды елді, жерді, Отанды қорғау, ар-намыс, парыз үшін күресе білуге тәрбиелеу мәселесі – ғасырлар бойы келе жатқан халқымыздың қасиеттері ұғымдары. Халқымыздың ежелден желісі - үзілмей жеткен көне салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары - рухани, мәдени және адамгершілік дүниеміздегі қымбат тұратын қазыналарымыздың бірі. Ерте кезден-ақ адамзат баласының өзін қоршаған ортамен қарым-қатынасынан туындаған халықтық салт-дәстүр, діни әдет-ғұрыптар, халықтық мерекелер және отбасылық той-томалақтар деп үш топқа бөлінеді. Адам баласы шыр етіп жерге түскеннен бастап, қартайып дүниеден өткенге дейінгі өмірі үнемі сан ғасырлық наным-сенімі, таным-түсінігі, қоғамдық даму барысындағы ізденістер жинақталған салт-дәстүр аясында болады. «Халқым қандай десең, салтымнан сынап біл» демекші, салт-дәстүр мен этностан мінез-құлқы, үлгі-өнегесі, зейін-зердесі, даналығы мен даралығы, шешендігі мен тапқырлығы, ақыл-ойы, сондай-ақ Жаратушы мен жаратылысқа, өзін қоршаған жанды, жансыз әлемге деген моральдық, танымдық, этикалық, эстетикалық көзқарастары көрінеді, яғни салт-дәстүр дегеніміз - халықтың рухани өзегі, мәдениетінің деңгейі, тілінің тірегі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қоғам дамуының әрқилы өзгерістерге ұшырауы білім беру жүйесін реформалауға бағыттауда. Монографияда қарастырылып отырған мәселеге байланысты жоғары мектептердегі студенттердің рухани дүниесін қалыптастыру білім беру парадигмасы тұрғысынан қарастырылуы қажет деген тұжырым жасалды.

Жан тазалығы мен тән тазалығының бір-бірімен байланыстылықта болмауынан, қоғам рухани тығырыққа тірелуде, соның нәтижесінен адамның ақылына сыймайтын жастар мен жеткіншектер арасында жат қылықтардың күн санап саны арта түсуі, кімді болса да толғандыруы тиіс. Ата-баба болмысынан келе жатқан, маңызын жоймаған адамзаттық құндылықтардың мәні төмендеу үстінде. Яғни, жас ұрпақ руханилығын жоғалтса, онда болашақтан үміт күтудің қажеті жоқ. Кез келген елдің, мемлекеттің өркендеуі мен өркениетті болуы және әлемдік орын алуы оның руханилық құндылығы мен адамгершілік қасиетімен сипатталмақ. Демек, болашақ ұрпақтың рухани дүниесін қалыптастыру әлемдік проблема екені белгілі. Өйткені, қазіргі уақыттың маңызды да ауқымды мәселелерінің бірі әлемдік білім кеңістігін құрып, білім саласын дамытудың бағыттарын белгілеп, адамгершілік құндылықтары мен әлеуметтенуін жүзеге асырудағы міндеттерді шешу екені анық. Мұнда, қоғамдағы руханилық пен адамгершілік құндылықтардың табиғаты мен мәніне, шығу тарихы мен атқаратын қызметіне және маңызы мен қажеттілігіне жан-жақты зерттеулер жасау, адамгершілік пен руханилықты біріктіре отырып, білім беру саласына енгізу бүгінгі күннің басты мәселелері болып табылады. Еліміздегі болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, мәдени-этникалық, саяси, нарықтық өзгерістер ықпалы жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеуде жаңа бағытпен алмастыруды көздеп отыр.

Студенттердің рухани дүниесін қалыптастыру мәселелері туралы философия, педагогика, тарих, әлеуметтану және психология ғылымдарындағы еңбектерді және негізгі мектепте жүретін пән оқулықтары мен оқу бағдарламаларын зерделенді.

Педагогика ғылымында, студенттердің рухани дүниесін қалыптастыру барлық кезеңде де өзекті мәселе болғаны белгілі. Қай кезең болмасын болашақ ұрпағына өз мұраларын қалдыру, оны қадірлеп дамыту жөнінде әдебиеттер мен зерттеу жұмыстарында қарастырылған. Адамгершілікке, руханилыққа тәрбиелеу ұғымы, бүгінгі күнге дейін тәрбие жұмыстарында кең қолданыста болды. Ол қоғамдық тәртіп пен адамгершілік нормаларды күштеп орындату арқылы іске асырылған.

Монографияда ұғымдық терминдердің әрқайсысын категориялық деңгейде қарастырылып, мағынасы ажыратылды. Мұндағы, ерекшелік жастарды рухани-адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеудің теориялық негіздері философия, педагогика, психология, әлеуметтану ғылымдары тұрғысынан талданып, нәтижесінде зерттеудің негізі болып табылатын рухани-адамгершілік тәрбиенің мәні мен мазмұны анықталды. Зерттеулерге талдаулар жүргізу нәтижесінде, білім беру парадигмалары негізінде рухани дүние қалыптастырудың бағыттары көрсетіліп, педагогикалық шарттары (мотивациялық-мақсаттылық, ғылыми-әдістемелік, әлеуметтік, тұлғалық, интеллектуалды-эмоциялық, танымдық-шығармашылық және ақпараттық) анықталды, оны жүзеге асыру жолдары көрсетілді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы».– Алматы. «Литера», 2000.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы.// Егеменді Қазақстан, 2006, мамыр.
3. Назарбаев Н.Ә. Менің арманым да, мұратым да Қазақстан халқын бақытқа жеткізу. //Жұлдыз. –2000. -№17. –19 б.
4. Коршунова Н.Л. Нужна ли педагогике новая парадигма //–Педагогика,2002. № 7.
5. Краевский В.В. Воспитание или образование? // –Педагогика, 2003. № 3.
6. Дугин А.Г. Эволюция парадигмальных оснований науки.–М.,2002.
7. Кун Т. Структура научных революций.– М., 2003.
8. Лакатос И. . Фальсификация и методология научно-исследовательских программ.– М.: «Медиум», 1995.
9. Лаудан Л.. Наука и ценности // Современная философия науки. – М.: «Логос»,1996. - С.339.
10. Моисеев Н. Н. Идеи естествознания и общественные науки / Н. Н. Моисеев; АН СССР, ВЦ. –М.: ВЦ АН СССР, 1991.-55 с.
11. Степин В.С. Теоретическое знание. –М., 2000.
12. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры: традиции и современность. –М., 2003.174 С.
13. Крившенко Г.П. –Педагогика Р-на -Дону, 2003.
14. Джуринский А.Н. Развитие образования в современном мире. – М., 1999.
15. Волков Ю.Г. Социология. –М., 2001. С.165-166.
16. Бережнова Е.В. Методологические условия перехода от науки к практике в структуре прикладного педагогического исследования. Дис. докт. пед. наук. –Волгоград, 2003.
17. Философия и методология науки. Ч.1: Учебное пособие для подготовки магистров и аспирантов всех специальностей / С.В.Девятова, А.В.Кезин и др.М., 1994.
18. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. –М., 1999.- стр.11.
19. Турысжанова З. Р. // ВВШ. Восток дело тонкое. О национальной школе Южной Кореи. №1-2, 2006.
20. Кумбс Ф. Кризис образования :системный анализ.-М.:»Политиздат», 1991.–287 с.
21. Философия.Энциклопедия. в 5 ТТ. Т.4.–М.,1967.

22. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т., –Т.1.–М.: «Педагогика», 1982.–656 с.
23. Ляхович Е.С. Модель Гумбольдта: университеты-центры эталонного знания// ВВШ, 1994, №2, –С.40-41.
24. Захаров И.В., Ляхович Е.С. Джон Ньюмен и его модель идеального университета ВВШ, 1993. №1, –С.36-44.
25. Вебер М. Наука как призвание и профессия// Избранные произведения. – М., 1990. –С.735.
26. Ортега и Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. –М., 1991.
27. Университет Европы// ВВШ, 1991, №9, –С.80-84
28. Захаров И.В., Ляхович Е.С. Культурная миссия университета или социальная педагогика как политическая программа// ВВШ, 1991, №10, С.48.
29. Ладыжец Н.С. Развитие идеи западного университета: социально-философский анализ. –Ижевск, 1991, 83 с.
30. Мишель Л. Идея университета// ВВШ, 1991, №9, –С.85-90
31. Абай Шығармаларының І томдық толық жинағы. –Алматы: «Қазақстан», 1968.
32. Құдайбердіұлы Шәкәрім Шығармалары. –Алматы, 1988. –288 б.
33. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. –Берлин, 1923. –С.294
34. Диалектическая логика: формы и методы познания/ Под ред. Абдильдина Ж.М.–Алматы, 1998.
35. Долженко О.В., Шатуновский В.Л. Современные методы и технологии обучения в техническом вузе. –М., 1990.
36. Нысанбаев А.Н., Дунаев Ю.В. Национальная философия образования: задачи, принципы, приоритеты// Адам әлемі, №3-4.
37. Пахомов Н.Н. Кризис образования в контексте глобальных проблем// Философия образования для 21 века.-М., 1992. 24-25 бб.
38. Гегель Г.Ф. Наука логики// Соч.М., 1972, –Т.3 , 306 б.
39. Исаева З.А., Баширова Ж.Р. Развитие университетского образования: общая характеристка (Великобритания, Франция). –Алматы, 2003. –№2, С.13.
40. Баширова Ж.Р. О методологическом базисе новой модели образования// Высшая школа Казахстана, 2004. №1. –С. 762-71
41. Бейсенова Г.А. Образование в контексте социально-философских проблем.-Алматы, 1999. –56 б.
42. Чередниченко В.С. Системы высшего образования развитых стран мира: Концепция, история и логика развития. –Алматы, 2001. –30 б.
43. Системы высшего образования стран Запада: Справочник ч.1 и 2.-М.: изд-во УДН, 1991.-1 ч.164. 2 ч. –57 с.
44. Баширова Ж.Р. Развитие университетского образования в аспекте подготовки преподавателя высшей школы. Монография. –Алматы, 2003. –160 с.
45. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения// Сост. А.Н.Алексюк, Г.Г.Савенок. –М.: «Педагогика», 1985. –496с.

46. Ильин В.С. Формирование личности школьника (целостный процесс)-М.,1984.– 90 с.
47. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя-Алматы, 1998.– 87 с.
48. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования// –Педагогика.-М., 1997.-№ 4. –С 11-17.
49. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование: путь к целостности// Целостный учебно-воспитательный процесс: иссл. Продолжается. Вып.4. –Волгоград, 1997.– С.3.
50. Петровский А.В., Калинин К.В., Котова И.Б. Личностно-развивающее взаимодействие. –Ростов-на-Дону, -1995. –85 с.
51. Баширова Ж.Р. Роль учебной деятельности студентов в подготовке преподавателя высшей школы// Баширова Ж.Р. Роль учебной деятельности студентов в подготовке преподавателя высшей школы// Национальное достояние, 2004. №1 –С. 82-89.
52. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. –М.: «Наука»,1987. –225 с.
53. Қалиев С.Қ. Қазак этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Оқу құралы, –Алматы: «Рауан», 1998.–119 б.
54. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки. –М., 1978. –391с.
55. Мукашев З.А. Преемственность как момент развития. – Алма-Ата: Наука, 1980. –225 с.
56. Платон -. Законы. // Соч.: В 3-х тт. Т. 3. Ч. 2.–М.: «Мысль», 1972. –С. 83-478; 300-3001 б.
57. Аристотель. Политика. // Соч.: В 4-х тт. Т. 4. Ч. 2.—М.:Мысль, 1983. – С –375-644.
58. Ганелин Ш.И. Дидактический принцип сознательности.–М.:Изд-ВО АПН РСФСР, 1961. –221 с.
59. Песталотии И.Г. Как Гертруда учит своих детей // Изб. Пед соч. В 2-х тт. –Т.1. –М.: «Педагогика». –61-212 с.
60. Иылмаз И. Иени бир бакыш ачысыла илим ве дин.–Стамбул, 1998. 1-том, –315.
61. Құран Кәрім казакша мағына және түсінігі.–Стамбул: Шәриф,1991.-578 б.
62. Мехмет Соймен Ғылымхал. –Стамбул: Ажар, 1991.-144 б.
63. Дорженов С.Б. Инабаттылық иірімдері.–Алматы: «Қайнар», 1994. –162 б.
64. Сайиид Муджтаба Мусави Лари. Пророчества. –Баку: «Иршад»,1994. –155 с.
65. Өсеров Н. Шариат. –Алматы, 1996.-349 б.
- 66.Құран (және оның казакша мағынасы). –Алматы, 1993. – 604 б.
67. Сайиид Муджтаба Мусави Лари. Молодежь и нравственность. - Баку, 1993. –175 с.

68. Каракузова Ж., Хасанов М. Космос қазақшқой културасы. –Алматы: «Евразия», 1993. –28 с.
69. Таңдамалы хадистер аудармасы. –Алматы: «Берен», 1994.–110 б.
70. Раушанов Е. Хадистер. –Алматы: «Мұраттас», 1991.– 48 б.
71. Қайқаус Қабуснама(аударған Т.Айнабеков). –Алматы: «Балауса», 1992.–156 б.
72. Ісләмжанұлы К. Рухани уыз. –Алматы: «Ана-тілі», 1995. –142 б.
73. Әлем (альманах) //Бас редакторы Сейдімбек А. –Алматы: «Жазушы», 1991. – 494 б.
74. Әл-Фараби Философиялық трактаттар. –Алматы: «Ғылым», 1973. – 448 б.
75. Баласағұн Ж. Құтты білік. /Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев. –Алматы: «Жазушы», 1986.– 614 б.
76. Қашқари М. Диуани лұғат ат-түрік. –Алматы, 1996. – 237 б.
77. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет: Ақыл кітабы /М.Қаратаев, З.Ахметов т.б.–Алматы: «Мұраттас», 1993.–260 б.
78. Сүлейменұлы М. Шипагерлік баян және оның заманымызға жалғасып қолымызға келіп түсуі жайлы азғана сөз //Ө.Тілеуқабылұлы. Шипагерлік баян. –Алматы: «Жалын», 1996. -433-434 бб.
79. Әлсатов Т.М. Орта ғасырдағы қазақ ғұламаларының тәлім-тәрбиелік идеялары (XV-XVI ғғ.).– Алматы: «Қазақ университеті», 1998. – 72 б.
80. Жалайри Қ. Шежірелер жинағы. –Алматы: «Қазақстан», 1997, -128 б.
81. Новейший философский словарь/ Сост.А.А.Грицанов.-М.,1998,с.504
82. Краевский В.В. Парад парадигм (послесловие к статье Н.Л.Коршуновой)// –Педагогика, 2006.№8.с.21
83. Розин В. Образование в обновляющемся мире // Alma Mater: Вестник высшей школы, 2006. № 7.– С. 18-27.
84. Степанов Е.Н., Лузина Л.М. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания. М.,2002, 136 с.
85. Бочарова В.Г. Педагогика социальной работы. Пособие. – М.,1994. –207 с.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	3
1. Жоғары мектептердегі білім беру парадигмасының ғылыми-теориялық негіздері	8
1.1. Жоғары мектептердің білім беру жүйесінің қалыптасып, дамуы.....	8
1.1.1. Әлеуметтік ұғым ретіндегі білім берудің генезисі	15
1.1.2. Тұлғалық құндылықтар ретіндегі білім беру мәселесі.....	21
1.2. Парадигмалар мен педагогикадағы өзгерістерге көзқарас	25
1.3. Білім беру мәніне философиялық және педагогикалық көзқарастар контексті жоғары мектептердің өзгерістер сипаты.....	42
1.4. Университеттік білім беру жүйесінің әлемдегі дамуы: тарихы мен қазіргі жай-күйі	62
2. Жоғары мектеп оқушыларын даярлау бағытындағы аспектіде университеттік білім беруді дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздемесі	77
2.1. Жоғары мектеп оқытушысының білім беруді дамытудағы қызметі	77
2.2. ЖОО-да жоғары мектеп мұғалімдерін даярлаудың әртүрлі объектісіне байланысты дамуының моделі	89
2.3. Білім беру жүйесінің даму тенденциясы	98
3. Тұлғаның рухани дүниесін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары	110
3.1. Рухани дүниені қалыптастырудың негізі – имандылық	110
3.2. Білім беру парадигмалары негізінде рухани-құндылық дүниесінің мазмұны	129
Қорытынды	149

Ғылыми басылым

Әлқожаева Нұрсұлу Сейіткерімқызы

**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
КОНТЕКСІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕСІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ**

Редакторы *Самат Қалуов*
Компьютерде беттеген *Сәуле Сарпекова*
Мұқабасын көркемдеген *Гүлжан Құрманова*

ИБ №5636

Басуға 10.02.2012 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆. Көлемі 9,75 б.т.
Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №114.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды.